

E 247/2

E 247/2 Különlenyomat a Theologiai Szemle I. évfolyam 4. száma 290—310. lapjáról.
Szerkeszti: Csikesz Sándor.

Megjelenik: Debrecen, 1925. Kiadja: az Országos Református Lelkész-Egyesület.

Jerémias próféta élete és működése a Biblia filológiai és történeti kritikája alapján.

Jerémias könyve.

Ennek a fejezetnek az a feladata, hogy Jerémias könyvének keletkezéséről, annak részéről és az összes, ebbe a körbe vágó kérdésekről tájékoztasson és belevilágítson a Jerémias-kritika fontosabb problémáiba. Bár egyéni felfogásom kifejtésére itt is kínálkozik néhol alkalom, mégis ebben a fejezetben törekvésem odairányul, hogy a lehető legszélesebb kritikai apparátus alkalmazásával a Jerémias könyvével összefüggő kérdéseket lehetőleg minden oldalról megvilágítsam. Ép ezért, amennyire a mai rendkívüli idők engedték — amelyek a forrásművek beszerzését nagyon megnehezítik —, lehetőleg azon voltam, hogy az ó-testamentumi tudomány minél több emberét juttassam szóhoz.

Jerémias könyve keletkezésénél a XXXVI. fejezetből kell kiindulnunk. Itt maga Jerémias, ill. Baruk mondja el a könyv legelső alakjának keletkezését. Ez a fejezet „brillians történelmi okmány”,¹ amely nélkül Jerémias könyvének keletkezését illetően a legnagyobb sötétségben tapogatóznánk.

XXXVI. 2, 4. szerint Jerémias Jahve parancsára egy írásra alkalmas papyrus-tekercsre, u. n. **מגלה**-ra lediktálja Baruknak mindazokat a szavakat, amelyeket

Jahve általa fellépésétől fogva közölt. Ez a tollbamondás 604-ben történt. Jerémias fellépése pedig 626-ba esik. Tehát kb. 20 évi munka írásbafoglalásáról van szó. Kétségtelen, hogy Jerémias diktálás közben régi jegyzeteit, feljegyzéseit használta, mert képtelenség, hogy 20 évi prófétai működés minden egyes szavára emlékezzék. Viszont a költemények friss tónusa lehetségessé teszi, hogy Jerémias a feljegyzéseiből való diktálás közben a költeményeket egy kissé átformálta, csiszolta. Az is bizonyos, hogy úgy az előbb említett versek, mint Baruk kijelentése XXXVI. 18-ban azt hangsúlyozzák, hogy minden szó, ami abban a tekercsben volt, Jerémias szellemi sajátját képezte. Baruk tisztán csak az írnok szerepét töltötte be.

Sajnos, ez a 604-ben diktált és Baruk által 603-ban felolvasott tekercs, számunkra teljesen elveszett. Jojakim, a király XXXVI. 23. szerint teljesen elégette. Nem egyszerre vetette a tűzbe, hanem apránként. Akkori szokás szerint

ú. i. csak a papyrustekercsek egyik oldalán írtak, még pedig **אָהַרְתָּ** (ajtó)--plur.

אָהַרְתָּ-okban, azaz hasábokban, amelyek olyanok voltak egymás mellett, mint a nyitott ajtószárnyak. Az egyes hasábok közt sok hely volt hagyva. Ez magyarázza meg, hogy az interpolatiók, amelyek Jerémias könyvében oly nagy szerepet játszanak, oly könnyen lehetségesek voltak. Jojakim hármásával-négyesével metszette le az íróvessző hegyezésére használt késsel **הַעַר הַסֵּפֶר** a tekercsről a hasábokat és dobta azokat a tűzbe. Ily módon semmisítette meg az egész tekercset.

¹ Dr. F. Giesebrecht: Das Buch Jeremia. Leipzig 1905. 198 l.

Kérdés most már, hogy milyen terjedelmű lehetett ez a tekercs? Hosszú semmiesetre sem lehetett, mert egy nap minden nehézség nélkül háromszor felolvasták (XXXVI. 10, 15, 21.). Duhm² szerint az I—XII. fejezeteket (kivételekkel) és a XXXI. fejezet egyes részeit, Cornill³ szerint az I—VI., VII—X. való fejezeteket és a XXV. és XLVI. fejezetet foglalta magában, azaz kb. 250 massoretikus verset, vagyis kb. akkora volt, mint Zakarias könyve (211 massoretikus vers).

Jerémias XXXVI. 32. szerint rekonstruálta az elégetett tekercest és a mi héber szövegünk ezen a második jeremiási tekercsen alapszik. Ez a tekercs volt Jerémias könyvének ősfarmája és a mai Jerémias könyv legelső alkotórésze. Ennek a második tekercsnek egyébként teljesen az a tartalma, ami volt az elsőnek. Jerémias azonban még kibővítette. Ekkor csatolhatta Duhm szerint XXII. 18—23, 6, 7.-et és XIII. 15—27-et, valamint több, a XIV. fejezettől fogva olvasható költeményt,⁴ beszédet, mert akkor Jerémias számára a király haragja miatt egyideig lehetetlen volt az élőszóval való működés. A történelmileg megállapíthatóan 603 utáni keletkezésű jeremiási szavak pl. a Jojakinra és Czedekiásra vonatkozók (XXII. 24, 28. és XXXVIII. 22.), természetesen szintén csak a második tekercsben foglalhattak helyet. Maga Jerémias diktálta ezeket a „szavakat“, a „többi hasonló szavak“, beszédek mellé (XXXVI. 32.). Orelli⁵ és Steuernagel⁶ lényegesen terjedelmesebbnek veszik a második tekercs tartalmát, mint Duhm. Előbbi szerint I—XXXIX. fejezetig terjedt a második megilla, utóbbi pedig ennél is többet, a XLVI—XLIX. fejezeteket is felveszi. Nagyon hosszadalmas volna részletezni az általuk jeremiasinak tartott szöveget, ép ezért csak rövid utalással mutattunk rá véleményükre. Cornill a XI., XII., XIII., XIV., XVI., XVII., XX., XXII., XXIII., XXIV., XXXI., XXXII. és XLVI. fejezetek egyes részeiben mutatja ki a második tekercs plus-át az elsővel szemben.

Ez a papyrustekercs volt az eredeti jeremiási könyv. Nézetünk szerint (és ebben Duhmra támaszkodunk) csupán költeményt tartalmazott. Vagyis Jerémias beszédei költeményekben vannak megírva. Cornill, Giesebrecht, Orelli, Sellin és Steuernagel prózai részeket is hajlandók eredeti jeremiási elem gyanánt elfogadni és Duhmot részben azzal vádolják (Cornill,⁷ Sellin⁸), hogy az esztétikai érzés által engedi magát vezetetni akkor, amikor csak csupa költeményt hajlandó eredeti alkotórészüel elismerni. Épen Cornill azonban az, aki még Duhmnál is nagyobb esztétikai érzéssel dolgozik, amikor pl. esztétikai szempontból kifogásolja, II. 3-nak Duhm által javasolt összekapcsolását II. 14-el.⁹ Hasonlóképp esztétikai okokból törli Duhm ellenére III. 12b.—13-at, hogy III. 5. után azonnal III. 19. következhessek, mert így hatásosabb. Tehát vagy Duhm „esztétikai érzéke“ nem volt oly erős és kritikájában oly vezető szerepet vivő, amint azt Cornill állítja, vagy pedig az ő kritikáját is bizonyos mértékben az esztétikai érzék vezette.

Nézetünk szerint azonban a prófétai közlés módja általában a vers volt, már csak azért is, mert a próféták arra szánták, hogy a lelkekbe belevésődjenek. Az írás által való gondolatközvetítésről az akkori kulturfokon még szó sem lehetett. A prófétának minden effektust élőszó által kell elérnie. Erre pedig sokkal alkalmasabb a kötött forma, amely jobban megragadja a hallgatóság lelkét, mint a prózai beszéd. Rövid, tömör mondások voltak a Jahve-szavak és pedig kötött formában. Erbt kitűnő érzéssel rekonstruálja Jerémias Jahve-szavait, néha azonban túlságba megy abban, hogy a Jahve-szó lehetőleg rövid legyen. Steuernagel a priori valószínűtlennek tartja, hogy a próféták kötött formá-

² Dr. B. Duhm: *Israels Propheten* 1916. 266. l.

³ Dr. C. H. Cornill: *Das Buch Jeremia. XXXVIII—XXXIX.* 1.

⁴ Duhm i. m. 266. l.

⁵ Dr. C. von Orelli: *Der Profet Jeremia.* München 1891.225. l.

⁶ Dr. C. Steuernagel: *Lehrbuch der Einleitung in das Alte Testament.* Tübingen 1912. 564—565. l.

⁷ Cornill i. m. 20. l.

⁸ Sellin E. Dr.: *Einleitung id. A. T.* 1914. 95. l.

⁹ Cornill i. m. 20. l.; hasonló eset 35. l. is.

ban beszéltek volna.¹⁰ De akkor hogyan magyarázza Ézs. XXVIII. 9–10-et, ahol nyilvánvalóan Ézsaiásnak az inspiráció és extázis pillanataiban mondott — nem állítjuk, hogy épen azonnal teljesen korrekt versmértékkel bíró, de bizonyára az extázis szülte többé-kevésbé szabatos rithmussal előadott — szavait gúnyolták ki Ézsaiás hallgatói. Hogyan magyarázza meg akkor továbbá Steuernagel azt, hogy Ámos és Hoseás könyve csekély kivétellel mind versben van írva. Vagy talán Jeremias kevésbé lett volna szellemileg arra képes, amire Ámos, az egyszerű pásztorember képes volt, hogy t. i. kötött formában beszéljen? Nem, a kötött forma a prófétai beszéd lényegét, állandó külső formáját képezte, mert csak így alkalmas a lelkekbe való beplántálásra, megőrzésre és továbbadásra. A régi izraeli irodalom ama maradványai, amelyek még általunk is kimutatható ősrégi elemek (pl. a Lámek ének, vagy a Debora-dal) s amelyek szintén arra voltak szánva, hogy megjegyezzék és terjesszék őket: szintén kötött formában vannak írva. A verses forma biztosította a fennmaradást. Ami prózában volt írva, azt nem védte a forma, az könnyebben elkallódott. De nemcsak Izraelben, más népeknél is az ó-korban: verses formában vannak írva azok a dolgok, amelyekről azt akarják, hogy megőriztessenek, továbbadassanak (pl. a jövendőmondások, varázssformulák).

Még a próféta-beszédek rithmusa is azt szolgálta, hogy a Jahve-szó minél könnyebben felvehető és tovább adható legyen a tartalom veszélyeztetése nélkül. A próféták u. i. többnyire a népszerű, ú. n. רָבָא strófát használják, amelyben IX. 20–21. tanúsága szerint a népies siratóénekek voltak írva. A qina-strófa metrikája nem volt nehéz és többé-kevésbé tökéletes formában az extázis pillanataiban is produkálható volt. Mi sem állítjuk, hogy Jeremias azonnal tökéletes versmértékben beszélt. De kötött formában beszélt. Ami simítani való strófaín még akadt, azt leíraskor meg is tette. Cornill is hajlandó annyit elismerni, hogy Jeremias „a pillanat hatása alatt” szabadon költhette XXXVIII. 22-t.¹¹ De miért ne lehettek Jeremiasnak máskor is olyan pillanatai, amikor ezek hatása alatt költeményekben pergett le ajkáról a Jahve-szó? Jeremiasban meg volt minden szellemi képesség ahhoz, hogy ihletettségének kötött formában adjon kifejezést.

Hogy Jeremias a lelki hatás kedvéért használta a verses formát, bizonyítja az, hogy amikor a hallgatóság számára írt, még akkor is qinastrofákban írt (ill. diktált Baruknak) és azt azután felolvastatta, hogy az ismerős versmértékben mondott szavak a hallás útján is vessék bele magukat a lelkekbe. Ha nem ezt akarta volna, akkor nem használta volna a népszerű rithmusokat, hiszen az írott betű, ha prózában van is, eléggé megőrizte volna szavait és azok hatását. Ő azonban a hallgatóság számára hatásosabbnak látja, a közismert kötött formában való beszédet.

Amikor azonban olvasóközönség számára ír, amikor nem kell attól félnie, hogy beszéde hatás nélkül szertefoszlik, elmúlik, amikor tudta, hogy az írott betű őrzi azt azok számára, akiknek szánta: akkor ő sem versben, hanem prózában közli a prófétai gondolatot. (Levél a deportáltakhoz XXIX. fejezet.) Olvasóközönség számára a próza is megfelelt, mert az írott betű biztosította azt, amit szóbeli előadás alkalmával a qina-metrum alkalmazásával kellett elérni: t. i. a mondottak lélekbevését.

De nemcsak az eddig kifejtettek bizonyítják, hogy a próféta szükségkép kötött formában beszélt, hanem Jeremias könyvének prózai alkotórészei is.¹² Mert a Jeremias könyvében olvasható prózai fejezetek, kevés kivétellel, silány minőségűek. „Aki ezeket is Jeremiasnak akarja tulajdonítani, annak el kell fogadnia azt a lehetetlenséget, hogy Jeremias felváltva írt olyan költeményeket, amelyek stílusa és tartalma a legnagyobb eredetiségről tanúskodik és olyan szerfölt lapos prózai részeket, amelyekben sem a szellemnek, sem az írói tehetségnek

¹⁰ Steuernagel: i. m. 467. l.

¹¹ Cornill i. m. 401. l.

¹² A Baruk által írt fejezeteket most nem számítjuk ide. Ezekről külön kell beszélnünk.

semmi nyoma sincs.¹³ Sőt a prózai részek szerzője nagyon sokszor nem érti meg a költőt, sőt ennek egyenesen ellene mond. Ha egy kéz szerkesztette volna mindakettőt, akkor vers és próza nem ellenkezhetnének egymással ily feltűnően (pl. Jeremias III. 12b—13-ban) megtérésre hívja fel Judát. Ezt egy prózaíró úgy értelmezi, hogy Jeremias Izraelnek az exiliumból való visszatéréséről beszél és ilyen értelmű, magaszerkesztette beszédet ad a próféta szájába, amelyet az eredeti jeremiaszi elemhez kapcsol III. 17—18-ban. Ilyen esetek még pl. hogy az IV. 10—17-ben levő eredeti Jeremiast félreérti V. 17b—31. prózai rész írója. VII. 28—29-et félreérti VII. 30—VIII. 4. és XVIII. 16—20-at pedig 21—23. prózai versek írója stb., stb. Jeremias könyvének prózai részei tehát önmaguk tanúsodnak, hogy semmi közük sincs az igazi Jeremiashoz. Legnagyobbrészt az exilium utáni állapotokkal és exilium utáni írók gondolatvilágával mutatnak ismerettséget.

Eljutottunk tehát annak megállapításához, hogy Jeremias (kivéve a XXIX. fejezetet) versmértékben hagyta ránk a második tekercsben olvasható beszédeit. Ezek a költemények (és Baruknak Jeremiasról való feljegyzései) képezik az egyedül értékes részt a mai Jeremias könyvben.

A költemények többnyire egy-egy ciklust alkotnak. Ilyen külsőkép is megkülönböztethető ciklus, pl. az ú. n. skytha-dalok (IV. 5—30-ban), vagy a királyokról szóló mondások (a XXII. fejezetben). Máskor meg látszólag egymástól független költeményeket kapcsol össze a közös hangnem, a gondolatok hansonlósága (pl. II. 2b—IV. 4.) egy ciklusba. A ciklusokon belül az egyes költemények nem hosszúak. Ritkán haladják túl a 4 versszakot, de nagyon sok epigrammaszerű egy-két strófás költemény is van. A keleti embernek sokkal több gyönyörűsége telik egy-egy markáns mondásban, vagy költői töredékben, mint hosszú lére eresztett epopóákban. „Egy-egy rövid szellemes mondás, amely találó, kicsi, alig pár sorból álló költemény, amely biztosan és szemléltetően fejezi ki egy gondolatot, nagy élvezetet okoz a hallgatóságának. Az ilyent felkapják és továbbadják.”¹⁴ A próféták is tudatában voltak ennek és ezért lehetőség szerint nagyon röviden, de markánsan beszéltek. Egy-két soros költemény Jeremiasnál is több van. Pl. II. 2b—3., IV. 1, 4., IX. 9—10., XIII. 15—16., XIII. 17, 18—19., XXII. 6b—7, 10, 18—19, 24, 28., XXXVIII. 22. stb. Az egyes versszakokat Duhm¹⁵ négy-négy sorosaknak, Cornill¹⁶ nyolc-nyolc sorosaknak veszi. Akármilyen rövid legyen is azonban a költemény, Jeremias saját énjét, saját gondolkozását tükrözik nem egyszer mesteri módon. Elég, ha ennek bizonyítására pl. a II. 25., IV. 13., VI. 16., VIII. 7, 22—23., IX. 20., XI. 19., XIII. 23., XVII. 1., XX. 7—9, 17., XXII. 20a, 23a stb. helyeken olvasható élénk költői fantáziáról tanúszkodó kifejezésekre utalunk. Jeremiasnak van érzéke a természet szépségei iránt. Ép úgy meglátja a virágzó mandulaágat (I. 11.), vagy a pompázó olajfát (XI. 16.) és a nemes szőlővesszőt (II. 25., V. 10.), mint a büszke libanoni cédrust, amelyen a madarak fészkelnek (XXII. 7, 23.), vagy a gyümölcsnélküli száraz fügefát (VIII. 13.). Ismeri a vándormadarak költözését (VIII. 7.), a gyors lábú tevé (II. 23.), a réti farkas (V. 6.), vagy a vadászszölyom képeit (XII. 9.) és felhasználja őket gondolatai illusztrálására. A halál számára valami félelmetes hatalom, mely ellen védekezni nem lehet, mert az ablakon is behatol (IX. 20.), vagy pedig olyan, mint az arató, aki mint a kévétet, kaszálja le az embereket (IX. 21.). Amikor örömet akar festeni, akkor körtáncba induló, vidám zenészi mellett lejtő leányok képét festi Izrael lelki szemei elé (XXXI. 4.). De ismeri az emberi munka, a szántás-vetés (IV. 3b), vincellérkedés (VI. 9., XXXI. 5.) és aratás (IX. 21.) egyszerű képeit is. Ezeket mind-mind felhasználja gondolatai közlésére, színezésére. Éppen ezért Jeremias seholsem monoton, pedig költeményeinek legnagyobb része fájdalomról, szomorúságról, bánatról beszél. Jeremias sohasem szentimentális, mert mindig a szív mesterkéletlen hangjait juttatja szóhoz. Jeremias a szív köl-

¹³ Duhm : i. m. 271. l.

¹⁴ Dr. J. Köberle : Der Profet Jeremia. Sein Leben und Wirken. Stuttgart 1908. 34. l.

¹⁵ Duhm i. m. XXI. l.

¹⁶ Cornill i. m. XLVI. l.

tője. Charizmája a hangulat. Ha próféta nem lett volna, akkor egyike lenne a világirodalom legnagyobb lyrikusainak. Már az utána következő héber költészetben is kimutatható a hatása. És pedig a Zsoltárokon, Jób költőjénél (különösen a III. fejezetben) és az ú. n. עֲבָרֵי־יְהוָה dalokban, a Jahve Szolgájáról szóló énekekben (Ézs. LIII.). Viszont meg kell említenünk, hogy az ifjú Jeremiás sokat tanult Ézsaiás, de különösen Hóseás költészetéből. V. ö. pl. 2b-t Hós. II. 16, 17., VI. 4-gyel; II. 20-at JHós. IV. 13-mal; II. 21-t Ézs. V. 3-mal; IV. 3-at Hós. X. 12-vel; IV. 14-et Hós. VIII. 5-tel; IV. 27–28-at Ézs. VII. 21., VI. 11., XIV. 24-gyel stb.

Láttuk, hogy Jeremiás könyve diktálásánál feljegyzéseire támaszkodott. Nem lehetetlen, hogy egyes kisebb ciklusok, pl. az ú. n. skytha-dalok is már az első, ill. második tekercsbe való felvételüket megelőzőleg publikálva voltak és talán, mint külön könyvecske is léteztek.

A mi Jeremias könyvünkben megállapítható valódi jeremiási elemet Duhm nyomán fejezetenként a következőkben állapítjuk meg:¹⁷

I. 1a.	XII. 7–12.
II. 2b–3 és 14–28, 29–37.	XIII. 15–16, 17, 18–19, 20–27.
III. 1–5, 12b–13. és 19–20, 21–24.	XIV. 2–10a, 17–18.
IV. 1. és 3b–4, 5b–8, 11b– 16, 19–21, 23–26, 29–31.	XV. 5–9, 10–20.
V. 1–6a, 6b–9, 10–17.	XVI. 5. és 6b–7.
VI. 1–5, 6b–8, 9–14, 16–17. és 20, 22–26a, 27–30. és	XVII. 1. és 3. és 4b, 9–10a és 14, 16, 17.
VII. 28–29.	XVIII. 13–17, 18–20.
VIII. 4–7a, 8–9. és 13, 14–17, 18–23.	XX. 7–10, 14–18.
IX. 1–8, 9–10, 16–18, 19–21.	XXI. 11a.
X. 19–20. és 22.	XXII. 6b–7, 10, 13–17, 18–19, 20–23, 24, 28.
XI. 15–16, 18–20.	XXIII. 9–12, 13–14. és 15b.
	XXX. 12–15.
	XXXI. 2–6, 15–16, 18–20, 21–22a.
	XXXVIII. 22.

Összesen kb. 60 költemény kb. 280 massoretikus verssel képezné tehát a mai Jeremias könyv eredeti jeremiási részét.

A költemények kronológiai sorrendje nem felel meg a fejezetekben található sorrendnek. Már Luther hangsúlyozza, hogy Jeremias könyvében összevissza van minden.¹⁸ Későbbi, a Deuteronomium szellemétől vezetett emberek sok helyen megbolygatták a Jeremias által bizonyára megadott sorrendet és a költeményeket aszerint tologatták *jobbra, vagy balra, amint arra saját gondolataik kifejezésére szükség volt.*

Jeremias költeményeinek keletkezési idejét, sorrendjét ugyancsak Duhm¹⁹ nyomán a következőkben próbáljuk megadni:

1.

a) *Legrégibb még Anatholban* keletkezett költemények lehetnek:

II. 2b–3 és 14–28, 29–37.	16, 19–21, 23–26, 29– 31.
III. 1–5, 12b–13 és 19–20, 21–24.	XXXI. 2–6, 15–16, 18–20, 21–22a.
IV. 1. és 3b–4, 5b–8, 11b–	

¹⁷ Ezt a felsorolást Duhmnak az illető jeremiási helyekhez írt exegesisének tanulmányozása alapján állítottam össze. E felsorolás egyúttal az egyes költemények tagozódását is feltünteti. Az egymással össze nem függő csoportokat vessző, ill. pont választja el egymástól.

¹⁸ Köberle i. m. 20. l.

¹⁹ Duhm: Israels Propheten XXIV–XXV. l.

b) Talán még szintén *Anathotban* írta :

XI. 18–20.

XIV. 17–28.

XVII. 1. és 3. és 4b–t is.

2.

Jeruzsálemben írta és pedig :

a) *Jósiás korában* :

V. 1–6a, 6b–9, 10–17.

VI. 1–5, 6b–8, 9–14, 16–17,
20, 22–26a, 27–30. és

VII. 28–29.

VIII. 4–7a, 8–9. és 13, 14–17,
18–23.

IX. 1–8. 9–10, 16–18,
19–21.

X. 19–20. és 22-t.

b) *Joahás korában* :

XII. 10-t.

c) *Jojakim korában* :

XXII. 12–27.

XI. 15–16.

XII. 7–12.

d) *Jojakin korában* :

XXII. 24, 28-t.

e) *Czedekias korában* :

XXXVIII. 22-t.

A 4. és e) alatt említettek, valamint

XXII. 18–19, 20–23.

XIII. 15–16, 17, 18–29, 20–27.

képezik azt a plust, amivel a második tekercsben (XXXVI. 32.) több volt, mint az elsőben (XXXVI. 2, 4.).

3.

Időileg közelebről meg nem határozhatók, de Jósiás halála (608) után és Jeruzsálem pusztulása (587) előtt keletkezettek :

XIV. 2–10a.

XV. 5, 10–20.

XVI. 4. és 6b–7.

XVIII. 13–17.

XVII. 9–10a és 14 és 16–17.

XX. 7–10. 14–18.

XXIII. 9–12.

XXX. 12–15.

Jeruzsálem pusztulása után aligha irt már Jeremias több költeményt.

A költemények keletkezési idejének ez a megállapítása természetesen csak Duhm egyéni véleménye. Jeremias életének feldolgozásánál egy-két költemény (pl. XII. 7–12., vagy XX. 14–18.) elhelyezésében mi is eltérünk tőle.

Sokkal lényegesebb eltérést mutatnak a Duhm-féle dotálásoktól a Jeremias-kritikának Duhm kivüli művelői.

Igy pl. Cornill kikapcsolja II. 14–17-et, amely szerinte jeremiaszi ugyan, de nem illik az összefüggésbe.²⁰ Közelebbi helyét, keletkezési idejét nem határozza meg. II. 16–17-et pedig Duhm ellenére törli.²¹ Ugyanezeket a költeményeket Giesebrecht²² és Erbt²³ a Megiddo utáni időkre vonatkoztatják s abból az időből (18 évvel későbből, mint Duhm) keletkezik. Vagy pl. III. 4–5-öt Smend²⁴ és Giesebrecht²⁵ a Jósiás-féle reform (621) utáni időbe helyezik. VI. 13–14-et Giesebrecht 608 utánra, Erbt²⁶ pedig ezt és VI. 27–30-at 621 utánra

²⁰ Cornill i. m. 21–22. l.

²¹ Cornill i. m. XLI. l.

²² Giesebrecht i. m. 6. l.

²³ W. Erbt: *Jeremia und seine Zeit*. Göttingen 1902. 129. l.

²⁴ Dr. R. Smend: *Lehrbuch der Alttestamentlichen Religionsgeschichte* Freiburg. B. u. Leipzig 1893. 235. l. jegyzet.

²⁵ Giesebrecht i. m. 16. l.

²⁶ Erbt i. m. 246–247. l.

helyezi. XIII. 18—19-et pl. Duhm²⁷ *Jojakim* korába, Cornill,²⁸ Giesebrecht,²⁹ Orelli,³⁰ Steuernagel³¹ és Sellin³² pedig *Jojakin* korába helyezik olyan érveléssel, amely Duhm ellenében nem állja meg a helyét. Legmesszebbre tér el Duhm véleményétől Smend, a XXX. és XXXI. fejezetek datálására vonatkozólag. Míg Duhm hajlandó elfogadni, hogy pl. a XXX. és XXXI. fejezet költeményei Jeremias ifjúkori tevékenységéből valók, addig Smend e fejezeteket legjobban Jeruzsálem újjraépítése idejéből, tehát: exilium után, a perzsa időkben keletkezetteknek tudja elképzelni.³³ Ugyanezeket a költeményeket Erbt³⁴ is a Jeruzsálem pusztulása utáni időben helyezi.

Jeremias könyvének legelső és főalkatrésze volt, tehát az ú. n. második tekercs, amely csupa jeremiaszi költeményeket tartalmazott. Ennek a könyvnek a felirata, címe I. 1a) volt, amely még magától Jeremiástól származhatik. **דְּבָרֵי יִרְמְיָהוּ** volt, a költemények címe, felirata, ami jelenthetne annyit is, hogy „Jeremias története“, de jobb itt is, mint Ám. I.-ben „szó“ értelemben venni a **דְּבָרֵי** ill. **דְּבָרֵי**-t és akkor **דְּבָרֵי יִרְמְיָהוּ** annyit jelent, mint Jeremias szavai, beszédei: Baruk is próféta szót, beszédet ért a **דְּבָרֵי** alatt (XXXVI. 4, 10, 27. köv.). A LXX. itt is, mint Hós. I. 1., Mi. I. 1., Jóel I. 1. és Zóf. I. 1-ben: *λόγος*-szal fordítja a **דְּבָרֵי** ill. **דְּבָרֵי** szót. A felirat többi része: I. 1b—3. nem eredeti jeremiaszi elem, hanem valószínűleg Barukra vezethető vissza.

A második tekercs költeményein kívül, mint eredeti jeremiaszi költemények, de különálló formában képeztek egy iratocskát, vagy könyvecskét a XXX. és XXXI. fejezet eredeti költeményei. Duhm is elismeri, hogyha a XXXI. fejezet valódi jeremiaszi magja Anathotban keletkezhetett is, az azért mégis különálló iratocskát képezett.³⁵ Ezt bizonyítja e fejezetekben olvasható költemények közös parenetikus hangja. Duhm „Izrael és Juda jövőjéről szóló könyvnek“ mondja a XXX. és XXXI. fejezeteket. Gondolatmenetük a III. fejezetével egyezik és önmaguk közt is belső, zárt egységet képeznek. Duhm e véleményéhez csatlakozik Cornill³⁶ is, míg Giesebrecht³⁷ csak a XXXI. fejezetben fogad el jeremiaszi részeket (kb. ugyanazt, mint Duhm). Stade, Steuernagel és — amint láttuk — Smend is mind a két fejezetet elvetik, mint nem eredetit.

Jeremias könyvének következő legértékesebb alkotórészét a *Baruk által írt Jeremias-életrajz* képezi: a mai XXVI—XLIV., ill. XLV. fejezetekben. Látni fogjuk dolgozatunk II. fejezetében, hogy Jeremias 604ben ismerkedett meg Barukkal amikor költeményeit lediktálta. Ettől az időtől fogva Baruk folytonosan Jeremias mellett maradt és a próféta élete folyásáról hűséges, elfogulatlan feljegyzéseket készített. Így állt elő az ú. n. Baruk-könyv, amely csupa prózában írt fejezetet tartalmaz és csak két helyen (XXXVIII. 22. és XLV. 3.) van egy-egy Jeremiástól, ill. Baruktól származó költemény. Baruk „nem nagy szellem, nem ragyogó tollú író, de hűséges, becsületes lélek, aki azt, aminek maga is tanúja volt, hűséges beleéléssel, a legapróbb részletekig és megbízhatóan beszéli el“.³⁸ Szorosan véve nem lehet életrajznak nevezni Baruk iratát, mert sem Jeremias ifjúságáról, sem haláláról nem értesít bennünket. A feljegyzéseknek mégis életrajz jellege van, ha csonka is ez az életrajz. Valószínű, hogy Baruk maga sem akart napló-

²⁷ Duhm i. m. 124. l.

²⁸ Cornill i. m. 35. l.

²⁹ Giesebrecht i. m. 78. l.

³⁰ Orelli i. m. 273., 275. l.

³¹ Steuernagel i. m. 547—548.

³² Sellin: i. m. 92. l.

³³ Smend: i. m.: 239—241. l.

³⁴ Erbt i. m. 290—291. l.

³⁵ Duhm i. m. 237—238. l.

³⁶ Cornill i. m. 332. l.

³⁷ Giesebrecht i. m. 165. l. és XXV. l.

³⁸ Duhm i. m. 219. l.

szerű, pontos életrajzot adni, inkább csak Jeremias életének egy-egy fontosabb eseményét akarta megörökíteni, amelyek rá és kortársaira benyomást tettek. Baruk stílusát külsőleg az jellemzi, hogy nagyon részletes és aprólékos néha (v. ö. a XXVI., de különösen a XXXVI. fejezet eseményeinek leírását) és hogy elbeszéléseit szereti יְהוָה-vel bevezetni (XXXVI. 16, 23., XLI. 1. stb.), míg a redaktorok, interpolátorok inkább a יְהוָה-t szeretik használni (XXXVII. 11. stb.)

Teljesen bizonyos, hogy Baruk könyve sokáig, esetleg évszázadokig, mint különálló könyv létezett. Baruk, aki 580 körül Egyiptomban írhatta eme feljegyzéseit — függelékképző szánta könyvét Jeremias beszédei, ill. költeményei mellé. Mivel évek szerint haladt az elbeszélte anyagban: teljesen bizonyos, hogy elbeszélései valaha chronologiai sorrendben következtek egymás után. Ez a sorrend a következő lehetett:

1. Jojakim idejéből való események:

- a) uralkodása kezdetére vonatkozik: XXVI. 1–3, 4, 6–24.;
- b) uralkodása *negyedik*, vagy *ötödik* évére: XXXVI. 1–26, 32.;
- c) uralkodása *egy későbbi* évére: XXXV. 5–11.

2. Czedekias idejéből való események:

- d) uralkodása *negyedik* évére vonatkozik: XXVIII. 1., XXVII. 2–3., XXVIII. 2–23, 15–17.;
- e) talán *ugyanerre az évre* vonatkozik: XXIX. 1, 3–4a), 5–7, 11–15, 21–23, 24, 26–29.;
- f) uralkodása *kilencedik* évére vonatkozik: XXXIV. 1–7.
- g) *Jeruzsálem Czedekias alatti ostromának idejére* vonatkoznak: XXXIV. 8–11., XXXVII. 5, 12–18, 20–21., XXXII. 6–15., XXXVIII. 1, 3–22, 24–28a).

3. Jeruzsálem elfoglalása *utáni* eseményekre vonatkoznak:

- h) XXXVIII. 28b), XXXIX. 3, 14a);
- i) a *micpai kolóniára* és annak viszontagságaira vonatkozólag: XL. 6–7., XLII. 9, 13a), 19–21., XLIII. 1–7.;
- j) egy *Egyiptomban* történt esetet mond el: XLIV. 15a), 16–19, 24–26, 28b);
- k) *Zárszó*: XLV. 1–5.

Ez lenne Baruk könyve anyagának sorrendje. Ezt a sorrendet azonban a későbbi korokban a *redaktorok és interpolátorok* teljesen felforgatták. Úgy látszik eleinte megelégedtek azzal, hogy csak egyes nekik tetsző részleteket választottak ki Baruk könyvéből és ezekre azután a maguk szájaíze szerint való hosszú יְהוָה-kereteket dolgoztak ki és ezeket betoldották Jeremias költeményei közé. Ezáltal egyrészt azt idézték elő, hogy a költeményeknek Jeremias által adott eredeti sorrendjét felforgatták és a tisztán költeményekből álló jeremias anyag közé idegen származású prózát kevertek; másrészt ezek által a betoldások által keletkeztek azok a párhuzamos elbeszélések, amelyekkel ma Jeremias könyvében találkozunk. Így pl. VII. 3–15., ill. VII. 16–26. eseményei párhuzamosak a XXVI., ill. XLIV. fejezet elbeszéléseivel. A VII. fejezetben olvasható elbeszélések Duhm szerint³⁹ redakciós dolgok, amelyek azonban Baruk alapján állanak, a XXVI., ill. XLIV. fejezetek elbeszélései ellenben eredeti Baruk elemek.⁴⁰ Cornill,⁴¹ Giesebrecht⁴² és Orelli⁴³ hajlandók VII. 3–15-öt is eredeti Baruk résznek

³⁹ Duhm i. m. 210–216. 1.

⁴⁰ U. o. és 327–334.

⁴¹ Cornill i. m. 93. 1.

⁴² Giesebrecht i. m. 54. 1.

⁴³ Orelli i. m. 128. 1.

elfogadni. Cornill pl. úgy szeretné megoldani a kérdést, hogy a VII. 3—15-öt Jeremias eredeti beszédének tekinti, míg a XXVI. fejezetben szerinte azokról a következményekről van szó, amelyeket e beszéd Jeremias számára hozott.⁴⁴ Cornill azonban ezáltal önmagával kerül ellentétbe. Megelőzőleg u. i. azt mondja, hogy Jeremiasnál „az érzelmi elem teljesen uralkodik az intellektualis elem ellenében“ és hogy a próféta nem „abstrakt“ gondolkozó. S a VII. fejezetet dacára annak, hogy maga is elismeri, hogy „lényegesen a tanító elem uralkodik benne“,⁴⁵ mégis hajlandó Jeremiasnak odaitélni. Jobbnak látjuk tehát itt is Duhm felfogásához alkalmazkodni, aki tekintettel arra, hogy VII. 3—15. alap gondolata egyszerű, amelyet későbbi korok embere aligha találhatott ki, ezt a részletet egy Baruk alapján író interpolator művének tekinti. Jeremias, de még Baruk kezétől sem származhatik VII. 3—15., mert kidolgozása nagyon gyenge.

Még később aztán a redaktorok az egész Baruk könyvet beleolvasztották Jeremias költeményei közé. Tették pedig ezt minden rendszer, alapgondolat, vezérfonal követése nélkül. Nem is tudunk másképp ilyen minden irodalmi célt félredobó egybeszerkesztést elképzelni, minthogy az egybeolvasztás nem egyszerű, hanem apránként történt.

Giesebrecht⁴⁶ és Cornill⁴⁷ és némiképp Duhm⁴⁸ is hajlandók a XXVI—XXIX. fejezeteket külön könyvecskének venni a Baruk könyvön belül. Ezt a nézetüket a közös nyelvészeti sajátságokra (a ירָ -ra) végződő nevek következetes rövidítése. Nebukadnezar nevének írásmódja stb.), továbbá a gondolatközösségre (megfontolásra, higgadtságra intenek) alapítják.

Valószínű, hogy azok, akik Baruk könyvét Jeremias könyvével (költeményeivel) összeolvasztották, nem az egész Barukot dolgozták fel, hanem csak azt, ami az ő céljaiknak megfelelt. Aki bővebb részletekre volt kíváncsi, az elolvashatta azokat az akkor még önállóan is létező Baruk-könyvből.

Jeremias költeményeinek és Baruk könyvének összedolgozása után Jeremias könyve a következő két részből állott:

1. I—XXV. fejezetek. Ezek legnagyobb része költemény és pedig eredeti jeremias elem. A költemények közt olvasható prózai fejezetek részben Baruk könyvből vett motivumokon felépített redakciós eredeti Jahve-szavakat is tartalmaznak (pl. VII. 3—15., 16—20.), amelyeket Jeremiás szájába adtak, részben teljesen független költött midraszerű elemeket (pl. XI. 1—17., XIII. 1—11., 12—13., XVIII. 1—12., XIX. 1—XX. 6. stb.). Ezeknek a prózában levő betoldásoknak az értékéről már beszéltünk. Most csak azért említjük őket, hogy az I—XXV. fejezetek idegen eredetű tartalmára rámutassunk.

2. XXVI—XLV. fejezetek. Baruk könyvének ezekbe a fejezetekbe beleolvasztott részletei képezték Jeremias könyvének második részét. Természetes, hogy az összeolvasztás folyamán Baruk írásai is sokat szenvedtek és lényeges idegen elemmel bővültek. Mert az átdolgozók, vagy felületesen vették Baruk történelmi feljegyzéseit és azokat a maguk theoriái szerint átalakították (pl. XXXIV. 8—11., XLIV. 15. köv.), vagy egyenesen félredobták Baruk intencióit és a magukéval helyettesítették (XLV. 1.). Ezért van az, hogy Jeremias Baruk könyvének nem eredeti részeiben hosszú beszédeket tart (pl. XXXIV. 12—22., XXXV. 12—19. stb.), amit valójában sohasem tett. Baruk írásai közé is került legendaszerű és értékű elbeszélés (XXXIX. 11—13., XL. 1—5.).

Jeremias könyvének *harmadik* és tegyük hozzá, legterjedelmesebb alkotórészét képezik — Jeremias eredeti költeményei és Baruk könyve mellett — az ú. n. *interpolációs részletek*, amelyeknek sem a prófétához, sem Barukhoz semmi közük nincs. Jeremias könyvében különösen nagy az interpolációs elem. Ezt legjobban a számok mutatják. Az egész Jeremias könyv, azaz mind az 52 fejezet

⁴⁴ Cornill i. m. 93. és 299. l.

⁴⁵ Giesebrecht i. m. 147. l.

⁴⁶ Cornill i. m. 303—304. l.

⁴⁷ Duhm i. m. XXI. és 219. l.

⁴⁸ Duhm i. m. 258. l.

összesen 1350 massoretikus verset tartalmaz. Ebből Jerémias eredeti költeményeire — amint láttuk — kb. 280, Baruk eredeti könyvére pedig kb. 220 massoretikus vers esik. Az interpolátorok számára tehát 850 vers marad.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy nem egy interpolátor rendszeres betoldásaival, hanem hosszú idők, évszázadok toldozó-foltozó munkájával s így természetesen sok interpolátor művével állunk szemben.

Mi volt az oka annak, hogy éppen Jerémias könyvébe avatkoztak bele ilyen élénken a későbbi korok emberei?

Az, hogy Jerémias az izraeli történelem legfontosabb periodusában, az exiliumot közvetlenül megelőző időkben élt és tanúja volt Jeruzsálem elpusztulásának. Ezek az események mérhetetlenül nagy befolyással voltak a későbbi zsidóság történetére. Mivel Jeruzsálem pusztulása után nagyon sokáig a reménytelenségnek, a szenvedéseknek ideje következett, a lelkek keresték a választ arra a kérdésre, mi okozza Jahve kegyelmének ezt a hosszú ideig tartó elfordulását? Megnyugtató választ csak úgy tudnak találni, ha az exiliumot közvetlenül megelőző időköt és a messzebbre visszanyúló korokat is: lehetetlenül romlottnak, valláserkölcsi tekintetben teljesen züllöttnek, bálványimádónak tartják. És mivel maga Jerémias sohasem mondta, hogy az exiliumnak a bálványimádás lesz az oka: az interpolátorok maguk költötte hosszú és dörgedelmes predikációkat adnak Jerémias szájába. Egy másik interpolátor pedig népek, pogányok ellen jövődölő prófétának teszi meg Jeremiást és szenvedélyes hangú "enyegetések" ad a próféta szájába az Izraelt és Judát környező közelebbi és távolabbi népek ellen, hogy a csüggedő kedélyeket ezáltal is felemelje, rámutatva arra, hogy Jahve népének sanyargatóit is el fogja pusztítani Izrael Istene.

Az egy pillanatig sem bántotta ezeket az embereket, hogy Jerémias gondolatvilágától teljesen idegen ideák prófétájává teszik meg őt. Ők feljogosítva érzik magukat arra, hogy Jerémias szájába saját gondolataikat adhassák **יְרֵמְיָהוּ** gyanánt. Miért? Azért, mert az isteni kinyilatkoztatás mivoltáról és a próféta feladatairól lényegesen másképp gondolkoztak, mint Jerémias. Számukra a kinyilatkoztatás az egy Istenről való tanból és Istennek a mózesi törvényeken alakuló akaratóból áll. Ez a kinyilatkoztatás azonban szerintük Mózesel le van zárva. A későbbi próféták tehát szerintük már semmi újat sem mondhatnak Isten lényéről és akaratóról, mert Mózes mindent elmondott. Ez a Deuteronomium iskolájának a hatása. A későbbi próféták feladata szerintük már csak a lelkigondozásban és jövődölésben áll. De ebben a feladatukban az Istentől Mózes útján adott tanra támaszkodnak. Ez a tan viszont rendszerbe foglalható és a későbbi korok irástudója által is épüget megtanulható, mint a próféta által. S ha egyszer megtanulta, akkor a próféta nevében beszélhet is. Abban a pillanatban, amikor a prófétai hivatás számukra nem az Istentől való elhivattatásban, hanem a megtanulható írott betűn alapszik, amikor a próféta feladatát nem a folytonos isteni kinyilatkoztatás, az igazi Jahve-szó közlése, hanem a szilárd tanokon alapuló lelkigondozás képezte: egyenlőknek érezték magukat a prófétákkal és csak azért nem írtak a maguk neve alatt, mert a régi emberek nevének több hatást tulajdonítottak kortársaik számára, mint a sajátjuknak. Izrael irodalmában különben is gyakori eset, hogy nagy történelmi nevekkal ruháznak fel későbbi irodalmi termékeket.

Amikor pedig már leírt betűhöz nyúlnak és abból idéznek (pl. Baruk elbeszéléseiből: VII. 1—15, 16—20-ban), akkor sem érzik szükségét annak, hogy megnevezzék a forrást, amelyből merítették. Izrael irodalma az anonym írásművek irodalmának nevezhető. Az ebben az eszmekörben élő embernek pedig nincs érzéke a szerzői jog tiszteletben tartása iránt. Az írott betű náluk mindenkié. Még az exilium utáni kor sem ismerte a név szerzői fogalmát, tisztelését. Mutatja ezt az, hogy ép az exilium utáni korban kapott lábra egy erős pseudonym irodalom.

Az interpolációk irodalmi jellege nagyon különböző. Szellemi tekintetben az Ezékieltől Deuterójesajáig terjedő, sőt még későbbi idők gondolkozásmódját

tükrözik. Indító motivumaik pedig az exiliumtól a görögökig terjedő idő eseményei voltak. Vannak köztük hosszú beszédek nagyon gyenge gondolatokkal, de annál hatalmasabb retorikai túlzásokkal. Néha elvesztik a beszéd fonalát (pl. VII. 21–26.), néha nagyon primitív legendákat produkálnak, amelyet esetleg csak egy jeremiaszi szóra építenek fel. Pl. Jeremias XIII. 17-ben arról beszél, hogy a גֹּג (góg) miatt el kell rejtőznie és XIII. 15-ben óv a גֹּג (felfuvalkodás) következtében származó veszedelmektől. Erre az egy szóra építenek fel egy 11 versből álló legendát, amely a גֹּג (góg) körül forog (XIII. 1–11.). Vagy XX. 10-ben Jeremias arról panaszkodik, hogy öt מַגּוּר מִפְּרִי (borzadály köröskörül) szavakkal csúfolják. Erre ismét egy legendát építenek fel, amelyben Jeremiást egy pappal (Paschur) hozzák összeütkezésbe, akinek azután azt jövendőli, hogy nem Paschur, hanem מַגּוּר מִפְּרִי lesz ezentúl a neve (XX. 1–5.). Sokszor azt a benyomást kapja az ember, hogy az interpolátor alacsonyabb műveltségi fokon álló ember, talán iparos volt (X. 21. köv. LI. 13.). Az interpolációk nagy része fenyegető tartalmú predikációk, amelyek lépten-nyomon pusztulást helyeznek kilátásba annyira, hogy pl. a Misna „omnis dirutio“-nak nevezi Jeremias könyvét. E beszédeknek Ezékiel proféciai szolgáltak mintául.

Azonban nemcsak fenyegetések vannak az interpolációk közt, hanem vigasztaló beszédek is. Ezekben Deuterójesaja a példánykép. Az I–XXV. terjedő fejezetekben még kevés ilyen vigasztaló beszéd van. A legtöbbje a XXX–XXXIII. fejezetekben olvasható. Nem egy messianistikus prófécia is van a vigasztalások közt (pl. XXXIII. 19–20, 26a), XXIII. 5–6., III. 15–18. stb.).

Vannak az interpolációk közt közmondásszamba menő kifejezések (XII. 5.) és masal- meg zsolttárstilusú versek is (XVII. 11, 5–8., XX. –13.). Sőt még egy varázsszóformula is található az interpolációk közt (X. 11.) az üstökösök és a levegőben lévő gonosz szellemek ellen, amelyek nem istenek. Ennek az utóbbi versnek aram nyelvezete is mutatja, hogy későbbi korokban keletkezett. Ezek közzájön forgó mondások lehettek, amelyeket valami későbbi ember beleírt Jeremias könyvébe, hogy az elkallódástól megóvjá őket. XXXI. 22b és XXXI. 26-ban egy olvasó gúnyolódó megjegyzései olvashatók, amelyek a margóról kerültek a szöveg közé. A hasábokon írt eredeti szöveg közt bőségesen volt hely interpolációk számára. Ezek az interpolációk a másolások alkalmával belekerültek az új példányokba is és így az eredeti szöveg folyton nőtt és szaporodott.

Az interpolációknak — amint már az eddigi megjegyzések is mutatták — nagyjából teológiai jellegük van. Predikációik az „atyák bűnei“ miatt, dorgálások a kultusz elhanyagolásáért. Némelyik beszéd, eltekintve a csekély kis történelmi köntöstől, amelybe öltöztetve van: valósággal példája lehet a synagogális predikálásnak. Az interpolátorok teljesen a Thórában éltek már és a Thóra szempontjából ítélnék meg mindent. „Még amikor az új, a szívekbe írt törvényről beszélnek is (XXXI. 31. köv.), akkor sem valami új, magasabb vallási fokra gondolnak, hanem arra az időre, amikor az eddigi bűnöket már levezekelték, a szenvedéseknek vége, a nép pedig bensőleg összenőtt a Thórával és mindannyian írástudók.“⁴⁹ Vallásuk a monotheizmus, amely már valósággal húsukká és vérükké vált, úgyhogy képtelenek megérteni a pogány vallásokat és kultuszokat és ezeket a „szív keménységére“, vagy elbutulásra vezetik vissza (X. 8.). Ennek a gondolkozásmódnak felel meg az interpolátorok eschatologikus nézetei is. Valósággal eschatologiai szisztémával dolgoznak, amely megfelel az ifjabb kanonikus apokalipszisek eschatológiájának. Ilyen színezetű versek pl. I. 15., III. 17., XXIII. 5., XXV. 31., XXVII. 4., XXXI. 34., XLVII. 1., L. 20.

A betoldások teológiai színezete egyúttal támaszpont az interpolációk keletkezési idejének a megállapítására. Bár ez a módszer nem minden esetre válik be, mégis azt mondhatjuk, hogy a legfiatalabbak a messiási jövendölések

⁴⁹ Duhm: Israels Propheten. 1916. 12. 1.

Ezek a második század vége felé keletkezettek. De vannak még fiatalabbak is, amelyek már a LXX.-ba sem kerültek bele (pl. XXXIII. 14–16.). A midraszerű elemek valószínűleg a harmadik századból valók. Itt sincs kizárva még fiatalabb elem sem (pl. XXIII. 16. köv.). Bár a midras rendszeren magán viseli a dátumot is, amely időből keletkezni látszani akar: történelmi értéke még sincs, mert nem tárgyilagos, hanem theologizáló tartalmú és a régi forrásokat túlságosan nagy fantáziával kezeli. A midras még akkor sem feltétlenül hitelt érdemlő, ha napokra terjedő pontossággal állapítja meg a dátumot, mert a későbbi írók nagyon találekonyak a dátumok kitalálásában. „A mondákat valódi történelem gyanánt kezelik, a dátumokat költik, hogy írásaiknak még hihetőbb külsőt adjanak.“⁵⁰ Időileg legrégibb az LII. fejezet interpolációi, amelyek valószínűleg az exilium idejéből valók.

Az interpolációk következtében Jerémias könyvének nemcsak eredeti diszpozíciója, hanem tartalma is megváltozott. Az interpolátorok a maguk nagy tömegű betoldásaikkal — az egész mai Jerémias könyvének $\frac{3}{5}$ része interpolációs elem — megmásították, félretolták az eredeti Jerémias könyv intencióit. Jeremiának u. i. az volt a célja, hogy kortársait felrázza, megtérésre bírja és ezáltal a pusztulást elhárítsa. A mai Jerémias könyvnek pedig az a célja, hogy a bűnt és a miatta előállott katasztrófát (az ország és a nép pusztulását) magyarázza. Valami népkönyv-féle akar lenni, amely a folytonos szenvedések okait megmagyarázni igyekszik. Legfontosabb nekik feleletet adni arra a kérdésre, hogy miért lett a nép oly nagyon és oly sok időre szerencsétlen? Erre pedig csak úgy tudtak megfelelni, hogy Jerémias eredeti tendenciáját félretolták, meghamisították.

Külön kell megemlékeznünk Jerémias könyvének speciális interpolációiról, az ú. n. **גוֹיִם** elleni próféciáról. A **גוֹיִם** ill. **גוֹיִם** eredetileg „népeket“ jelentett és csak a VII. század végétől kezdve adják neki a Deut. alapján álló írók a „pogányok“ színezetet. Jerémias könyvében nagyszámú ilyen pogányok ellen való jóvendülés van. Mindjárt Jerémias elhivattatási vízióját úgy állítja be a redaktor, hogy Jerémias elhivattatása, próféta hatásköre a pogányokra is vonatkozott (I. 5b), 10.). Egy összefüggő részen kívül (XLVI—LI. fejezetek), — amelyet ép ezért a legtöbb ó-testamentumi kutató külön könyvecskének vesz — még Jerémias könyvének következő helyein vannak pogányok elleni próféciák: IX. 24—25., XII. 14—17., XVIII. 7., XXV. 15—16., XXVII. 7., XXVIII. 8., XXXVI. 2., XLII. 8—13. és XLIV. 30.

A pogányok elleni próféciák szerzőségét, eredetiségét illetőleg megoszlanak a Jerémias-kritikával foglalkozó tudósok véleményei. Cornill, Giesebrecht, Sellin, Steuernagel, Orelli és Erbt lehetségesnek tartják, hogy Jerémias a pogányok ellen is prófétált. Duhm, Schwally, Stade és Smend pedig tagadják ezt.

A mi nézetünk is az, hogy Jerémias nem prófétált a pogányok ellen és hogy az összes, most említett helyeken olvasható pogányok elleni jóvendölések, beleértve a XLVI—LI. fejezeteket is: nem jeremiások. Kivételt csak a XXVIII: 8. képez. Ez a hely — amelyet Cornill és társai nagyon szeretnek Duhm szemé elé tartani, mert ezt ő is eredeti jeremiási helynek tekinti —, tehát ez a hely sem bizonyítja azonban azt, hogy Jerémias maga is azt akarja hangsúlyozni, hogy ő magát a „sok ország és királyság ellen“ háborút jóvendölő próféták közül valónak tekinti. Ha ezt akarja hangsúlyozni, akkor nem számíthatná maga mellé Hananját is, mert hiszen ez ép e próféciák ellenkezőjét, a jót jóvendölte. Nézetünk szerint itt (XXVIII. 8.) Jerémias sokkal inkább azt akarja hangsúlyozni, hogy a szerencsét jóvendölő prófétának csak a jóslás beteljesedésekor szabad hinni. Tehát XXVIII. 8. sem érv, amellet, hogy Jerémias idegen népek feletti prófétának is tudta magát. Különben is ez a hely a szó szorosabb értelmében nem jeremiási hely, mert Baruktól származik. Hitelességéhez ugyan nem fér kétség, de

⁵⁰ Duhm: Isr. Profeten 235. 1.

az eredeti jeremiaszi elemek közt még ennél is kevesebb, mondhatjuk semmi nyoma sincs annak, hogy Jerémias a pogányok fölötti prófétának is tudja magát.

Álláspontunkat még a következőkkel akarjuk védelmezni:

1. A pogányok ellen való prófécia későbbi keletű, mint Jerémias kora.

Szülőoka azoknak a theokratikus és messianistikus gondolatok, amelyek — amint már említettük — vigasztaló tendenciával kezdtek ébredezni az exiliumban levő és a még későbbi zsidóság közt. A számüzetetésben állanak elő azok a próféták, akik először hirdetik a szabadulás, a megváltás közeledését és Izraelnek a pogányokkal szemben való megigazíttatását.

Ez ellen ugyan fel lehet hozni azt, hogy már Ézsaiás is jövendölt idegen nép, pl. Assur ellen is. De viszont az is igaz, hogy Ézsaiás először Isten büntető vesszejének tekintette Assurt Juda számára (ép úgy, mint Jerémias a káldokat) és csak akkor kezdett Assur ellen jövendölni, amikor belátta, hogy Assúr a maga és nem a Jahve dicsőségét keresi a világban. Ezért mondja, hogy Jahve Assur ellen fordul és egyedül is elpusztítja őket (XVIII. fejezet). Ézsaiás idegen nép elleni jövendölésének tehát speciális oka volt. Jeremiásnál azonban nem találunk az Ézsaiáséhoz hasonló különleges okot, amely miatt szükséges lett volna neki is pl. Babel ellen fordulnia. Nem, nála sehol sem találjuk nyomát annak, hogy Babel túllépte volna a neki — a próféta hite szerint — Jahvetől adott hatáskört. Épen nem valószínű, hogy ő, aki Jahve büntető eszközének tekintette Babelt és Jahve ellen való lázadásnak a Babel ellen való lázadást, hogy ő Babel ellen jövendölt volna, mint azt az L. és I.I. fejezetekben olvasható monstruózus prófécia állítani akarja.

Az sem érv ez ellen a felfogás ellen, hogy Ámos és Ezékiel is prófétáltak más népek ellen. Ámos u. i. erőteljes, mondhatni szinte nyers természet volt. Jerémias ellenben gyengéd, szinte félnék lélek volt, akinek lelkét nem gyönyörködtette soha mások pusztulása s akit próféciájának népére vonatkozó beteljesedése bizonyára annyira lefoglalt és megdöbbenett, hogy nem ért rá más népekkel foglalkozni. Ezékiel pedig inkább „szoba-próféta” (Duhm)⁵¹ volt, akit a pogányok elleni próféciáiban a bosszú inspirálhatott.

A pogányok elleni próféciák tehát exilium utáni eredetűek. Teljes virágjukban a III. és II. században voltak. Megalapítójuknak azonban az 540 körül működő Deuterocesaját kell tartanunk. Ő ad u. i. először kifejezést annak a gondolatnak, hogy Jahve az egyedüli úr ezen a földön. Ez a gondolat képezi a pogányok elleni próféciák közép- és kiindulópontját. Ezt a gondolatot, amelyet Deuterocesaja fejezett ki, még erősítették a zsidóságban a történelem eseményei. Amikor u. i. a későbbi zsidóság látta, hogy egyik világirodalom a másik után pusztul el, hogy az assyr után a káld, majd a perzsa, majd a görög következtek, hogy egyik sem volt állandó, sőt mindenik a másik vesztére tört, még jobban megerősödött bennük az a gondolat, hogy semmi földi hatalom nem állandó és hogy az országok felett Jahve az egyedüli úr és parancsoló. Ő söpri el őket egymásután, ahogy neki tetszik. Ennek a meggyőződéssé vált gondolatnak a nyomán egyre gyakoriabbakká lettek a pogányok elleni jövendölések. Ezeket azután a régebbi próféták írásaiba toldották be úgy, hogy pl. Ámos könyvében ki tudunk már mutatni olyan próféciákat pogány népek ellen, amelyeket idegen kezek helyeztek be oda a II. században (t. i. az edomiták, filiszteusok és phóniciaiak elleni próféciák).⁵² Ha tehát a későbbi korokban élt ez a tendencia, hogy minél több idegen nép ellen készítsenek próféciákat, akkor a Jerémias könyvében levők is ebből a korból származhatnak. Az interpolátor prófétává lépteti magát elő és Jerémias szájába maga alkotta jövendöléseket ad. Szerinte u. i. a régebbi próféták tanulmányozása által a jövendölés is megtanulható, mert rendszeren alapul. Ezt a rendszert elsajátíthatja bárki, ő is. S aki ismeri ezt, az jövendölhet is. Az interpolátorok tudják ugyan, hogy a régebbi próféták csak a kinyilatkoztatást kapták, a kinyilatkoztatás rendszeréről azonban nem tudtak még.

⁵¹ Duhm : i. m. 97. l.

⁵² Cornill : i. m. 5. l.

De mivel a kinyilatkoztatásnak általuk felállított rendszere pontosan megfelel a történelem folyásának: ez igazolja, hogy e rendszer is tulajdonképp Jahvetől származik. Tehát e rendszer alapján leszármaztatott jövendölések szerintük egyenlő értékűek az eredeti kinyilatkoztatásokkal. Erre a meggyőződésükre támaszkodva nyugodtan adják a 600 körül jövendölő Jeremias szájába a III. század eseményeinek a megjövendölését. Ezek a jövendölések azonban csak vaticinia ex eventu-k, mert nézetük szerint a századokkal előbb élő próféta is megjövendölhette volna őket, ha kiterjeszkedett volna rájuk. U. i. a próféta által kapott eredeti kinyilatkoztatás, amely voltaképp egyenlő a rendszer útján nyert kinyilatkoztatással, szintén rávezette volna — nézetük szerint — erre a prófétát, ha az foglalkozni akart volna ezekkel a dolgokkal. Mivel magukat a prófétával teljesen egyenlő értékű és egy helyről eredő kinyilatkoztatás birtokosainak hiszik: bátran beszélnek a próféta nevében olyasmiket, amire az nem is gondolt.

Valószínű továbbá az is, hogy a pogányok elleni próféciák keletkezésében része van annak a tendenciának is, hogy ezek által a próféciák által Juda pusztulását mintegy világtörténeti perspektívába helyezték. Ez a szándék is a pogányok elleni próféciák Jeremias utáni keletkezése mellett bizonyít, mert csak a későbbi zsidóság számára képezi a zsidó nép és annak sorsa azt a középpontot, amely körül az egész világtörténelem forog.

2. Jeremias azért sem prófétálhatott a pogányok ellen, mert ő mindenütt, ahol költeményeiben, vagy Baruknál beszélni halljuk, vagy tenni látjuk: csupán a **נְבִיאֵי יְהוָה** prófétájának tudja magát. Sehol, ahol eredeti jeremias-i elemmel van dolgunk, nem viselkedik Jeremias úgy, mintha Istennek népek, világok felett ítélkező, jövendölő helytartója lenne a földön. Jeremias tisztán csak a saját népéhez érez küldetést. Amikor hivatásáról beszél, sohasem fejezi ki magát hyperbolákban. Fémvizsgálónak mondja magát népe közt, akinek feladata a nemes érc tartalmát kiválasztani (VI. 27. köv.). Máskor meg olyannak érzi hivatását, hogy hasonlónak kell lennie „Jahve szájához“, azaz hogy mindig csak a nemeset szabad beszélnie, sohasem „közönséges“ dolgokat. Mindez azt bizonyítja, hogy hivatását szerényen fogta fel és csak a saját népére vonatkozóan tartotta.

Cornill is azt hiszi, hogy Jeremiasnak a pogányok ellen is kellett prófétálnia, már csak azért is, mert az ő korában Izrael már assyr provincia, Juda pedig assyr, majd Babylon hűbérállam volt. Jeremias tehát nem törődhetett csak a saját népével, hanem szükségkép törődnie kellett a világbirodalmakkal, mert Juda története csak epizódja volt a világbirodalmak történetének. Jeremias tehát „csak nagy világtörténelmi eseményektől várhatta Juda sorsának változását“. ⁵³

Ami Cornillnak azt a megjegyzését illeti, igaz hogy Juda Jeremias korában már nem volt önálló. De akármilyen epizódja volt is Juda sorsa a világbirodalmak sorsának, az feltétlenül biztos, hogy Jeremias azért mégis csak judai, helyesebben efraimita és nem assyr, vagy babiloniai kozmopolita öntudattal rendelkezett. Bizonyos, hogy elsősorban csak népe s nem a világirodalmak sorsa foglalkoztatta lelkét. Azt sem hisszük, hogy Jeremias „csak nagy világtörténelmi átalakulásoktól és eseményektől várta Juda sorsának jobbrafordulását“. Mert amennyire mi a prófétát ismerjük — saját költeményei és Baruk alapján —, sohasem olyanak látjuk őt, mint aki külső, világtörténeti, vagy politikai eseményektől várja népe sorsának javulását. Ellenkezőleg: a *belső* megújulástól, az erkölcsi megtéréstől, a szív „körülmetelésétől“ várja csak ezt. A megtérésre és nem külső folyamatokra számít még akkor is, amikor Baruknak (XXXVI. 3.) lediktálja beszédeit. Az erkölcsi megjobbulást pedig bizonyára nem azzal akarta elérni, hogy a pogányok ellen prófétál, mert az ilyesminek a hangoztatása a maga igazában amúgy is nagyon bízó népet még jobban megerősítette volna abban a meggyőződésében, amelyet a Deut. oltott a lelkébe, hogy t. i. Jahve csak őket fogja

⁵³ Cornill i. m. 209. 1.

segíteni. Jeremias sokkal inkább a lelkek felrázása útján akarta létrehozni a megtérést és ezáltal a nép sorsának javulását.

Azonban Cornillnak lehetetlenség másképp vélekednie a pogányok elleni próféciákat illetően, mert szerinte „a pogányok megtérése teljesen a jeremiaszi theologia körébe tartozik és egyszerű következménye Jeremias felfogásának“.⁵⁴ Dacára azonban ennek, még Cornill is kénytelen elismerni, hogy „Jeremias egész szívét Jahvenak Izraelhez és Izraelnek Jahvehoz való viszonya foglalta le“;⁵⁵ hogy „Jeremias számára elsősorban Izrael házának létezése vagy nem létezése volt a nagy kérdés“⁵⁶ és ebből kifolyólag Cornill is csak „az izraeli belállapotok“ megítélésében látja „illetékesnek“ a prófétákat.⁵⁷ Minek akkor mégis a pogányok elleni próféciák eredetiségéhez ragaszkodnia? Hiszen ezek szinte kirínak Jeremias eredeti költeményei közül és már ezáltal is gyanúsakká teszik magukat.

A próféták feladata tehát csak a saját idejükben és saját kortársaik közt volt. A Jeremiasé is. A messze jövő firtatása nem képezte feladatukat. A Jeremiasét sem. A nemzet saját jelenét akarták mindenkoron — Jeremias is — megvilágítani és Jahvenak a nemzetre vonatkozó akaratára rámutatni. Egyébként még Erbt, aki szintén hajlandó Jeremiasnak pogányok elleni próféciákat tulajdonítani, szintén kénytelen elismerni, hogy amikor Jeremias beleavatkozik is a külpolitikába (XXVII. 7.), akkor is ezt inkább azért teszi, hogy a saját népére gyakoroljon ezáltal hatást.⁵⁸

3. Jeremias már csak azért sem prófétálhatott a pogányok ellen, mert sehol, ahol Jeremias neve a saját könyvén kívül a kanonikus irodalomban előfordul, nem találunk olyan kijelentést az ő szájából, amelyből arra lehetne következtetni, hogy a pogányok ellen is prófétált. Pedig ezeknek a könyveknek az írói bizonyára még számos olyan értékes Jeremias-mondást, történetet, historiai adatot tudhattak a prófétáról, amelyek számunkra már elkallódtak. Ha tehát a Jeremias kora körül és után élő írók nem tartották fontosnak bennünket Jeremias Juda-Izrael túlhaladó eszmeköréről tudósítani, akkor minden valószínűség szerint ők maguk is csak úgy látták a prófétát, mint mi, hogy t. i. népé és egyedül csak azé volt minden gondolata. Láthatóképen már ők is különbséget tettek — ha csak hallgatólágon is —, igaz jeremiaszi elemek és intenciók, továbbá interpolátorok, redaktorok művei, gondolatai közt. Utóbbiakat ők még pontosabban meg tudták különböztetni, az igazítól, mint mi.

4. Az a vers, amely Jeremiasnak a pogányok felett is való prófétai hivatását hangsúlyozza (I. 10.), ezt úgy fejezi ki: **רֵאָה הַפְּקֻדֹתַי הַיּוֹם הַזֶּה עַל-הַגּוֹיִם**: Jeremias tehát, aki még az előbb (I. 6.) félenk, hivatásától huzódozó ifjú volt, most egyszerre **פְּקִיד**-dá, Istentől rendelt felügyelővé, tisztartóvá lesz e földön, aki, amint I. 10. folytatása mutatja, korlátlan hatalommal rendelkezik a világon. Ámde csak a későbbi korok képzelték a prófétákat az Isten **פְּקִיד**-jainak, még a pogányok felett is rendelkező hivatalnokoknak, akiket Isten rendelt ki erre. Jeremias bizonyára nem így fogta fel hivatását. Ő nem Jahve hivatalnokának, hanem Jahve „szájának“, dorgáló és vádoló szavának hiszi magát, nem pedig egyszerűen adminisztratív és exekutív hivatali közegeknek.

5. Egyes, pogányok elleni próféciák már magukban véve elárulják, hogy Jeremias korában nem létezhetek. Ezekre még az eddig felhozott érveket sem kell alkalmazni, hogy idegen kéztől való származásuk kitűnjék. Ilyen pl. XXV. köv., ahol az ország nevének olyan tömkelegével találkozunk, amelyek bajosan voltak Jeremias korában már mind létező politikai fogalmak.

6. Máskor meg a pogányok elleni próféciákban felmerülő és a Jeremiasétól

⁵⁴ Cornill i. m. u. o.

⁵⁵ Cornill i. m. 222.

⁵⁶ Cornill i. m. 252. gl.

⁵⁷ Erbt. i. m. 20. l.

⁵⁸ Duhm: i. m. XXI—XXII. l.

merőben eltérő vallási felfogás bizonyítja, hogy nem eredeti elemekkel van dolgunk. XLIII. 8–13. írójának pl. az volt a fő, hogy az egyiptomi templomok ellen profétáljon. Ez a felfogás nem jeremiasi, még a közfelfogás szerint csak Jeruzsálemben imádható Jahvet idegen földön is tisztelhetőnek, megtalálható-nak mondja (XXIX. 7, 13–14.) és valószínű Ezék. XXIX. 10. köv. alapul.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Jeremiasnak nem voltak a pogányok ellen irányuló próféciai. Csak egyetlen egy kijelentése van, amely tényleg idegen népek ellen irányul és II. 37b-ben : „Elvetette Jahve, akikben bizakodol!” T. i. Assurt és Egyiptomot. Ennek az éle is azonban inkább Juda ellen van fordítva, amint az az összefüggésből kiviláglik. Más nyilatkozata Juda-Izraelen kívüli nép számára nincs. Ez az egyetlen egy is általánosságban beszél csak az idegen népekről.

Újabb időben Gressmann azon a nézeten van, hogy a pogányok elleni próféciaiak valaha külön műfajt képeztek az izraeli irodalomban és önálló alakban is léteztek ép úgy, mint a Hananja irányzatú emberek szerencsepróféciai. Későbbi időben azután összeolvasztották őket történelmi nevű próféták irataival azért, hogy az elkallódástól megmentsék. Hogy ezt a régi héber irodalom mivolta s az akkori emberek gondolkodásmódja megengedte, arra már volt alkalmunk rámutatni. A műfaj keletkezésének oka Gressmann szerint is valószínűleg parenetikus célok szolgálása volt.

A pogányok elleni próféciaiak képezik Jeremias könyve interpolációs elemének jelentékeny részét. Ezekon kívül megemlítésre méltó nagyobb interpolációk :

a) az összes helyek, ahol az „apák bűnei” miatt való kirohanások olvashatók, pl. II. 5–13., III. 6–10., V. 20–25., VII. 24–26, 30–VIII. 4., XI. 7–13., XVII. 19–27., XXIX. 16–20., XXXII. 26–35., XLIV. 2–14. stb. ;

b) a Jahve ládájáról szóló rész : III. 16–18. ;

c) a pogányok isteneiről szóló rész : X. 1–16. ;

d) a már említett prózai fejezetek, amelyeknek egy része tendenciózus célzatú és a Deuteronomium által van inspirálva (pl. XI. 1–16., XXIII. 33–40.), másrésztük midrás : Jeremias egy-egy szavára vagy egészen szabadon költve (pl. XIII. 1–11., XVIII. 1–12., XIX. 1–XX. 6., XXI. 1–10., XXIV., XL. 1–15. stb.) ;

e) az „új-szövetségről” szóló versek : XXXI. 31, 34., amelyekről még lesz szó.

Bár vannak az interpolációk közt olyanok, amelyek Jeremiást utánozzák (pl. XIX. 8. utánozza az eredeti XVIII. 16-ot, XXV. 32. pedig VI. 22-öt, ill. X. 22-öt stb.), azért mégis megállapítható, hogy az interpolatoroknak saját beszédfordulataik, képeik, állandó szólásmódjaik vannak, amelyekből külsőleg is azonnal megállapítható, hogy nem eredeti jeremiasi-, vagy Baruk elemmel van dolgunk. Ilyenek pl.

1. a **בֵּית יַעֲקֹב** (II. 4.), **זֶרַע יַעֲקֹב** (XXXIII. 26.), vagy **יַעֲקֹב** kifejezés (XXX. 7.), amikor az egész, Palesztinán kívül is élő zsidóságot akarják megnevezni (v. ö. Zs. LIX. 14.).

2. **בְּכַל־לֵב** (III. 10.). Ez a Deut. kedvenc kifejezése ;

3. az a szokás, hogy új, allegorikus neveket adnak Jeruzsálemnek (III. 17.), vagy az országnak (XXXIII. 16.), vagy a királynak (XXIII. 6.). Ez a szokás Ezékiel (pl. XLVIII. 35.) és Tritojesaja (pl. LXII. 24, 12. LVIII. 7, 12., LX. 18., LXI. 6., LXV. 15. stb.) utánzásán alapszik ;

4. **שִׁרְיוֹת לִבָּם** „szívük keménysége” kifejezést sem használja exilium előtti író (III. 17., XXIII. 17.). Hasonlókép a

5. **בְּיַד נְטוּיָה וּבְיָרֵעַ חֹקֵהָ** „nagy erejével, kiterjesztett karjával” (XXI. 5., XXVII. 5.) kifejezést sem. Állandó interpolációs szójárás továbbá :

6. Nebukadnezart **עֲבָרִי**-nak (szolgám) nevezni (XXVII. 6., XXV. 9., XLIII.

10. stb. Deuterocesaja nevezi először így Cyrust). Más, szintén későbbi helyeken Dávid (XXXIII. 21—22, 26.), vagy a próféták nevezetnek עֲבָדֵי -nak (XXXV. 15., XLIV. 4., XX. 5.). Az

7. הַיָּמִים בְּיָמֵי-הוּא „és leszen ama napon, vagy יָמֵים בְּיָמֵים „imenapok jönnek“ kifejezések is állandó szólásmódjai az interpolatoroknak. Rendszeresen ezekkel a szavakkal vezetik be jövődöléseiket (pl. IV. 9., IX. 24., XXIII. 5, 7., XXX. 3. stb.). Jeremiás sohasem mond ilyen bizonytalan időre vonatkozó próféciákat.

8. későbbi szokás volt a nevek rövidítése (XXVII. 1, 12., XXVIII. 1.). A

9. הוֹלִידָה és עֲרָה a Papi Codex kedvenc szavai (XXIX. 6., XVI. 3. és XXX. 20.);

10. שְׂאֵרֵי יִשְׂרָאֵל „Izrael maradéka“ (XXXI. 6.) szintén a késői eschatológia terminusa (v. ö. Mi. IV. 7. Ézs. XXVIII. 12.). A

11. הָרֶבֶב, רֶעֶב, דְּבָרָה „kard, éhség, dögvész“ szintén az interpolator frázistárházából való kifejezés. Az „atyáik bűneit“ ostromzó beszédekben állandóan szerepel (XIV. 12., XVI., XI. 22., XV. 2., XXXII. 36. stb.). Ezek az emberek valósággal kéjelegnek a borzalmasnál-borzalmasabb jövődölésekben (VII. 33., VIII. 1—4., IX. 10., XV. 3., XVI. 4., XIX. 6. stb.). Már ezzel is elárulják magukat, mert az igazi Jeremiás sohasem ilyen (v. ö. VIII. 23., IX. 1, XIII. 17., XIV. 17—18. stb.).

12. Az exilium utáni időkben lett szokássá Jeruzsálemet így hívni מְקוֹם הַיְהוָה „ez a hely“, a többi városokat pedig עָרֵיהֶם „az ő városai“ (XXXIII. 12., XXXIV. 1.).

13. A Deuteronomium szókinéséből való kifejezés „és leszek nekik Istenük és ők népem lesznek“ (VII. 23., XI. 4., XXIV. 7., XXX. 22., XXXI. 33., XXXII. 38. v. ö. Det. XXVI. 17. köv. XXIX. 12., Ex. XIX. 5., VI. 7., Ezék. XI. 20., XIV. 11. stb.). Hasonlóképp az הֵמָּה וְאַבְתֵּיכֶם „ők és atyáik“ kifejezés (XIX. 4., XLIV. 3. stb.), valamint a יִדְעוּ אוֹתִי לְמִקְטָנִם וְעַד-גְּדוֹלָם kicsinytől-nagyig megismernek engem“ (XXXI. 33.) szójárás is a Deut.-ból való.

Még számos ilyen kifejezést sorolhatnánk fel. Itt csak a jellegzetesebbeket és gyakrabban előfordulókat említettük.

Említsük még meg, hogy az interpolációs versek természeteseerőleg más ó-szövetségi könyvek helyeivel mutatnak összefüggést. Pl. II. 8. emlékeztet Ézs. XXX. 5., III. 14—15. és Ezék. XLVIII. 19., ill. XXXIV. 23-ra ; I. 10. Jes.-ben Sir. XLIX. 7-re ; XXV. 30., Ám. I. 2., Jóel IV. 16., Ézs. XVI. 9-re ; XXV. 36—37., Zak. XI. 3-ra ; XXXI. 13b—14 Zs., CXXXII. 14—15. és Ézs. LXI. 3-ra ; XXXII. 20., Neh. IX. 10-re ; XXXII. 18b, Dtn. X. 17-re stb.

Eredeti jeremiási helyeket is utánoznak más ó-testamentumi könyvek. Pl. IX. 1-et utánozza : Zs. LV. 7. köv. ; XI. 19-et : Ézs. LIII. 7. ; XIII. 15—16-ot : Jób III. 9. ; XV. 5-öt : Ézs. LI. 19. ; XV. 18-at, XVII. 1-et és XX. 14—18-at : Jób VI. 15. köv. XIX. 24. ; XX. 10a- Zs. XXXI. 34.

Most már, hogy Jeremiás könyvének mind a három alkotórészét ismerjük, tisztázzuk azt a kérdést : hogyan állt elő Jeremiás könyve ezekből a különböző elemekből. Ezt Duhm⁵⁹ nyomán a következő módon képzeljük el :

1. a legrégebb részt, a második tekercsben foglalt eredeti jeremiási költeményeket addig, bővítették részben Barukból vett, részben szabadon költött (midras) elemekkel, amíg előállottak az I—XXV-ig terjedő fejezetek a mai alakjukban.

⁵⁹ Duhm : i. m. XXI. XXII. 1.

2. XXV. 15. köv. adtak motivumot a pogányok elleni próféciák (XLVI—LI. fejezetek) megírására.

3. A pogányok elleni próféciák hatása alatt bővítették ki Jeremiasnak a XXX. és XXXI. fejezetekben olvasható költeményeit a XXX. és XXXI. fejezetek mai alakjává.

4. Ezek indítottak valakit arra, hogy a XXXII. és XXXIII. fejezeteket átdolgozva mai helyükre beiktassa.

5. A XXXII. fejezet adott indítékot a XXXIV. és XXXV., továbbá a XXXVI—XLV. fejezetek betoldására. Utóbbiakat épúgy, mint a 4. alattiakat: Barukból vették.

6. Legutoljára a XXVI—XXIX. fejezeteket kapcsolták be, amelyek jelenlegi helyzetüket annak köszönhetik, hogy a XXVII—XXI. fejezetek interpolátorok okozta eschatológiai színezete a XXX—XXXIII. fejezetek közelébe utalta őket, másrészt, hogy a XXVI. fejezet dátuma a XXV. fejezetére emlékeztetett. Az LII. fejezet történelmi zárószó II. Kir. XXV.-ből.

Valamennyi csoport természetesen erősen át volt már dolgozva, amikor a mai összefüggésbe belekerült. A 2. alatt említett csoport helyéről a következőkben lesz szó.

Jerémias könyvének speciális kérdése a massoretikus és a Septuagiuta LXX. szöveg közti óriási különbség. A dolog u. i. úgy áll, hogy a LXX.-ban kb. 100, többnyire jelentéktelen szóval van több (pl. XXXI. 9., IV. 2., VII. 4. 9., VIII. 21., XLV. 3., LI. 8. stb.-ben), mint a Massoretikusban. Ezek a leíró számlájára tehetők. Ellenben — és ez a fontos — a LXX.-ban 2700 olyan szó nincs benne, ami a Massoretikusban benne van. Azaz a LXX. szövegéből a héber szöveg $\frac{1}{8}$ -ad része hiányzik. Ezt már nem lehet a másolók hibájául felróni. Duhm úgy magyarázza meg ezt a nagy differenciát, hogy a héber szöveg írói díszesebb kéziratok nyomán dolgoztak és minden erejükkel arra törekedtek — különösen a könyv második részében észlelhető ez jobban —, hogy a sorok számát minél jobban szaporítsák. Nem lehetetlen, hogy a sorok száma szerint fizették őket. A LXX. fordítói pedig szerinte egyszerűbb kéziratokat használtak munkájuknál. Szeretnek rövidíteni, kétes értelmű szavakat, sőt egész mondatokat is kihagytak.⁶⁰

Steuernagel viszont úgy képzei el a dolgot, hogy a görög fordító, vagy leíró: a görög, vagy héber szöveget tudatosan összevonta.⁶¹ Azt is lehetségesnek tartja azonban, hogy a LXX. egy régebbi, kb. a III. századból való, a Massoretikus pedig egy későbbi elemekkel megtöltött fiatalabb, talán a II. századból való szövegkiadást képvisel.⁶²

Bárhogyan álljon is a dolog, a LXX. nagyon fontos szerepet játszik a Jeremias könyv szövegkritikájánál épen a két verzió közti nagy különbség miatt. A priori nem lehet eldönteni, hogy melyik szövegnek, a Massoretikusnak, vagy a LXX.-nak kell-e adni az elsőséget? Ezt minden egyes esetben külön kell megállapítani. Általános érvényű kijelentést csak akkor tehetnénk, ha két egyforma elvek szerint készült verzióról lenne szó. Valójában azonban csak a redakciónak egy régibb és ifjabb fázisáról beszélhetünk. Annyit azonban mondhatunk, hogy nagyon sok hely van a szövegben, ahol a LXX. szövege döntő fontossággal bír, mert jobb, mint a Massoretikusé, pl. XI. 15., XXIII. 33., VIII. 3., IX. 21, XLI. 9., XIV. 4., XLVI. 17. stb.

A LXX.-ból hiányzó helyek nagy száma azt bizonyítja, hogy a Massoretikuson való munka még akkor is folyt, amikor a LXX. szövege már kész volt.

A számos szembeötlő különbség mellett, amely ennek következtében a LXX. és a Massoretikus közt van (pl. a LXX.-ból egész sor vers hiányzik, ami a Massoretikusban benne van, így: XVII. 1—4., XXXIII. 14—16. stb.), a legfeltűnőbb a XLVI—LI. fejezetek különböző elhelyezése a Massoretikusban és a LXX.-ban. A XLVI—LI. fejezetek u. i. 9 különböző idegen nép elleni próféciát tartalmaz-

⁶⁰ Duhm í. m. XXII. 1.

⁶¹ Steuernagel í. m. 533. 1.

⁶² Steuernagel í. m. 566—567. 1.

nak. Általános az a felfogás, hogy valaha külön könyvecskét képeztek. Már most a LXX. azt cselekszi, hogy nem ott hozza a XLVI—LI. fejezeteket, ahol a héber szövegben vannak, t. i. a XLV. fejezet után, hanem XXV. 13. után és ezenkívül még a 9 nép elleni próféciák sorrendjét is felcseréli egymás közt. Világos, hogy ekkora eltérés csakis úgy lehetséges, hogy vagy a görög fordító előtt volt más kézirat, mint a Massoretikus írójáé előtt, vagy fel kell tételeznünk azt, hogy a görög fordítás alapjául szolgáló héber szövegben még a LXX. elkészülte után is változtattak. A LXX. sorrendjében tehát a héber szöveg XXVI. fejezete a XXXIII. fejezetben olvasható, a XXVII. pedig a XXXIV.-ben stb. A héber XLV. fejezetet a LXX, a XLIV. fejezet 30. verse után kapcsolja és az egész héber XLIV. és XLV. fejezetet az LI. fejezet gyanánt hozza. Az LII. fejezet azonban már a LXX.-ban és Massoretikusban is ugyanaz, t. i. a Királyok könyvéből vett történelmi függelék.

Hol volt a XLVI—LI. fejezetek eredeti helye? Schwally szerint ott, ahol jelenleg a LXX.-ban állnak, t. i. XXV. 13. után, mert szerinte XXV. 15. köv. indexet képeznek e fejezetek próféciáihoz. Sellin⁶³ szerint XXV. 26. után következtek. Legelfogadottabb Kuenen véleménye, amelyhez Cornill is csatlakozik,⁶⁴ hogy t. i. a XLVI—LI. fejezetek eredeti helye a XXV. fejezet mögött volt, mert XXV. 15. következők képezik a dispozióit, XLVI—LI. fejezetek pedig a tárgyalást. Budde azt is megmagyarázza, hogy miért kerültek a XLVI—LI. fejezetek a Massoretikusban mai helyükre? Szerinte u. i. a Babel elleni prófécia eredetileg nem e fejezetekhez tartozott, hanem mint különálló rész a könyv végén foglalt helyet (ma is ott van: az L—LI. fejezetekben). Ez a prófécia szerinte lassanként maga mellé vonta a többi, pogányok ellen járvendülő próféciákat is. Így keletkeztek volna a XLVI—LI. fejezetek. Steuernagel nem tartja szükségesnek, hogy XLVI—LI. fejezeteknek XXV. 16. köv.-vel való tárgyilagos összefüggése miatt ez a kettő eredetileg helyzetileg is összefüggésben volt. XLVI. 1.-re hivatkozva külön könyvecskének tartja a XLVI—LI. fejezeteket, amelyből a dispozició megmásítása folytán két recenzió jött létre. Ezek közül a könyvecské közül szerinte az egyiket az I—XLV. fejezetekből álló könyvvel akép kombináltak, hogy a XXV. fejezet mögé került. Így jött volna létre szerinte a a LXX. sorrendje. A másik könyvecskét pedig a XLV. fejezet után iktatták be és így jött létre szerinte a Massoretikus mai sorrendje.⁶⁵

Duhm nem bocsátkozik a XLVI—LI. fejezetek eredeti helyének tárgyalásába, mert szerinte „az ezen való fejtörésnek csak akkor lenne helye, ha ez a könyvecske (a XLVI—LI. fejezetek) magában véve is jól és ésszerűen lenne elrendezve“.⁶⁶ Abból azonban, ahogy Jerémias könyve mai alakjának keletkezéséről vélekedik, az látszik, hogy a XLVI—LI. fejezetek eredeti helyét XXV. 15. után képzei.

E fejezeteket úgy tartalmukra, mint értékükre nézve Duhm elveti.⁶⁷ De még a pogányok elleni próféciákat lehetőség szerint védelmező Giesebrecht is kénytelen bevallani, hogy a XLVI., XLVIII., XLIX., L. és LI. fejezetek nem lehetnek jeremiasiak, mert „a negyedik század zsidóságának érdeklődését akarták kielégíteni“.⁶⁸

Hogy a Jerémias könyvében található összes alkotórészeket (1. jeremias-i, 2. Baruk-, 3. interpolációs elem) külsőkép is feltüntessék, továbbá, hogy a Massoretikus és a LXX. közti különbséget szemléltessük, lefordítjuk XLV. 1—5-öt, miközben külső jelekkel tüntetjük fel az összes eltéréseket.⁶⁹

⁶³ Sellin i. m. 94.

⁶⁴ Cornill i. m. 287—288. 1.

⁶⁵ Steuernagel: i. m. 535. 1.

⁶⁶ Duhm: i. m. XIV. 1.

⁶⁷ Duhm: Isr. Prof. 445—446. 1.

⁶⁸ Giesebrecht: i. m. XXXIII—XXXIV.

⁶⁹ Tipikusabb helyet, mint a XLV. fej., nem kaptunk, ahol a Jerémias könyvében előforduló összes alkotórészeket szövegkritikai szempontból jobban szemléltethetnénk. — A fenti szövegprodukción, ill. fordításban:

1. vers. „Az a szó, amelyet Jeremias próféta mondott Barukhoz, Neria fiához, amikor ez leírta ezeket a szavakat a könyvbe Jeremias szájából Jojakim, Jósiás fia, Judea királya negyedik évében :
2. vers. *Igy szól Jahve (Izrael Istene) hozzád Baruk :*
3. vers. [Mert] Baruk ezt mondta :⁷⁰ óh, jaj nekem⁷¹ hogy Jahve gondot ad fájdalmamhoz. Elfáradtam a sóhajtozásban és nyugalmat nem lelek.
4. vers. [Igy] szólj hozzá : Igy szól Jahve : Ime, amit építettem, lerombolom és amit ültettem, kitépem, ugyanis az egész föld ez.
5. vers. És Te nagy dolgokat kívánsz Magadnak ? Ne kívánjad ! Mert ime szerencsétlenséget hozok valamennyi testre — ez Jahve mondása — de Neked zsákmányul adom életedet, akárhova fogsz is menni.“

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy Jeremias könyvének mai tartalma külsőképp a következő módon osztályozható (nem tévén természetesen különbséget az egyes csoportokon belüli eredeti és interpolációs részek közt) :

a)	I— XXV. fejezetek.	„Jeremias szavai“, beszédei, költeményei.
b)	XXVI—XXIX.	„Részletek Baruk könyvéből.
c)	XXX—XXXI.	„A Juda és Izrael jövőjéről szóló könyv.“
d)	XXXII— XLV.	„Részletek Baruk könyvéből.
e)	XLVI— LI.	„A pogányok elleni próféciák könyve.
f)	az LII.	„Történelmi zárszó.

Sem az egyes csoportokon belül, sem a csoportok között — ritka eseteket kivéve (pl. XXI. 11—XXIII. 8., IV. 5—30., XXVII—XXIX., XL—XLIV. fejezet) — nincs sem kronológiai fonál, vagy vezető tárgyilagos elv. Bármennyi redaktor is interpolátor dolgozott is, a könyvön azok sohasem érezték a rendezés, a kikerekítés szükségességét, sőt épen az ő betoldásai voltak azok, amelyek az eredeti sorrendet mindenhol megbontották. Nekik már az is elég volt, hogy az egyes részek címszó által legyenek egymáshoz fűzve. De még erre sem fektettek különösképp súlyt. A massoretikus és a LXX. közti óriási különbség mutatja, hogy Jeremiás könyve tulajdonképp sohasem lett kész, mert a szöveget folyton át — meg átdolgozták.

Jeremias könyve ennek következtében igazán kaosz lenne számunkra, ha nem akadt volna két oly tudós, akik mélyreható vizsgálódásaikkal elemeire bontották Jeremias könyvét és ezzel lehetővé tették számunkra, hogy az igazi Jeremiást megismerjük. Ez a két tudós Duhm és Cornill. Munkámban sokszor kellett vagy az egyikre, vagy a másikra hivatkoznom. Előbbi radikálisabban, de azért nem önkényesen és a hagyományok tisztelése nélkül, utóbbi pedig konzervatívabb módon járt el. Duhmnak főerőssége a pszichológiai analízis finomsága, amelyhez erős linguistikai érveket tud felsorakoztatni. A szövegkritikában főképp a LXX.-ra támaszkodik. Cornill roppant körültekintéssel, nagy tudományos anyag összehordásával dolgozik és élénk történelmi érzékről tesz tanúbizonyságot. Kettejük közt a prózai fejezetek és a pogányok elleni próféciák eredetisége kérdésben van eltérés. Egyébként Cornill is 87 esetben ugyanazt törli a szövegből

- a) a valódi jeremiási elem ritkított sorokban van adva.
- b) a Baruk elem curzív betűkkel van adva.
- c) az interpol. elem rendes írással, minden kül. jelzés nélkül van írva. A Septuaginta plus-át a Mass. szemben [] jel közé tettük. a Septuaginta minus-át a Mass. szemben () jel közé

⁷⁰ Duhm olvasási módja.

⁷¹ A LXX. egészen más szöveget hoz. Kétszer mondja : $\text{O}^{\prime}\mu\text{c}\iota, \text{o}^{\prime}\mu\text{c}\iota$: A héberben ennek :

לִי אֵין, לִי אֵין felelne meg.

(az I—XLV. fejezeteket véve csak), amit Duhm is és csak négy esetben töröl olyasmit, amit Duhm megtart (III. 12b—13., XII. 17., XXXI. 6., XXXII. 1.). Számos esetben (pl. XVII. 9—10., XV. 19. köv., XIII. 16. köv., XVIII. 18., XXIX. 16—20., XXXI. 16., XXXII. 11—14., XXXVI. 25., XXXVIII. 12a), 27., XLIV. 26—28.), pedig nyomatékosan utal Duhm „szerencsés és szép fejtegetéseire“ és általában — dacára a kettejük közti lényeges eltérésnek a tudományos felfogás dolgában — a legmelegebb elismeréssel emlékszik meg Duhm munkájáról, amelyet „geniális alkotásnak“ tart.

Említsük még meg, hogy Jeremiás neve messze túlhaladta a kanonikus Jeremiás könyv kereteit. Bizonyosságunk van rá, hogy valaha egy terjedelmes Jeremiás irodalom létezett. A LXX. ugyanis könyvünkön kívül Jeremiásnak tulajdonítja a Siralmakat, továbbá egy apokrifus Jeremiás-levelet és egy Baruk-könyvet. A kanonikus irodalomban II. Krón. XXXVI. 21. és 22—23 ban van idézve Jeremiás neve alatt egy-egy vers. Utóbbi hely Esdrás I. 1—2-vel egyenlő. Ezek az idézett versek azonban nem fordulnak elő Jeremiás költeményei közt. Az első hely (II. Krón. XXXVI. 21.) valószínűleg midrason alapszik, a második (II. Krón. XXXVI. 22—23.) pedig Deutrojesajából való. Valaha tehát Deutrojesaja anonym írásai is a Jeremiás neve alatt szereplő irodalomba tartoztak. Dán. IX. 1. köv. és Jes.-ben Sir. XLIX. 6. is ismerik Jeremiás nevét. II. Makk. II. és XV. pedig legendákat közöl róla. Megállapíthatjuk azonban, hogy az egész létező Jeremiás irodalomban a mi könyvünk volt a legértékesebb, mert nemcsak a próféta saját költeményeit, hanem Baruknak mesterére vonatkozó értékes feljegyzéseit is tartalmazza.

Kállay Kálmán.

Jeremiás próféta élete és működése a Biblia filológiai és történeti kritikája alapján.

II.

Jeremiás kora, élete és működése.

(Folytatás.)

Jeremiás életéről többet tudunk, mint az Ótestamentum más prófétáinak életéről. Könyvének egy része u. i. Baruk tollából, életrajzi adatokat tartalmaz. Mindazonáltal óvatosan és a kritika eszközeivel kell használnunk ezeket az adatokat, mert a későbbi, Jeremiás után következő korok, amelyeket az izraelita történelem legfontosabb és következményeiben legmesszebbre ható évtizedeiben élő próféta élete természetszerűleg nagyon érdekelt, nem idegenkedtek attól, hogy a próféta életét saját fantáziájuk termékeivel kicicomázzák.

Mindjárt az első fejezett — Jeremiás könyvének ezt a sokat vitatott részét — óvatosan kell szemlélnünk. Ez a fejezet fontos életrajzi adatokon kívül Jeremiás prófétává való elhívattatásának leírását és az ezzel kapcsolatos viziókat és audi-tiókat tarralmazza. A következőkben csak azokat az adatokat fogom használni, amelyeket kritikai vizsgálódásaim nyomán kétségkívül hiteleseknek találtam.

Jeremiás nevének héber formája יְרֵמְיָהוּ. Ebben az alakjában is fordul elő általában a könyvben. Néha a rövidebb forma is olvasható: יְרֵמְיָה (pl. XXVII. 1.), de a régebbi időkben a teljesebb יְרֵמְיָהוּ forma volt használatos. A név gyöke gyanánt רָמָה (dobni) ige is vehető, de jobb a יָרָה ígéhez ragaszkodni, amely a רָמָה-val synonym és I. Móz. XXXI. 51. Jób XXXVIII. 6. fordul elő és ott „alapít“ értelemben van használva. יְרֵמְיָהוּ tehát annyit jelentene, mint Jahu-Jahve alapít. Maga a név nem volt ritka Izraelben. Jeremiás könyvében is találkozzunk egy hasonló nevet viselő egyénnel (XXXV. 3.) és ezenkívül még 2. Kir. XXIII. 31., XXIV. 18., Nehem. X. 2., XII. 1., 12., 34., I. Krón. V. 24., XII. 4., 10., 13.-ban is olvasható ez a név.*

Jeremiás atyját I. 1a. szerint: חֵלְקִיָּהוּ röviden חֵלְקִיָּה-mak hívták. Pap volt és a Benjamin földjén fekvő Anathotban lakott. A Hilkia név nem ritka Izraelben. Így hívták — hogy csak a legfontosabbat említsük — a Jósias király korában bevezetett törvénykönyv a legfontosabbat említsük a -- Jósias király korában bevezetett törvénykönyv a Deuteronomium, megtalálóját is, aki 2. K. XXII. 4. következők szerint akkor főpap volt Jeruzsálemben. Jeremiás azonban nem ettől a Hilkiától származik. Az ő atya egy másik Hilkia volt, akinek a családfája valószínűleg Abjatharra vezethető vissza, akit Salamon Czadok javára megfosztott a főpapi méltóságtól és Anathotba száműzött, ahol Abjatharnak birtoka volt. Mivel a régi Izraelben a birtok az öröklési jogrend szerint mindig lehetőleg a családban maradt és az ingatlan csak a legritkább esetben változtatott gazdát: feltételezhető, hogy az Anathotban élő papi származású Hilkia és Abjathar főpap családjából származik. Tehát fia, Jeremiás, is: Abjatharra és így Élire s általa Mózesre vezetheti vissza

* A következőkben a már többször említett Jeremiás kommentárok alapján haladok tovább.

származását. Duhm⁷² lehetségesnek tartja, hogy ez az Abjathar volt a szerzője az ú. n. Jákób mondásoknak (I. Móz. XLIX.) és hogy az a csinos kis írásmű, amely ma II. Sám. X—XX., I. Kir. I—II.-ben olvasható, szintén az Abjathar család intim tradíciói alapján keletkezhetett. Tehát Jerémias családjában már volt író ember és írói vér csörgedezik Jerémias ereiben is, amiről — amint látni fogjuk — nem egyszer mesterien tesz tanúbizonyságot. Jerémias tehát családját tekintve nem cadokita, azaz Cadok nemzetségéből való, sem nem judeai, hanem efraimita, szülővárosát, Anathothot tekintve pedig benjaminita. Anathoth, amelyet Josephus is ismer (Ant. X. 7., 3.) egy jó órányira fekszik Jeruzsálemtől északkeletre, egy kúp formájú hegyen, amelyről szép kilátás nyílik a hegy keleti lejtőjére a Jordán völgyére és a tulsó parton fekvő hegykere. Ez a szép kilátás, amelyben Jerémias bizonyára nem egyszer gyönyörködött, még csak fokozta a prófétában a természet iránti érzéket. Erről nem egy költeménye tanúskodik.

Jerémias születésére vonatkozólag pontos adatunk nincs. Fellépése idejéről kell következtetnünk születésére. Fellépése I. 2. szerint Jósiás király uralkodásának 13-ik éve esik. Ez az év a Jerémiással foglalkozó tudósok meglehetősen egybehangzó véleménye alapján a Kr. e. 626-ra tehető.⁷³ Jerémias tehát I. 1—3. tanúsága szerint Jósiás 13. évétől fogva, Jojakim és Czedekiás királyok uralmának idejében prófétált, egészen Jeruzsálem pusztulásáig (586). A Jósiás és Jojakim uralkodása közt trónra lépett Joahas és a Jojakim és Czedekiás uralma közt uralkodott Joakin neve nincs megemlítve I. 1—3.-ban, valószínűleg uralkodásuk rövid volta miatt. Pedig Jerémias mind kettővel foglalkozott.

Fellépése idején, tehát 626-ban, I. 6. tanúsága szerint még „fiatalnak“ érezte magát Jerémias a prófétaságra. Ha tehát 626-ban még fiatalnak érzi magát arra, hogy a bizonyára küzdelmes prófétai hivatásnak neki vágjon, akkor körülbelül 650 körül születhetett. Születéséről, gyermekéveiről bővebbet nem tudunk. Egyszerre, mint Istennek követe lép elénk.

Mi tette Jerémiast prófétává? A lelkében élő hajlandóságon kívül elsősorban a kor, amelyben élt.

Jerémias vallásos lélek volt. Családja ősrégi papi család, amelyben tradíció volt Jahve ügyét szolgálni. Az a kor, amelyben Jerémias született és gondolkodni kezdett, Jahve igaz követőinek lelkét csak szomorsággal és aggodalommal tölthette el. Lehetetlenség volt u. i. meg nem látni, hogy az ország vesztébe rohan.

Ha az ország belső, valláserkölcsei értelemben vett képét nézte az olyan lélek, mint a minő a Jerémiasé is volt, akkor ott csak a vallásnak, a Manassé-féle synkretizmus okozta eldurvulását láthatta, ami nagyon fájdalmas lehetett a Jahvéhoz oly igazán ragaszkodók számára, amilyen Jerémias, saját vallásos hajlamainál és családjá tradícióinál fogva is volt.

A vallási állapotoknál semmivel sem voltak jobbak az ország közállapotai sem. Bizonyítja ezt legfőképp az, hogy Jerémias fellépését megelőző időkben egy királygyilkosság is történt. Manasse fiát és utódát Amont ölték meg. A tettesekről és cselekedetük indító okáról bővebbet nem tudunk. A királygyilkosság azonban nagy zűrzavart támasztott az osztágban és sok erőszakoskodásra adott okot és alkalmat. Mindezt, persze, erősen érezni lehetett az ország közállapotain is és Jerémias ifjúi lelkére is hatással lehettek. Talán ebből az időből való dolgokra céloz a próféta II. 30.-ban.

Jerémias aggodalma még csak fokozódott, ha túltekintett az ország határain. Az akkori Ázsia felett u. i. fojtó, fülledt volt a levegő, mint amikor vihar közeledik. A hatalmas assyr világbirodalom ereje 640 óta hanyatlófélben volt, amit bizonyára a világirodalom periferiáin (— így Judeában is —) lehetett legelőször megérezni. A nép óriási többségét természetesen öröm tölti el, mert a szabadságukat várják Assur bukásától. Seki sem sejt, hogy nem a szabadság, hanem

⁷² B. Duhm : Das Buch Jeremia. 1901. 2—3. o.

⁷³ Igy : B. Duhm : Das Buch Jeremia. 1901. 3. l. — C. v. Orelli : Der Profet Jeremia. 1891. 219. l. — R. Smend : Lehrbuch der Alttestamentlichen Religionsgeschichte 1893. 279. l. — F. Giesebrecht : Das Buch Jeremia. 1907. 14. l.

egy sötét fürgeteg közeledik : csak Jerémias. Ő már hallja a vihar mennydörgésének morajlását akkor, amikor az még messze van. I. 13—15. világosan tanúskodik arról, hogy Jerémias veszedelmet vár és pedig észak felől. Ebben az időben, amikor Assur hanyatló félben van, Babylon pedig nem oly erős még, hogy Judeát fenyegethesse, ez a veszedelem semmi más nem lehet, mint amelyet skytha-invázio néven ismer a történelem s amelyről Herodotos is megemlékszik. (I. 103—IV. 1.).

Teljesen biztos, hogy Jerémias az I. 13—14.-ben leírt vízióban a skytáakra gondol. Egy üstöt lát, amelynek tartalma forr, zubog, minden pillanatban készen arra, hogy kifusson és mindent eláraszson maga körül. Az üst alá északról szítják a tüzet. Jahve láttatja ezt meg vele és egyúttal közli is Jerémiással, hogy északról zúdul minden veszedelem majd a **יְשֵׁרֵי הָאָרֶץ**, re Jerémias tehát az országra Judeára várja a veszedelmet, nem pedig mint a későbbi idők magyarázni szerették : az egész világra, idegen népekre is. Várja pedig ezt a veszedelmet észak felől. Észak, mint világtáj, már magában véve is valami rideg, misztikus jelleggel bír, de kétszeresen félelmetes lehetett Judeára nézve, mert onnan jött a pusztulás Izraelre, az északi országrészre is és északon tüntek el az izraeli száműzöttek is (III. 12.). Most Judeára is észak felől ásit a pusztulás. Jerémias ezzel a víziójával tanújelét adta, hogy tényleg tud a közeledő veszedelemről.

Tény az, hogy a Judától északra fekvő assyr tartományokba 628 körül hatoltak be azok a népek, amelyeket a görögök a skytha gyűjtőnévvel jelöltek meg.⁷⁴

Ária és nem sémi népfaj volt. Az Ótestamentum **אַשּׁוּרִי**, helyesebben **אַשּׁוּרִי** néven ismeri őket. Lovas nép voltak. Részben Ázsia belsejéből, részben a mai Dél-Oroszország pusztáiról nyomultak előre. Kis-Ázsián keresztül, délfelé, végig az assyr hűbértartományokon. Görög jelentések szerint egészen Egyiptom határáig eljutottak, amelynek uralkodója csak hatalmas hadisereccal tudta országát megmenteni az ellenség dulásától. Herodotos szerint a skythák 28 évig uralták Áziát ami annyit tesz, hogy végig sarcolták. A skythák világtörténelmi jelentősége az, hogy ők vezették be az assyr világbirodalom felbomlását. Assur u. i. már a skythák ellen sem tud védekezni és mire ezek letűnnek, egymás után rázza le igáját Babylonia, Egyiptom, a médek stb.

Számunkra azonban azért fontosak a skythák, mert a végső lökést Jerémias fellépéséhez a skytha veszedelem előtérbe nyomulása adta meg. Addig még gondolkozóba ejtette fiatalsága, a próféta hivatással járó küzdelmektől való félelem : de amikor a skytha veszedelem a maga teljes nagyságában megjelenik lelki szemei előtt, amikor a veszedelemről nem is álmodó, vallási és politikai tekintetben mélyre sülyedt népet látja, akkor oly erős lett lelkében a kényszer, hogy beszéljen, hogy minden húzódozást legyőz benne és Jerémias a nyilvánosság elé lép. Ez 626-ban történt.

Azt a lelki állapotot, amelyben Jerémias a skytha veszedelem előre meg látása folytán jutott, tükrözik a prófétának Duhm nyomán ú. n. skytha dalai. Ezekkel azonban később fogunk foglalkozni. A skythák említésére most Jerémias fellépésével kapcsolatban volt szükség.

I. 13—14. tehát Jerémias elhívattatási víziójának is nevezhető. Amikor azonban Jahve látni engedi az országát fenyegető veszedelmet, ezzel egyúttal próféta működésének az irányát is megadja az első időkre és megjelöli kötelességét. Kötelessége népet felrázni, mert az ellenség már közeledik észak felől. — Könyvének 2—6. fejezeteiben, — amelyet Cornill⁷⁵ ép ezért egy egységes beszéd maradványának tekinti, — Jerémias nem tesz egyebet, mint a népet bűneire és az emiatt rákövetkező veszedelemre figyelmezteti, megtérés esetén pedig kilátásba helyezi neki Jahve bocsánatát. A 2—4. fejezetek azt a benyomást teszik, hogy ezeket Jerémias még Anathotban írta, az 5—6. fejezeteket pedig Jeruzsálemben. Valamennyiben a korabeli valláserkölcsi állapotok ellen száll síkra, amelyek

⁷⁴ Herodotos I. 103. IV. 1. szerint 648—620. között tartották félelemben Előázsia népeit. — Giesebrecht : i. m. V. 1.

⁷⁵ Cornill i. m. : XLII. 1. és 14—15. 1.

a Manasse-féle synkretizmus jelenségeit mutatják. Ezek a fejezetek még 621 előtt, azaz a Jósias-féle reformot megelőzőleg keletkeztek.

Jerémias népe szívéhez akar hozzáférközni, a lelkiismeretét akarja mozgatni és ilyen módon felrázni. Ezért a dicső múlt rajzolásával kezdi II. 2b)-ben, hogy amidőn a szomorú és díztelen jelen festésére tér át (II. 14.): az ellentétek dísharmóniája által megrázza, felébressze a tespedésben levő népet.

Valaha szép idők jártak a népre — mondja a próféta — Jahve is szívesen gondol ezekre az időkre, az ifjú nép mátkaszerelemére, amikor a sivár pusztában is engedelmesen követte őt. Akkor még őszinte szeretettel ragaszkodott Istenéhez a nép (Jerémias az Egyiptomból való kijövetelt követő időkre, Mózes korára céloz), de Jahve is megbecsülte ám őt, megszentelte, azaz magáévá tette Izraelt és jaj volt annak, aki hozzányult! És most? Most olyan a nép sorsa, mint a rabszolgáé, sőt még annál is rosszabb, olyan, mint a **יליד כְּנִיַּת** (a rabszolgának uránál született gyermekéé), aki akkor is és örökre rabszolga marad, ha a közönséges rabszolgát a törvény (II. Móz. XXI. 2., V. Móz. XV. 12.) parancsa szerint szabadon kell bocsátani. Bezzeg most már nem Jahve „zsengéje” a nép, most már nem védi őket Jahve, most ki van rabolva, városai felégetve, országa elpusztítva. Jerémias kétségkívül azokra a pusztításokra céloz itt, amelyeket az assyr háborúk okoztak az országban.

Mély, őszinte fájdalom érzik ki Jerémias szavából, amikor a dicső múlt képei után a sivár, dicstelen jelen festi. Miért jutott Izrael (amely alatt Judea értendő, mert Jerémiasnak az a szokása, hogy ha az északi országrészről, a valódi Izraelről akar beszélni, akkor, mint Hoseás, vagy Ésaías ő is az Efraim nevet használja), — tehát miért jutott Judea ebbe a szomorú helyzetbe? A politikája miatt és az igazi Jahve-vallás cserbenhagyása miatt. A következőkben Jerémias rátér mindkettőre.

Ügylátszik, hogy Judeában akkor két párt képződött. Az egyik Assyria felé, a másik Egyiptom felé tekintgetett. Juda erejéhez képest még Assur is hatalmas volt. Egyiptom pedig kezd vetélytársa lenni Assyriának. Mindegyik országnak meg volt Judeában a maga pártja. Mindegyik párt ajándékokkal törekedett a hatalmas birodalomnak egyikét kedvezően hangolni Juda számára. Hol ide, hol amoda indult egy-egy ajándékokkal gazdagon megrakodott követség és a nyomor nőttön-nőtt az országban, mert az ajándékok árát bizonyára adókból vették be. Jerémias ellensége volt ezeknek az üzelmeknek:

„És most — Miért vándorolsz Egyiptomba, — Hogy a Sihor vizét igyad? — És miért vándorolsz Assurba, — Hogy az Eufratesből igyál?” II. 18.

Már a kérdésből is kihallatszik, hogy a próféta elítéli ezt az örökös tojástáncot Egyiptom és Assur közt.

De Jerémias nemcsak erkölcsi okokból, hanem Juda vallásának szempontjából is bűnösnek, feltétlenül szerencsétlenséget hozónak mondja, ha az ország nem Jahveban, az ő Istenében, hanem emberekben bízik. Ez egyértelmű a Jahvéhoz való hűtlenséggel, amelyért keservesen meg fog lakolni. (II. 16.) Jerémias tehát époly határozottan elveti a politikát, mint Hoseas (X. 4.) és mint Ézsaiás, aki Juda történetének egy nagyon kritikus pillanatában szintén az egyes-egyedül Jahvéban való hitet követelte, — de semmi emberi mesterkedést, — ha az ország meg akar szabadulni. (Ézs. VII. 1—9.)

Jerémias azt követeli tehát, hogy Judea a politikában is feltétlenül csak Jahvera bízza magát. De ép az volt a baj, hogy Juda akkor már régen nem ismerte Jahve igaz tiszteletét. Tudjuk a Manasse-féle synkretizmus rombolásait a Jahve-vallásban. Ennek a jelenségei inkább a városokban, különösen Jeruzsálemben voltak észlelhetők. (Bálványképek, idegen istenségek tisztelése a jeruzsálemi templomban.) A vidéken azonban más természetű volt a baj.

Ott az ős kanaanita vallásból való helyi istenségek kultusza kapott lábra. Ez azzal van összefüggésben, hogy a héber nép Palesztinában lassanként életmódot változtatott, a nomád életmódról áttért a földművelésre. Azon a helyen, ahol leakart telepedni, hogy ő is művelje a földet, hamarosan megismerkedett a kana-

anita benszülöttekkel helyi istenségeivel, a különféle genius locikkal, a vallás demonisztikus fokának maradványaival. Ha a benszülöttektől, vagy szomszédaitól azt hallotta, hogy ettől a mezei istenségtől függ a körülfekvő mezők termékenysége, vagy amannak a forrásának az istensége bizonyos betegségeket meg tud gyógyítani: úgy nem jutott eszébe ezen kételkedni, vagy segítségüket megvetni. Így azután számtalan hely támadt az országban,

ahol a nép hite szerint egy különösen hatásos **אל** vagy **בעל** lakott. Ezeken a helyeken híres kultuszhelyek keletkeztek pl. Hebron, Bethel. A kultusz tárgya egy-egy **מצבה** vagy **אשרה** vagy: **עץ-רענן** (zöldelő fa) volt. Ezek képviselték az istenség jelenlétét. Ennek a kultusznak Hoseas és Jerémias korában semmi köze sem volt a Jahve-valláshoz, sőt azok a földművelők, akikkel Hoseas polemizál (2. fejezet) a Baal miatt, majdnem teljesen megfélemedtek Jahveról. Jahve az akkori vallásos képzetek szerint a messze Sinai hegyen lakik, ő a messzeségben lakó Isten. Törődhetik-e ő onnan a messzeségből olyan intenzíven a kis ember, a szántó-vető bajaival, mint a közelben való istenek, a genius locik? Hiszen Jahve onnan a messzeségből nem is láthatja, hogy mikor kell eső a vetésre? Tudja-e ő növeszteni a lent, a kendert, a vetést, a szőlőt, hiszen az ő birodalmában, a sivatag Sinain nincsenek is ilyenek! Ezért a kisemberek szükségének jobban megfelelt a helyi istenségek tisztelése, mint a Jahve kultusz. Nagyon el is volt terjedve. Már Hóseas (Jerémias fellépése előtt kb. 100–120 évvel) is élesen kikel ellene. Jerémias korában pedig nem volt falu, amelynek meg ne lett volna a maga **במה**-ja a zöld fával, vagy a szent kővel. Ide gyűltek össze a baal tiszteletére. A szertartás közös lakomával kezdődött, amelyből az első és a legjobb rész az istenségé volt (a hús kövérje és a vér, mint az áldozati állat lelkének a székhelye). Az előkelőknek külön ülőhelyeik voltak. A szertartást processiók, szent táncok egészítették ki, amelyek dúrvasággá fajultak épúgy, mint az áldozás is evés-ivássá.

Jerémias Hoseas nyomán egyszerűen **זנננים** paráználkodásnak nevezi ezt a kultuszt, mert szerinte is — amint II. 2b)-ben láttuk — épúgy, mint Hoseasnál, Izrael Jahve mátkája, felesége és ha idegen istenekhez pártol: az paráználkodás, házasságtörés. A szó át nem vitt értelmében is dúrva érzékiségbe, zajos orgiákba csaptak át ezek a kultikus célú ünnepek a bámán. Jerémias tehát éppen nem túloz, amikor azt

mondja Judának: **על-כל-נבעה ונתת ותחת כל-עץ רענן את צעה ונה** (II. 20.)⁷⁶

Pedig Jahve nemesnek, tisztának teremtette népét, mint valami nemes fajtájú szőlőtökét, de most már elvadult, eldúrult úgy, hogy még lúggal és bőséges szappannal sem tudná magáról lemosni vétkeit. S még szomorúbbá teszi a dolgot az, hogy a nép nem is tartja bűnnek a baalkultuszt. (II. 23.) Amikor Jerémias szemükre hányja Jahvetől való elpártolásukat, azt mondják a prófétának, hogy ők „tiszták“ akkor is, ha a baaloknak szolgálnak. Nyilván azon a véleményen vannak, hogy ők Jahvenak tetsző dolgot művelnek, vagy pedig a prófétát tartják túlzott puritánnak, aki nem tudja megérteni az ilyesmit. Jerémias erre egy határozott, nyugodt gesztussal, — mintha csak látnánk — lemutat a völgybe:

עשית ראי ברכך בנביא דעי מה עשית.⁷⁷ Sajnos, nem tudjuk bizonyosan mire céloz itt Jerémias? De valószínűleg olyasmi lehetett, amire egyszerre el kellett némulnia az ellenvetésnek a nép ajkán és be kellett látniok, hogy ők mégis csak messze eltévelyedtek Jahvetől és hogy korántsem „tiszták“. Talán a „Ben Hinnom“ völgyében való gyermekáldozásokra céloz itt Jerémias, vagy más kultuszra, amelynek színhelye völgy volt; esetleg földalatti, chtonikus istenségek tisztelésére, amelynek nyomát a Deutero-

⁷⁶ „Minden magaslaton és minden zöld fa alatt paráználkodol.“ II. 20. —

⁷⁷ „Nézz útadra a völgyben! Tudod, mit tettél (ott)?“ II. 23.

nomiumban is megtaláljuk (XXI. 1. stb.). Jerémias tehát épen nem az az ember, aki félénken kerüli az igazság megmondását, csakhogy összeütközésbe ne kerüljön valakivel. Nem, bátran a nép szemébe vágja bűnét, úgy, hogy annak le kell sütnie előtte tekintetét. Megmondja a népnek, hogy régen olyan volt, mint egy szelíd, házhoz szoktatott állat, de most elvadult, eldurvult, olyanná lett, mint a teve, vagy a tehén a pázrás idején: fékezhetetlen, csupán szenvedélyeinek engedelmeskedő. Szinte saruját is elveszti — jegyzi meg keserű iróniával a próféta — olyan nagy igyekezettel rohan a **יְרִים** az őspalesztinai és a külföldi népektől átvett intenzitások után, megfélemlítve miattuk saját nemzeti Istenéről, Jahveról. Jerémias finom pszichológiai megfigyelő képességről tesz tanúbizonyságot, amikor II. 25b)-ben azt mondhatja a néppel: **נֹאֵשׁ!** (hiába) nem tudok másként cselekedni! Azt akarja ezzel mondani, hogy a nép már annyira rabja a szenvedélyeknek, ösztönöknek, hogy nem tud úrrá lenni felettük, akárhogy akarná is. A szenvedély kényszerítő erejű úzi, hajtja pszichológiai kényszerűséggel a baalok után. Jahvé csak akkor jó nekik, amikor szerencsétlenségben vannak. Akkor ugyancsak mondogatják neki: . . . „Kelj fel! Segíts rajtunk!“, de Jahve nem fogja őket meghallgatni. Forduljanak csak a szerencsétlenség idején is a maguk készített istenekhez!

Meg kell itt jegyeznünk, hogy bármily energikusan támadja is Jerémias a népet a helyi kultuszok miatt: azért nem tartja őket a szó szorosabb értelmében vett hálványimádóknak. Csak a genius loci tisztelését kifogásolja, amely kultusz visszasságait ő maga is közvetlenül láthatta, hiszen Anathóban lakott, a vidéken és a kultuszok legfőképp a vidéken voltak elterjedve. Ezeknek a helyi jellegű istenségeknek a tisztelése makacsul tartotta magát, hosszú időközön keresztül, úgy, hogy még az exilium utáni zsidó népnél is nyoma van a házi- és mezei istenségek tisztelésének.⁷⁶ Hoseas és Jerémias támadásai nem sokat segítettek. Mondják, hogy a palesztinai araboknál még ma is tartja magát a helyi kultuszok egy neme. U. i. a zöldelő fákat még ma is „anyjuknak“ tekintik és ajándékokat akasztanak rájuk.

Juda végül is úgylátszik, végkép elfordult Assurtól, — belátta, hogy nincs már mit várni, vagy félni tőle, mert hiszen egyre gyengül — és most határozottan a felülkerekedni látszó másik birodalom Egyiptom, lett az ország **מִצְרַיִם**-ja (bizodalma). Ez látszik Jerémias egy másik költeményéből, amely ép ezért nem sokkal későbbi eredetű lehet, mint a megelőző II. 2b)—3., 14—28.

Jahvenek egyszerűen hátat fordít a nép és talán önmagát megnyugtató, Jahvet még ócsárolja is. Noha Jahve sohasem volt a nép számára oly rideg, sötét és idegenszerű, mint valami sivatag, most mégis azt mondják Jahvenak, hogy nem térnek többé vissza hozzá. Hát: „Megfélemlíthetitek-e a hajadon az ő diszéről, a menyasszony az ő övéről?“ (II. 32.). Amint ezek számára nélkülözhetetlenek a dísz és az öv, épúgy hozzá kellene forrva lennie a népnek Jahvehoz. De a nép réges-régen megfélemlített róla. Szeretőkét, idegen isteneket, baalokat keres magának nagy vakmerően. Természetes, hogy ennek következtében mélyre süllyed. Lám, ártatlan emberek vére tapad már a ruhaszegélyhez. Jerémias itt valószínűleg ismét a gyermekalkozatokra céloz. A nép most is azt hiszi, hogy nem vétkezik, amikor ilyen borzalmas módon embervért áldoz. De Jerémias felháborodva kiáltja oda neki Jahve nevében: „Ime, perbe szállok veled, ha azt mondod: nem vétkeztem!“ (II. 35.) Persze, az olyan országtól, amely oly nagyon könnyelműen változtatgatja barátait, amely tegnap még Assurnak ígerte oda magát, ma pedig Egyiptommal kacérkodik, nem sok jót lehet várni. Hiszen első és legfőbb kötelessége lenne a saját nemzetiségének és az azt fentartó Jahve-kultuszának az ápolása, de ő ahelyett idegeneknek udvarolgat. De meg is fogja adni az árát, mert Jahve nem tűri, hogy rajta kívül más bizodalma is lehessen az országnak. Jahve megveti azokat, akikben az ország bíz, t. i. a külföldiek segítségét, ép ezért kudarcot

⁷⁶ B. Duhm: Das Buch Jeremia. 1907. XII. 1.

fog vallani velük Judea. Jeremiás teljes bizonyossággal jósolja meg, hogy Egyiptommal is csak úgy fog jární az ország, mint Assurral. Feje felett összekulcsolt kézzel — a kétségbeesés gesztusával (II. Sám. XIII. 19.) — fogja otthagyni Egyiptom barátságát. Jerémiasnak ez a jóslata és a másik ehhez hasonló, hogy Egyiptom is be fogja zúzni Juda fejét (II. 16.), egy pár esztendőre rá beteljesedett.

Jeremiás őszintén szerette népét. Neki nem okozott gyönyörűséget, hogy népét dorgálnia, vétkeit ostoroznia kell. A szíve fájt, ha honfitársainak Jahvetől való elfordulását látta. De mert nagyon szerette őket, ezért működése kezdetén még bízni tudott abban, hogy a nép meg fog térni. Ezt a reménységét fejezi ki a III. és IV. fejezet egyes költeményeiben. Az igaz — mondja itt Jeremiás — hogy Jahve részéről mérhetetlen bocsánatra van szükség, mert Juda bűne fölöttébb nagy. Nincs oly magaslat, amelyen ne paráználkodott volna a baalokkal. Ennek következtében meg van szentségtelenítve, meg van gyaláztatva. Juda már pirulni se tud udokságai miatt: annyira eldurvult. Pedig még nem is olyan régen Jahvet nevezte ifjúsága szerelmének és most mégis idegen isteneknek dobta oda magát. Szavával ígér csak hűséget Jahvenak, de cselekedetei meghazudtolják. És Jahve mégis kész megbocsátani, kész visszafoglalni a népet. Pedig Juda bűne „gyémánt-hegyű“ vasvesszővel van belevésve a szívek tábláiba, az oltárok szarvára, a zöld fákra, a magas dombokra, hegyekre (XVII. 1—3.) „mindenüvé“. „Térj vissza ismét hozzám“ — kéri Jeremiás szívhez szóló módon az eltévelyedett népet Jahve nevében — „nem nézek haraggal rád, mert jóságos vagyok. Haragom nem tart örökké“. (III. 12.) Csak egy dolgot köt ki a visszafogadás feltételéül: „Térj vissza a nép látssa be bűnőségét és hűtlenségét, amely nagyon fájtatót Jahvenak, mert igazán szerette népét. Azt akarta, hogy Juda úgy szeresse őt, mint valami édesatyát és sohase távozzék el tőle. Amikor, mint valami atya, ajándékokat osztott szét gyermekei, a népek közt, akkor bár leánya volt Izrael: fiúit osztályrészt adott neki, „a legszebb örökséget, gyönyörű országot“, Palesztinát. És Izrael mégis hűtlenné vált hozzá!

De mintha sikerülne a prófétának népe szívet, lelkiismeretét megindítani. Mert, ime, „rimánkodó zokogás hallatszik a magaslatok felől“, — ahol a baal kultusz szertartásai, orgiái folytak, — „mert rossz útra tértek és megfélemedtek Jahveről“ (III. 21.). Jeremiás érzi, hogy megmozdult a nép lelkiismerete. Lelkében már hallja is a bűnbánó panaszót, a nép lelkének panaszát. A nép tisztább, világosabb perceiben Jahve után való vágyódást érez, a hozzávaló visszatérés után sóvárog, mert rá kell eszmélnie, hogy a lármás, érzéki baalkultusz nem tudja neki azt nyújtani, amit az egyszerű, de bensőséges Jahve-vallás. Jeremiás bizonyára nem járt messze az igazságtól, amikor feltételezte, hogy a nép közt vannak olyanok, akik épúgy irtóznak ettől az érzéki kultusztól, mint ő, hogy nem egy tisztább gondolkodású lelket nem elégít ki ez a nyers és zajos ceremónia. Ezért kiáltja nekik: „Térjete meg ti eltévelyedettek és én meggyógyítom eltévelyedesteket!“ (III. 22.) Mert az ő lelke is idegen volt a baalkultusztól, azért hallja lelkében az idegen istenségek kultuszában megnyugvást nem talált emberek panasz szavát: „Csak ámitás a báma, a hegyeken való láрма“ — a zajos kultusz az orgiák az istenség tiszteletére — „a Baal emészt bennünket és atyáink szerelményét ifjúságunk óta“ (III. 23—24.). Nemcsak anyagilag teszi őket tönkre a baalkultusz, amennyiben sok áldozást, áldozati állatot követel, hanem érzékisége babonái által már „ifjúságuktól fogva“ elsatnyítja, elbutítja őket. Jeremiás már hallja is a nép bűnbánatát: „Leborulunk a porba és gyalázatunk takarjon el minket“ (III. 25.). De hallja azt is, hogy a nép újra keresi Jahvet, akit most már אלהינו „a mi Istenünknek“ mondanak (III. 22.), mert csak „Jahvenál, a mi Istenünknel van Izrael üdvössége“ (III. 23.). Ez a részlet egyike a legszebbeknek Jeremiás könyvében.

Jahve tehát megbocsát és visszafogadja Izraelt. Hogy többé el ne tévedjen, azt mondja nekik: „Szánstok új barázdát magatoknak és ne vessetek a fűskék közé! Metéltétek körül magatokat nekem és távolítsátok a szívetek előbőrét“

(IV. 3b)—4a). Azaz, ha már meg van a jó szándék, a Jahvehoz való visszatérni akarás, akkor gondosan ügyeljenek arra, hogy a jó mag gondozatlan, tövises földbe, gonosz indulatok, szándékok közé ne jusson. Csak mély, új szántásba vetett mag hozhat jó gyümölcsöket. A szív körülmetélésével pedig valószínű azt akarja mondani, hogy ha Jahveval akarnak élni, akkor mostantól fogva vessék el maguktól a szív előbőrét, azaz azokat a természeti ösztönöket, tisztátalan parázna indulatokat, amelyek a baalkultuszba döntötték őket és legyenek — ha Jahveéi akarnak lenni — magasabb értelemben vett tisztább emberek. Ha nem úgy tesznek, akkor Jahve haragja, amely olyan lesz, mint a tűz: méltán éri majd őket. (IV. 1—4.)

Ezzel a költeménnyel egy ciklus záródik le, amely II. 2b)-ben kezdődött. Ezek a versek Jerémias ifjúkori költeményei. Azokkal a gondolatokkal ismertetnek meg, amelyek az ifjú próféta lelkét foglalkoztatták az Assyr és Egyptom közt lavirozó, judai politika és a helyi kultuszok láttára. Ha életrajzi szempontból nem tartalmaznak is adatokat: az ifjú próféta gondolatvilágának megismerése szempontjából fontosak és értékesek.

Ez a ciklus, — amely úgy a használt képek, mint a nyelv szempontjából leginkább Hoseas hatását mutatja — az idilly állapot festésével kezdődött és dacára annak, hogy Jerémias már ismeri a nép romlottságát, a megtéréssel, a jobb jövő reménységével végződött. Éppen emiatt áll közeli rokonságban egy másik költemény-csoporttal, amely szintén Jerémias ifjúkorából való, de amelyet a könyv összeállítói messze innen: XXXI 2—6., 15—22-be helyeztek.

Ezekben a versekben az efraimita szólal meg a prófétában és a száműzött északi ország résznek, a tulajdonképeni Izraelnek a jövőjéről, Jahve által kegyelembe való visszafogadásáról beszél.

Jerémias úgy képzei, hogy a száműzetésbe vitt északi törzsek megnyughatás nélkül bolyonganak a pusztában, elszakítva Istenüktől, akit nem látnak. De Jahve egyszer csak messziről megjelenik Izraelnek. Abban a pillanatban vége a szenvedésnek. Jahve korábbi szeretete népe iránt újra felébred és szeretettel magához vonja őket. Visszavezeti hazájukba és a próféta már látja is lelki szemével felvirágozni az országot, vidám körtáncra gyülekezni a hajadonokat. A visszatért Efraim boldog örömmel fog vonulni a Sionra, hogy ott ünnepet szenteljen a Jahvenak. Ezt a költeményt (XXXI. 2—6.) — amely bár perfektumokban van írva, de mégis a jövőre vonatkozik⁷⁹ — a próféta III. 21. köv.-el egyidejűleg írhatta, mert a Jahvehoz való visszatérés fölötti öröm szól belőle, épúgy, mint III. 21. köv.-ből. Itt is Hoseas hatása látszik: u. i. Hos. II. 16. szerint a népnek bűnei miatt a pusztába kell visszatérnie. XXXI. 1. szerint tényleg ott is van, ott találhatnak kegyelemre „a kard elől menekültek“ (t. i. nép).

Szintén az északi ország rész helyreállításával foglalkozik XXXI. 15—20., 21—22. is.

A Benjamin törzsének területén fekvő Rámában, ahol I. Sám. X. 2. szerint Ráhel sírja van: sírni hallották Ráhelt, a József és Benjamin törzsek özanyját. A fiait siratta. Ez a kép szószerint veendő. Az Ó-Testamentum u. i. több helyen tud arról, hogy az ősök haláluk után is részt vesznek utódaik ügyes-bajos dolgaiban. Ezért adhatja I. Móz. XLIX. későbbi írója Jákób szájába a mondásokat, ezért várják még Ézs. LXIII. 16. írójának korában is Ábrahámtól a segítséget. Ézs. XIV. 9. szerint pedig még közönséges halottakat is felijesztettek alvásukból rendkívüli események. Így ijeszthette fel Ráhelt is fiainak, a József törzsnek a pusztulása, Jerémias megvigasztalja az özanyát. Mostantól fogva ne sírjon, mert fiaiórt való aggodása, fáradozása, „munkája“ nem volt hiábavaló, mert azok visszatérnek az ellenség földjéről. Jahve, aki meghallotta panaszkodni, kegyelemért könyörögni a bűneit megbánó Izraelt, megsajnálja őt, — hiszen kedves gyermeke volt, akit még most is szeret, mert már ha csak nevét említi is, repe:

⁷⁹ Dr. C. von Orelli: Der Profet Jeremia. 1891. 335. l. — Dr. B. Duhm: i. m. 243—245. l. — Dr. B. Duhm: Israels Propheten. 1916. 247. l. — Dr. F. Giesebrecht: i. m. 165—166. l.

feléje a szíve. A régi szeretet (XXXI. 3., 112.) nem tagadhatja meg önmagát. A régi szeretetre való célzás kapcsolja ezt a költeményt is az előbbiekhöz. Jerémias, aki maga is benjaminita és mint a sílói papi nemzedék leszármazottja, félig észak-izraelita volt, szeretettel gondol mindig erre a népre és nem tud belenyugodni pusztulásukba. Visszavárja őket. Lelkükre köti, hogy jól jegyezzék meg azt az utat, amelyen a számkivetésbe mentek, hogy azon újra visszatérhessenek. (XXXI. 21.)

Az eddig említett költemények — kivéve a XXXI. fejezetből valókat — jórészt az ország, a nép belső állapotaival foglalkoztak. Most ismerjük meg azt a lelkiállapotot, amelybe Jerémiast a skytha veszedelem előre meglátása juttatta mindjárt fellépésekor. Ezt tükrözik élének az ú. n. skythadalok. Jellemző, hogy akárhányszor beszéljen is Jerémias a közeledő ellenségről, vagy a pusztulásról, amelyet az okozni fog: sohasem nevezi meg névszerint az elenséget. Mindig csak „északról jövő pusztulásról“, „északi ellenségről“ beszél, de sohasem mondja ki a skytha nevet, épúgy, mint Ámos sem említi névszerint az assyrokat. Ez a próféták vallásos képzetével van összefüggésben.

A skythadalok egyrésze IV. 5—31-ben olvashatók. Ezeket úgylátszik még Anathóban és mindjárt fellépésekor, 626-ban írhatta. Így kezdi:

„*Fújjátok meg a riadót az országban. — Kiáltatok nagy szóval — És mondjátok: — Gyülekeztek és jussunk — A megerősített városokba.* IV. 5.“

Menekülni kell! Jön az ellenség! Jeruzsálem a legközelebbi erősített város. Tehát arrafelé! Ezt az irányít mutatja a Keleten szokásos zászlójel is a zászlópóznán, ezt adja hírül egyik falu a másiknak. Fel van lármázva az egész vidéki Észak felől jön az, „aki a népeket megfojtja“, t. i. a skytha. Már előtört „rejtekből“, mint a sűrűségből előrontó oroszlán. Eltérőleg a II. 2.—IV. 4. ciklus alaphangjától Jerémias itt már feladja a reménységet, már nem hisz abban, hogy Jahve haragja elkerüli a népet:

„*Jajgassatok és panaszkodjatok, — Mert nem kerül el bennünket — Jahve haragjának tüze.* IV. 8.

Mint a pusztából előzúduló szélvihar, olyan lesz a készülő veszedelem. Egy szempillantás alatt itt lesz.

„*Ime, — Ugy jó, mint a felhő — Mint a forgószél oly gyorsak szekerei, — Lovaik sebesebbek, mint a sasok (röptje).*“ IV. 13.

Dán, Izraelnek egykor legészakibb városa és az észak-izraeli hegyvidék egy-más után küldik a riasztó jeleket, mert őket már szinte elérte, elsöpörte a förgetegszerűen északról előtörő skytha invázió. Jerémiast nagyon megrázza a veszedelem közeledése. Egész szívével szereti népét és most láthatóan szenved békességre teremtett lelke, amikor látnoki szemeivel előre látja a feldúlt lakóhelyeket, a pusztulást és füleivel hallja a harci lármát:

„*Óh, én lelkem, óh, én lelkem! — Reszketek! Óh, én szívem! — Háborog a lelkem! — Nyugtom nem lelem! — Mert a riadókiált szavát hallom, — A harci lármát, — Pusztulás pusztulást ér, — Mert fel van dülva az egész ország, — Meddig látok még harci zászlót? — Meddig hallom a kiált szavát?*“ IV. 19—21

Ezen a helyen beszél Jerémias először arról, hogy személyesen mennyire fáj neki népe pusztulása. De van több ilyen költeménye is. Ilyen pl. VIII. 18—23.

„*Gyógyíthatatlan az én bánatom! — Beteg az én szívem! — Hiszen az ország szélteben-hosszában — Segítségért kiált az én népem.*“ — Itt is a skythák okozta pusztulás miatt szenved a próféta lelke. A városban éhinség, a falakon kívül ellenség pusztít. Ennyi szenvedés láttára riadtan kérdi:

„*Nincsen-e balzsam Gileádban? — Nincsen-e ott orvos? — Miért nem terem gyógyulás — Népem számára?*“ VIII. 23. — Még egy másik költeményében X. 19—20, 22-ben is, amelynek hangja a skytha dalokra emlékeztet, szintén a nép pusztulásán érzett személyes fájdalmaról és sajtó sebéről beszél.

Jerémias tehát sohasem valami objektív nézőpontból nézte népe sorsát. Lelkileg nagyon sokat szenved, mert fáj neki, hogy pusztulást kell hirdetni a népnek. Jerémias nem volt oly királyian fenséges, mint Ézsaiás, sem olyan erős,

keménylelkű, mint Ámos. Amit ő hirdetett, az mind szívéből származó szó volt, telve aggódással, szeretettel, még akkor is, amikor pusztulást hirdetett.

Az ország pusztulásán érzett őszinte, mélységes fájdalom hallatszík ki IV. 23—26-ból, a skythadatok egy újabb szakaszából. Ezt a körülményt a legjobban úgy érthetjük meg, ha így képzeljük el a szituációt:

Jerémias még Anathotban van. Künn áll a határban, valamelyik kies fekvésű halmon és gyönyörködik az előtte elterülő, felséges kilátásban. Gyönyörködik a hegyek idezöldelő büszke cédrus erdeiben, a verőfényben sűtkérező dombok hullámzó vetéstengerében, az emberi szorgalom munkáiban, a pompás gyümölcsösökben, a völgyekben pihenő csendes falvakban, városkákban. Szeme szeretettel kíséri a mezőn dolgozókat embereket, a csicseregye fel-fel röppenő madarakat, amelyek megélenítik a tájat.

Egyszerre azonban elsötétül látnoki szemei előtt a virágzó vidék. A kaosz, a skytha-vihar zúg végig a tájon Nyomában eltűnik minden, ami addig kedves és szép volt. Szeme riadtan keresi azt, amiben eddig gyönyörködött, de hiába, hiába!

„Nézem a földet — És ime a chaos; — (Nézem) az eget — És eltűnt a sugára. — Nézem a hegyeket — Ime inognak — És a halmok mind reszketnek, — Nézem a vidéket, ime nincs ember (rajta) — Az ég madarai mind elrepültek. — Nézem a szőlőhegyeket: ime pusztasággá lettek — Minden város elpusztulva hever Jahve előtt.“ IV. 23—26. — Egyenesen megdöbbenő, amint négyszer egymásután ismétli, hogy hiába néz, semmit sem talál már abból, amiben szeme az előbb még gyönyörködött. A skythák fel fognak dulni mindent Jerémias már akkor látja ezt, amikor a tájon még gondtalanul végzik dolgukat az emberek. Lelke már akkor siratja a pusztulást!

Talán a védtelen vidéket, falvakat fenyegető veszedelem kényszerítette Jerémiast magát is arra, hogy Anathotból Jeruzsálembe, a védett helyre meneküljön. De az sem lehetetlen — bár IV. 5. az előbbi okra enged következtetni —, hogy a helyi kultuszok ellen intézett erélyes támadásai miatt kellett otthagynia Anathotot. Költeményei közt u. i. nyoma van annak, hogy földijei életére törtek. Ez más miatt, mint a helyi kultuszok, a nép e kedvenc istentiszteletének erélyes rosszalása miatt aligha történhetett. XI. 21-ben egy prózában írt megjegyzés olvasható amely valószínűleg Baruktól származik és amely arra céloz, hogy Jerémias élete Anathotban veszélyben volt. Közvetlenül ez előtt a megjegyzés előtt olvasható Jerémias egy költeménye (XI. 18—20.), amelyben arról beszél, hogy ő, mint a szelíd, vágóhídra cipelt bárány nem tudta, hogy milyen gonosz terveket koholnak ellene az emberek. Előtte Jahve fedte fel sötét szándékukat, amely abban állt „kivágni a fát, még nedvében“, azaz megölni őt még élete virágában. De Jahve nem engedi az igazságot, Jerémias rá bízta magát.

De akár az előbbi, akár az utóbbi ok volt is az, amely Jerémiast Anathot elhagyására kényszerítette: a következőkben Jeruzsálemben találjuk őt.

Mint Jahve embere, kiválasztottja, azt vizsgálhatja, hogy milyen e város valláserkölcsi színvonala? Először az utcán gyűjti tapasztalatait. Olyan embert keres, aki az igazat cselekszi, aki az igazságra törekszik. De nem talál. A kereskedők, iparosok stb. akikkel az utcán találkozik, ismerik ugyan a Jahve nevét, de csak hamis esküvése használják Elkeseredetten kiált fel a próféta: „Hát hazugságra van-e a te szemed irányozva Jahve, nem sokkal inkább az igazságra?“ (V2—3.) Hiába bünteti őket hamis esküjökért Jahve, a blazirt városiak nem akarják, vagy nem tudják észrevenni, hogy gonoszságaikért érte őket Isten büntető keze.

Az utcán szerzett szomorú tapasztalatai után Jerémias gondol egyet és elhatározza, hogy elmegy a házakba, családokba is, a magasabb társadalmi osztályok körébe. Ott bizonyára meg fogja találni — úgy hiszi — Jahve igaz tisztelését, amit az utcán talált embereknél hiába keresett. Még mentegeti is az utóbbiakat, hiszen csak „alacsony sorsból valók“, akik a régi zsidóság hite szerint nem tudhatták annyira a **יָדָה** (a vallás) igazságait, a kultusz etikettjeit, amelye-

ket mind tanulni kell, mint a magasabb társadalmi osztályok, akikhez most készülődik menni.

De keserves kiábrándulás éri ezeknél is. Mert ezek is lerázták magukról az igazi Jahve vallás számukra kényelmetlen korlátait, ezek is hűtlenek lettek Javehoz. Jerémias előtt teljes mértékben feltárul a főváros romlottsága, amely még sokkal súlyosabb, mint a vidéké, mert azok naivitásukban legalább azt hiszik, hogy Jahvenak tetsző dolgot mívelnek babonás kultuszaikkal, míg ezek tudatosan, galád módon élnek vissza Jahve nevével. Jeruzsálem népe nagyon büdös. Jahve nem tűrhet ekkora gonoszságot és hatalmas bosszút kell állnia az ilyen embereken.

A próféta nemes haragjában mintegy maga hívja a pusztítót, a skythákat Jeruzsálem ellen, mert nem Jahveé a város. Hűtlenek lettek hozzá, megtagadták. Azt mondják nem kell félnie Jahvetől, nem olyan az, mint aminőnek a próféták festik. Nem bánt senkit az a Jahve, miatta nyugodtan lehetünk. Mit tudnak a próféták? Ellenséggel, éhinséggel fenyegetnek minket? De hát ki hisz nekik? Hisz a szél számára való csak az, amit ők beszélnek! Úgy sem az igazat szólják! Úgy látszik, hogy Jeremias itt személyes tapasztalatait mondja el, azokat a szavakat, amelyeket neki feleltek, amikor a próféták beszédjére hivatkozott, amelyekben Jahve büntetése van kilátásba helyezve az olyan bűnökért, amelyek Jeruzsálemben találhatóak. Jahve ezért meg fogja büntetni Jeruzsálemet. Tűz lesz a próféta szava, amely megemészti majd őket, mint a fát. De a skythákat is, a „messziről való idegen népet“ is rájuk szabadítja majd Jahve, akik majd felemésztik minden élelmét, fáradozása minden gyümölcsét. Érdekes, hogy Jeremias itt már Jahve büntető eszközének tekinti az északról közeledő skythákat — ép úgy Zofónias — akiket Jahve küld, hogy népét feslettségéért, eltévelyedéséért megbüntessék.

Az ilyen gyökeresen megromlott városban, mint Jeruzsálem — ahol sem szegény, sem gazdag nem ismeri igazán az Istent —, nem is lehetnek biztonságban az odamenekült benjaminiták. Jahve biztosan el fogja pusztítani ezt a várost is, dacára erős kőfalainak. Ép azért a nép ama részének, amely az ő tanácsára (IV. 5.) menekült Jeruzsálembe, most azt a figyelmeztetést adja, hogy meneküljön „Jeruzsálem közepéből“ (VI. 1.), mert már ez a város sem biztos menedékhely. Figyelmeztetése Benjamin fiainak szól, akiket mivel ő maga is benjaminita volt, jobban szeretett, mint a fővárosi nép tarka egyvelegét. De még talán romlatlanabban tartotta őket, mint a városi, Jahveval és az ő prófétáival csak gúnyt űző népséget. Ezért kell megérnie Jeruzsálemnek, hogy kedves és gyönyörű dombjaira skytha pásztorok hajtják majd nyájaikat. Mert a skythák meg fogják támadni a várost. Szent harcot kezdenek ellene, hogy még isteneik is segítségük öket a várost birtokukba venne. Jerémias élénken írja le a skythák hallani vélt párbeszédét. „Támadjuk meg a várost délben“, mondja egyikük (VI. 14.), amikor a déli nap rekkenő heve alól mindenki menekül, elrejtőzik, amikor tehát legkönnyebb egy rendszeres ostromra be nem rendezkedett lovas-népnek hirtelen rajtaütéssel egy falaktól védett várost is hatalmába keríteni. Asdódot, amely szintén erődített város volt, sikerült ilyen módon elfoglalniok. De most baj van — jelenti a másik —, már átnyúlik az árnyék, alkonyatfelé jár az idő, ilyenkor már talpon van a városban is minden ember. Nehéz lesz most már megrohanni a várost. Hát mit csinálnak? Várjanak másnap délig? Nem, az éjszaka sötétjében fogják megrohanni — ezt határozzák — és még fundamentomaít is szét fogják rombolni. De meg is érdemli ez a város, mert telve van igazságtalansággal. Erőszak, elnyomás, gonoszság egymást érik. Jerémias is úgy látszik nagyon jól megismerhette a várost és V. 1. és e hely (VI. 7.) leírása között huzamosabb idő telhet el, amelyet Jerémias Jeruzsálemben töltött, ha azt mondja, hogy Jeruzsálem arcán „állandóak“ az ütlegek és dulakodás okozta sebhelyek. A Jósiás uralkodása elejéből való Jeruzsálem képét tárja itt elének a próféta. Még mindig Jósiás király korában vagyunk u. i., amikor a próféta eme tanúbizonysága szerint a fővárosban állandó zűr-zavar, rendetlenség uralkodott.

De Jerémias Jahvejanak még így is kedves a város, még most is arra kéri, hogy hallgasson a figyelmeztető szóra, hogy ki ne kelljen őt tépnie szívéből. Ilyen az igazi Jerémias! Fáj neki — talán csak neki, Jeruzsálemnek nem, — hogy Jahve haragszik a városra és szeretné még az utolsó pillanatban is megmenteni.

Jahve is megérti Jerémias fájdalmát és hogy alkalmat adjon neki szeretete gyakorlására, megengedi, hogy mint a vincellérek szokták szüretkor még egyszer végig járni a szőlőtökéket, hogy nem maradt-e rajtuk érett szőlőfürt, úgy ő is végigvizsgálhassa a várost, ha talál-e benne igaz embert? Hiszen, régi igazság a Jahve-vallásban, hogy tíz igaz emberért egy egész város kegyelmet kap. (I. Móz. XVIII. 32.). Hátha itt is így lehet még? De hiába minden! Nincs senki, aki meghallgassa beszédét, fülük „körülmetéletlen“, azaz nem képes befogadni a Jahveről való tanúbizonyságtételt. Csak gúnyolódnak Jahve szaván és nem tetszik nekik, mert kellemetlen dolgot tartalmaz számukra, t. i. az ítélet kilátásba helyezését. Jeruzsálem már Ézsaiás korában is csak a kellemeset szerette hallgatni (Ézs. XXX. 10.). Ekkora megátalkodottság láttára Jahve haragja tölti el a prófétát, amelynek nem tud gátat vetni, kitölti azt Jeruzsálemre s az ő lelke fájdul bele, hogy az utcán játszadozó gyermekeket, a tréfálódzó vidám ifjakat, akik mind ártatlanok, szintén elpusztítja Jahve haragja. Jerémiasnak még ilyenkor is, amikor Jahve haragja szól belőle, a gyermekek, az ártatlan ifjak járnak eszébe, akiknek a nagyok vétkei miatt szintén el kell pusztulniok. Ha dűrva lélek, vagy dühös fanatikus lett volna, nem törődött volna azzal, hogy ártatlanok is elvesznek. Jeruzsálem sorsa tehát meg van pecsételve. Jahve haragja kíméletlenül le fog sújtani. Nem is lehet másképp, mert mindenki csal és hazudik. Még a papok és próféták is. T. i. azok a próféták, akiket Jerémias Jeruzsálemben megismert, akik természetesen nem úgy beszélnek, mint Jerémias, hanem kellemes dolgokkal ámítják a népet és azzal biztatják, hogy Jahve sohasem haragszik meg. Ezek könnyelműen veszik a nép bajait, a fenyegető veszedelem elhárításával mit sem törődnek. Folyvást csak azt hajtogatják **שלום** (Béke, béke!), azaz, hogy nem haragszik Jahve, egyetértés van Isten és ember közt és ennek kifejezéséül nyugalmas, boldog lesz az élet. De Jerémias, aki tényleg tudja, hogy milyen a viszony Jahve és az emberek között, elkeseredetten kérdi: hol van az általuk annyira hirdetett béke ebben a zűrzavaros, pusztulásnak indult városban?

Ahelyett, hogy a hitegető próféták szavára hallgat, jobban tenné a nép, ha Jahve útait „az öröktől fogva való utakat“ (VI. 16.) keresné, amelyek örökké jók voltak és mindig jók maradnak. Ha megnyugvást keres lelkük a fenyegető veszedelemmel szemben, akkor jobb lenne, ha itt keresnék azt, Jahve útait, nem az álnok, nyereségvágyó „próféták“ könnyelmű vigasztalásaiban. Erre kérte őket Jahve is. Nem hallgattak rá. Majd a közeledő veszélyt is megjelentette nekik látnokai — olyanok, mint Jerémias — által: „Figyeljete a riadókört szavára!“ (VI. 17.) Ezt sem tették meg. Elvetik maguktól az aggódo lélek békesség keresésének ősrégi, bevált módszereit, t. i. a Jahve és prófétái szavára való hallgatást és ehelyett, valószínűleg könnyelmű vezetőik könnyelmű tanácsára hallgatva, új úton igyekeznek Jahve kedvébe jutni. Azt hiszik, hogy Jahve különöskéül örül, ha Sábából való tömjént, Indiából való illatos fűszereket égetnek előtte. „Minek az nekem?“ — mondja (VI. 20.) Jahve. Persze, a felületessé vált népnek könnyebb Jahvenak ilyen módon — külsőségekkel — való tisztelése, mint hallgatni az ő és prófétái szavára, megtérni és megjavulni. Ezért fogja Jeruzsálemet utólélni a veszedelem, amelyet egy északról jövő, irgalmat nem ismerő, a harchoz kitérően értő nép fog hozni rájuk. Ebből és az előzőleg (IV. 5-től kezdve) említett költemények sok más pontjából is kiviláglik, hogy Jerémias egész biztosan a skythákra gondol, amikor az ellenséget festi. Jerémias szerint a skytha veszedelem oly biztosan be fog következni, hogy Jeruzsálem már el is kezdheti a pusztulás miatt való gyászolást. Amennyire az ókori történelemből megállapítható, a skythák 625—624 táján tényleg jártak is Judeában.

VI. 27—30., amelynek Duhm szerint VII. 28—29. képezi folytatását, Jeré-

miast abban a munkájában mutatja be, amelyre őt hite, meggyőződése szerint Jahve elhívta. בַּחֶן (fémvizsgáló) Jahve népe között. Feladata megállapítani, mennyi a nemes érc, azaz a Jahvet igazán féltő ember Juda-Jeruzsálemben. Jerémias tehát dolgozik. Szinte megpörköli magát, akkora tüzet rak az olvasztó kemencében, hogy annál biztosabban ki tudja választani a nemes fémet. De hiába minden. Csak rezet, vasat és cinket talál. Nemes fémet, aranyat semmit. Mert „ilyen az a nép, amely nem hallgatott Jahvének, Istenének szavára, amely nem volt engedelmes és amelynek szájából eltűnt a hűség.“ (VII. 28.) Most már gyászolhat, énekelheti a panaszdalt, mert Jahve is elvetette őt, mint valami „értékteslen pénzt“, mint a „harag nemzetségét“ (VI. 30., VII. 29).

Érdekes, hogy Jerémiasnak, amikor Jeruzsálem bűneiről beszél, nincsenek vallási tekintetben való szemrehányásai. Jeruzsálemben más természetű bajokat talál. Az 5. fejezettől kezdve, — ahol a fővárosról kezd beszélni — Jeruzsálem ellen csupa erkölcsi kifogásokat emel, a jogi és szociális élet mélyebb fogyatkozásaira mutat rá. Természetes, hogy Jerémias tisztában volt azzal, hogy a jogi és társadalmi élet bajai is csak újra az igaz Jahve-hittől való eltávolodásra vezethetők vissza.

Ügylátszik, más emberek is érezhették, hogy Judea bajainak az igazi Jahveismeret hiánya az oka és hogy ezen csak egy határozott lépéssel lehet segíteni, mert különben Juda vallása is elvész. Ezért vezettették be a Jahve ügyei iránt fogékony Josiás királlyal a jeruzsálemi templom javítása közben ott megtalált ú. n. מִסְכָּר בְּרִית Szövetség Könyvét kötelező törvénykönyv gyanánt az egész országban. Ez az aktus, amelyet a II. Kir. XXII., XXIII. ír le, 621-ben történt. Ez a Szövetség Könyve képezi a magvát (valószínűleg a 12—26. fejezeteket). Mózes V. könyvének az ú. n. Deuteronomiumnak. Ezért nevezik Jósias 621-ben való törvényhozását deuteronomikus reformnak is és a reform alapját képező iratot: Deuteronomiumnak.

A reform abban állott, hogy a Manasse-féle synkretizmusnak véget vetettek, a hámaikon való áldozásokat megtiltották, a jeruzsálemi templomot megtisztították és az egész kultusz középpontjába állították, oly módon, hogy az összes vidéki szentélyeket bezáratták, azoknak papjait Jeruzsálembé rendelték. A kultuszcselekményeknek ettől az időtől kedve csak a jeruzsálemi templom lehetett a színhelye. Valószínűleg azért, hogy a kultuszt könnyebben ellenőrizhessék, a paganistikus elemeknek felülkerekedését megakadályozhassák.

Bár tagadhatatlan, hogy a Jósias-féle reformnak vannak prófétai gondolatai (pl. a Jahve iránti szeretet fogalma, az istentisztelet tisztasága), meg kell állapítanunk, hogy a Deuteronomium, azaz a reform alapját képező irat nem a profetizmusból származott. Bizonyítja ezt először is az az ellenséges magatartás, — amelyet a Deuteronomium, az írott betű vallása, a szabad prófétai beszéddel szemben tanúsít. Jahve szava le van írva, tehát a prófétákra nincs szükség. (V. Móz. XIII., XVIII. 15—22.) Továbbá az, hogy a Deuteronomium előtti próféták sohasem törődtek a kultusz törvényesítésével. (Hos. XIII. 12., Ézs. I. 12., Mi. VI. 8.) A Deuteronomium pedig lényegében semmi más, mint kultusztörvények sorozata. A próféta azonban nem törvényhozó. Sohasem akar külső rendszabályokkal beleavatkozni az emberi dolgok folyásába. Ő Jahve akaratát képviseli és tőle vár mindent.

Bizonyos — és ez számunkra most a legfontosabb — hogy Jerémias sohasem volt a Deuteronomium barátja. Giesebrecht és Smend⁸⁰ ugyan szeretnék ezt oda módosítani, hogy Jerémias eleinte a Deuteronomium pártján állott és csak később ábrándult volna ki belőle, hogy tehát a 11. fejezet idevonatkozó elbeszélése, ahol az van elmondva, hogy Jerémias részt vesz a Deuteronomiumnak az országban való kihirdetésében, alapjában véve eredeti. Duhm és Cornill,⁸¹ Jeré-

⁸⁰ Giesebrecht: i. m. VII. 1. — Smend: Lehrbuch der Alttestamentlichen Rel. Geschichte. 1893. 234—235. 1.

⁸¹ Duhm: Isr. Propheten: 223. 1., 258. 1. — Cornill: i. m. XXXVIII—XXXIX. 1.

miásnak ez a két nagy ismerője, azonban határozottan tagadják, hogy Jerémiasnak valaha is köze lett volna a Deuteronomiumhoz. Ha közös volt is a céljuk, t. i. Juda megmentése, egy szent és tiszta nép teremtése, még akkor is Jerémiasnak oly hamar meg kellett látnia, hogy a közös cél felé a Deuteronomium egész más úton, más eszközökkel törekszik eljutni, hogy már magábanvéve ez is előre el kellett, hogy idegenítse őt a Deuteronomiumhoz való csatlakozástól.

De ezenkívül is vannak biztos adataink — és pedig magától a prófétától — arra nézve, hogy sohasem értett egyet a Deuteronomium tendenciáival

A jeruzsálemi templom papsága u. i. pedáns törvényekben szabályozta a Deuteronomium nyomán az áldozások gyakorlását. Valóságos áldozati **חוקה** keletkezett, amelyben pontosan meg volt állapítva, hogy ahhoz, hogy korrekt legyen az áldozás: kinek, mikor, hol és mit és hogyan kell áldoznia? Jerémias nem tekinti ezeket az utasításokat isteni tekintéllyel felruházott törvényeknek és VII. 21b)-ben ezt mondja: „Csapjátok csak égő áldozataitokat levágott áldozataikhoz és egyetek húst.“ Azaz szegjétek csak meg bátran a pedáns áldozati thórát és ne törődjete az égő- és levágott áldozatok, azaz az **עֹלָה** és **זֶבַח** közti különbséggel. Jahve előtt úgysis egyformák, mert ő egyiket sem rendelte soha az atyáknak. Jahvenak nem áldozás kell, hanem az, hogy szavára hallgassunk. Olyan gondolat volt ez, amely világos hadüzenet volt Jerémias részéről a Deuteronomium számára.

Még élesebben kel ki a próféta a Deuteronomium ellen VIII. 8–9., 13-ban. Mintha az látszanék ebből a helyből, hogy a próféta összeütközött a Deuteronomium embereivel. Ezek u. i. a próféta figyelmeztető szavára nagy büszkén a mellükre vertek: Nem kell nekünk a Te oktatásod! „Bölcsék vagyunk mi és Thóránk van nekünk!“ Jobban benne van abban minden, mint a Te beszédedben, amelyre most már, hogy írott törvényeink vannak, semmi szükség nincs. Természetes, hogy az írástudók, a Deuteronomium emberei, akik az adott írott dolgokhoz tartják magukat és azon építik fel elméleteiket: ellenséges szemmel nézik a prófétát. Nekik nincs szükségük újabb isteni kinyilatkoztatásra, mert az csak halomra döntéssel fenyegeti az ő kész szisztemáikat. Ez ellen tehát úgy védekeznek, hogy becsmérlik a prófétát. Keserűen fakad ki erre Jerémias: „Hazugság a Ti Thórátok!“ hazuggá tette azt az írástudók hazug íróvesszője! (VIII. 8.) Hogyan mondhatják magukat bölcséknek, akik az írott betű kedvéért megvetik Jahve élő szavát, a próféta beszédét? Bizony meg fognak szégyenülni az ilyen vélt tudományokra gőgös „bölcsék“. Amikor Jahve majd munkájuk eredményét keresi, nem talál sehohsem gyümölcsöket.

Látjuk tehát, hogy Jerémias egyenesen hazugsággal vádolja a **סִפְרִים** et, a papokat és írástudókat, akikre V. Móz. XXXI. 9. szerint a thóra őrzése és ápolása volt bízva. Jerémiasnak, aki maga is a Deuteronomiumnak életbeléptetése korában élt, közvetlenül módjában volt megítélni, hogy mi a valóban régi, Jahvetől származó rész és mi az új dolog, a **סִפְרִים** munkája a Deuteronomiumon? Teljes erejével tiltakozott az ellen, hogy a maguk tákolmányait és bölcsességét is a régi, mózesi tradíció álarca alatt adják be a népnek.

Miben állhatott a Deuteronomium meghamisítása?

Jerémiasnak erre vonatkozólag pontos konkrét adatok állhattak rendelkezésére, mert pl. VII. 4. és 8.-ban, ahol szintén a Deuteronomium miatt keletkezett eltévelyedésekről szól: nem általában **שִׁקְר**-ről (hazug beszédekről), hanem: **הַשִּׁקְר**-ről (a hazug beszédek), tehát meghatározott, nem általános hazugságról tesz említést

Ilyen „hazugság“ volt pl., hogy a papok a maguk hierokratikus céljaira használták fel a törvény erejére emelt Deuteronomiumot és evéghől célzatosan meghamisították a múlt történelmét. Jerémias pl. határozottan tudta azt, hogy

a régi kor történetíróinak semmi kifogásuk sincs az ősi kultuszhelyeken, pl. Hebronban, Bethelben, vagy Bersebában gyakorolt istentiszteletek ellen, hogy tehát a történelmi tradíció helyeselte ezeknek a kultuszhelyeknek a létezését. A Deuteronomium írói most azt mondják, hogy minden Jeruzsálemen kívül űzött kultuszgyűlöletes Jahve előtt és megszüntették a vidéki szentélyeket. Ez már „hazugság“ volt a Thóra ápolóinak részéről, mert ha Jahve gyűlölte volna ezeken az ősi helyeken űzött kultuszokat, akkor az atyák bizonyára nem gyakorolták volna, mert hiszen nekik is voltak embereik, akik közölték velük Jahve akaratát, parancsait. Jerémiasnak bizonyára fáj, hogy holmi új, sem a régi prófétáknál, sem a régi történetíróknál semmi nyomot nem hagyott, tehát minden látszat szerint költött, hazug teoriáért, azért, hogy a jeruzsálemi papság első akar lenni az országban, — mert az, hogy a kultuszt könnyebben ellenőrizhetik, ha csak a jeruzsálemi templomban áldoznak, csak ürügy volt, — hogy tehát a jeruzsálemi papság hierokratikus törekvései miatt megszüntessenek olyan ősi kultuszhelyeket, amelyeket egy Józsué, Illés vagy Ráhel lelke lebeg körül s amelynél ő is nem egy áhítattal teljes órát töltött. Jerémias már papi származásánál fogva is ismerte Jahvenak régebbi kinyilatkozásait, ismerte az egész régi irodalmat és így jól tudta, hogy Jahve ilyesmit sohasem kívánt, hogy ezt a **מְפָרִים** hazudták bele a thórába, azért, hogy a kultusznak a jeruzsálemi templomra való centralizációját és ezzel saját hatalmi törekvéseit könnyebben keresztül vihessék.

„Hazugságnak“ tekintette továbbá Jerémias bizonyára azt is, hogy a Deuteronomium a Jahve-tiszteletben a külsőségekre, ezek pedáns betartására fekteti a fősúlyt és hogy a népet is erre tanítja. Ezért is ítéli el, — amint már láttuk, az áldozati thórát (VII. 21. köv.), mert szerinte a kultikus törvények nem isteni eredetűek. A **בְּשֵׁר־קִישׁ** „szent húsnak“ (XI. 15.), előtte nem volt becsülete.

„Hazugságnak“ tartja azt is, hogy a nép a Deuteronomium tanítása nyomán a jeruzsálemi templom külső létezésében veti bizodalmit és nem a templomot is őrző Jahveban bízik (7. és 26. fejezetek). Ha most a Deuteronomium hívei az ilyen külsőségekre fektetik a súlyt és erre tanítják a népet is, akkor az csak „hazugság“ és a nép bajainak könnyelmű gyógyítása. (VI. 14.)

„Hazugságnak“ tekintette, hogy a Deuteronomium leírói azt a régi jogi íratcskát, amely ma II. Móz. XXII. 24., XXIII.-ban olvasható, lassanként a maguk találmányaival egészítették ki és a Sinai hegyen hozott törvénynek tették meg.

„Hazugságnak“ tekinthette, hogy a jeruzsálemi papság ismét csak a maga előbbre tolásáért a vidékről felrendelt papságot háttérbe szorította és szolgálai sorba alázta meg, jóllehet, maga a Deuteronomium is bizonyos jogokat adott nekik. (V. Móz. XXXIII. 8–11.)

Csak természetes tehát, hogy amikor Jerémias ilyen pontosan ismerte a múlt vallásának, tradícióinak ilyen szándékos módon való meghamisítását, hogy akkor nem hódol be az általa személyesen ismert korifeusoknak és hamisításaiknak és nem tekinti ezeket isteni eredetű törvényeknek. Tudta jól, hogy nem a Deuteronomium embereinél, hanem nála van Jahve igazi szava.

Jerémias jól értékelte ezt az egész vallási reformot, amikor ezt mondja: „Miért fordul el ez a nép állandóan?“ (VIII. 5.) Mert, bizony, ez a reform nem volt egyéb, mint a Jahvetől való „elfordulás“ állandósítása. A Deuteronomium emberei meg voltak ugyan győződve, hogy ez megtérés volt, hogy most már Jahvenak semmi kifogása sem lehet ellenük. Valójában azonban csak a „hazugsághoz való ragaszkodás“ (VIII. 5.), volt az egész vallási megújulás. Még az oklatan állatok is jobbak, mint az ember, mert azok engedelmeskednek a Jahve által beléjük oltott parancsolatnak:

„Még a gólya is ismeri a levegőégben — A maga idejét, — A gerlice, a fecske és a daru is — Tudják, mikor kell visszatérniök!“ VIII. 7. — De az emberből hiányzik — talán kivészett? — az az ösztön, mely őt hazavezesse Istenéhez. Az ember „bölc“nek képzelet magát. Thórájával büszkélkedik és eközben nem

hallgat arra, ami pedig őt is épúgy Istenéhez vinné, mint ahogy újra, meg újra visszatér hazájába a vándormadár.

Szomorú hangok ezek Jerémias ajkán. Egyre világosabban látja, hogy a népre le fog sújtani Jahve büntetése. A skytha veszedelem nem javította meg őket, pedig az is gonoszságuk miatt következett be. Mert a Jósias-féle reform talán csak nem nevezhető javulásnak? Hiszen csak a dolgok külső képe változott meg általa, csak külsőleg szolgálják Jahvet, belsőleg, erkölcsileg még romlottabbak. Házasságtörők, hűtlenek és a hazugság az úr az országban. (IX. 2.) Egyik gonoszságot a másik után követik el, még a baráttól, sőt a testvértől is őrizkedni kell, mert csalnak, hazudnak, rágalmaznak az emberek. Szemben mézes-mázosak, de szívük már akkor is a gonoszságra gondol. Jahveről senkisémm akar tudni. Jerémiasnak kár köztük élni. Jobb szeretne a pusztába menekülni, mint Illés és ott egy karámban meghúzni magát (IX.), mert még látni sem szereti az ilyen dolgokat. Nem a közeledő szerencsétlenség, hanem a nép elviselhetetlen erkölcstelensége és igazságtalansága miatt szeretné őket elhagyni.

Jerémias tehát mély bepillantást enged nekünk a Deuteronomium utáni valláserkölcsei állapotokba. Abból, amit elítél, látjuk, hogy az ő lelke, gondolatvilága egészen más volt, mint kortársaié. Ezek a külsőségeknek hódolnak és Jahve igaz ismeretéről tudni sem akarnak: Jerémias rámutat arra, hogy ezt nem fogja tűrni Jahve és meg fogja büntetni a népet.

A próféta olyan biztosan tudja ezt, hogy már készülődik is a halotti, a temetési énekre. Mert temetés lesz nemsokára. Jahve büntetése lesz a gyász. Hadd jöjjenek hát a siratóasszonyok! De siessenek, mert máris itt van a katasztrófa: a Sionból már zokog a panaszszó. Nagy temetés lesz. Egy ország fog sirba szállni, mert engedetlen volt Istenének. Sok sirató asszony kell ekkora pusztulás alkalmával. Azért hát jól figyeljenek az asszonyok a próféta szavára, mert ő tanítja be a gyászéneket — és adják tovább leányaiknak és azok is társaiknak a gyászdalt:

„A halál hatolt be ablakainkon, — Belépett palotáinkba, — Kiirtva a gyermeket az utcán, — Az ifjakat a piacon, Ugy elhullottak az emberek a mezőn, — Mint a kékék az arató után és nincs, aki összegyűjtse“. IX. 20—21. — Borzalmasan fenséges ez az ének. „Ez a nagy Kaszásról, a Halárról szóló dal. A világirodalom legmesteribb költeményei közé tartozik, mert igazán nehéz lenne egy pár rövid sorban ennél több tartalmat, megrázóbb képet nyújtani. A délceg paloták sem nyújtanak menedéket a nagy Kaszás ellen, mert az az ablakon is behatol. — Jerémias lelki szemeivel learatva látja már az egész vidéket. Nagyon jellemző ránézve, hogy első pillantása nem az érett kalászokra esik, amelyeknek amúgy is rendeltetése a lekaszáltatás, az elmúlás, hanem a virágokra, amelyek a vetés közt nőttek és a mező díszül szolgáltak; az arra járók szemeit gyönyörködtették. Most a halálhozó kasza őket is eltalálta és elhervadva, dísztelenül hevernek a földön. A gyermekek... az ifjak... nincsenek többé.“⁸³

Milyen pusztulást látott itt meg előre Jerémias? A megiddói vesztett csatát (608) amelyben Juda vereséget szenvedett Fáraó Necho seregével szemben. Halálos sebet kapott a csatamezőn maga a közszeretnek örvendő király, Jósias is és elesett az ország ifjúsága, „mint kéve a mezőn“. A palotákat, de még az ártatlan gyermekeket sem kerülte el a nagy Kaszás, mert fellépett a pestis — amely gyakori kísérője Keleten a seregeknek — és könyörtelenül letarolt Jeruzsálemben mindent. Most már zokoghat a gyászéneket! Igazán itt van a nagy temetés!

Az országot a Deuteronomiumban való önhitt bizakodás vitte bele ebbe a szerencsétlenségbe. A Jahvetől való elfordulás, ahogy Jerémias mondotta. A nép és vezetői azt hitték, hogy rendben van ügyük Jahveval, hogy most, hogy törvényeit elfogadták, előírásait oly pontosan megtartják: Jahvenak is kötelessége megvédeni őket. Csak ezzel magyarázható u. i., hogy Jósias útját merte állni

⁸³ Cornill: i. m. 129. l.

Necho seregének, amelynek élén Egyiptom királya az Eufrates felé tartott, hogy a már erősen bomladozó Assur birodalomból ő is részt biztosítson magának, jobban mondva érvényesítse Egyiptom jogaát Syriára vonatkozólag, amely egyik 800 évvel előtte élő őse, III. Fáraó Thutmosis alatt, egész az Eufratesig Egyiptomé volt. Josias most, hogy az assyr igától minden áldozat nélkül, simán megszabadult, nem akart Egyiptom vazallusa lenni. Ebben a szándékában még a Deuteronomium is sarkalta (amely különlegesen vallásos színezetet adott ezeknek a dolgoknak) s amely szerint gyalázat lett volna a pogányoknak szolgálni, amely a Thóra hű követőinek elsőseget ígér a népek felett és védelmet az ellenség ellen még emberfeletti esetekben is. (V. Móz. XXVIII. 1., 7.) Csak a Deuteronomium bírhatta rá Josiast erre a vakmerő lépésre, amelynek következménye az lett, hogy Egyiptom tényleg bezúzza Juda fejét, úgy, ahogy azt Jerémias már fellépésekor megjövendölte. Az ország függetlenségének vége volt. Egyiptom tette rá a lábát. Meghalt a király is. A csataterén kapott sebe okozta halálát. A nép keservesen megsiratta. Úgy látszik, hogy Jerémias is tisztelte Josiast, mert — bár közvetlenül sohasem foglalkozott vele — egy, a Josias fiáról szóló költeményében néhány egyszerű, meleg szóval emlékszik meg Josiasról is.

Josias utódjául ifjabbik fiát: Joahást tette meg a nép. De a szerencsétlen ifjú nem sokáig uralkodhatott, mert az ország urává lett Egyiptom beleavatkozott a királyválasztásba. Necho u. i. 3 hónap múlva maga elé idézteti Riblába. Amikor Joahás elhagyja Jeruzsálemet, így kiált fel Jerémias:

„*Ne sirassátok azt, aki meghalt — És ne azért bánkódjatok, — Hanem keservesen sirassátok azt, aki elmegy, — Mert nem tér vissza többé, — Hogy meglássa szülőföldjét.*“ XXII. 10. — Jerémias tehát megjövendöli, hogy Joahás többé nem fog visszatérni. Úgy is lett. Necho megfosztotta trónjától és Egyiptomba száműzte. II. Kir. XXIII. 24. szerint egyiptomi börtönben is halt meg. Jerémias szerencsétlenebbnek, jobban megsiradni valónak tartja az idegen uralkodó által trónjától megfosztott és hazájából száműzött fiatal uralkodó sorsát, mint a becsület mezején kapott sebébe belehalt, de legalább idehaza megsirattott és eltemetett Josiasét. Az a hang, ahogy Joahásról beszél, arra enged következtetni, hogy Jerémias alighanem rokonszenvezett vele, mert valószínűleg az ifjú király is, ép úgy, mint ő ellensége volt az egyiptomi politikának. Valószínű, hogy azért is vesztette el Joahás a trónt.

Necho u. i. olyan királyt akart Judeában — mert most ő diktált ennek az országnak —, aki rokonszenvezzen Egyiptommal. Ezért nevezte ki Josias idősebbik fiát — akit a nép az imént épen Egyiptommal való egyetértése miatt nem emelt trónra —, t. i. Jojakimot királynak.

Jojakim nem volt népszerű. Talán már azért sem, mert trónját az egyiptomiaknak köszönhette. Jerémias is — akinek életéről e király idejéből már több adatunk van — önző, pompaszerető, zsarnok embernek rajzolja Jojakimot, akinek ilyen szomorú időkben abban telik kedve, hogy palota-építkezéseket végeztet. Mivel pedig erre elegendő pénze nincs, mert az ország Egyiptom hadisarcát sinyli, hát ingyen munkát végeztet, pompavágya miatt robotra kényszeríti a polgárokat. „*Azt hiszed király vagy, ha cédrusokkal büszkélkedel?*“ (XXII. 15.), kérdi tőle Jerémias. Atyád egyszerűbben élt, mint te és mégis boldog volt. Persze ez nem abban kereste dicsőségét, hogy hatalmas ablakú, cédrusfákkal borított palotát épített, hanem az elnyomottakat, a szegényeket védte. De „*Te csak a nyereséget nézed szíveddel, szemeddel és azt, hogy az ártatlanok vérént ontsd!*“ (XXII. 27.) Jerémias sohasem rokonszenvezett ezzel a királlyal és ebből nem csinált titkot. Őszintesége nem engedte.

De nem rokonszenvezett a próféta a Jojakim korabeli néppel sem. A nép, amely Megiddóból semmi tanulságot sem merített, továbbra is a Deuteronomiumhoz ragaszkodik.

Pontosan végzik a Deuteronomium előírásait, áldozzák a „zsírt és szent húst“ (XI. 15.). Ezt a kultuszt azonban Jerémias csak a Jahve házában való ravaszkodásnak mondja és nem tulajdonít neki értéket. A nép azt hiszi, hogy a

veszély elmúlt — mert az egyiptomiak a hadisarc beszédese után nem sokat sanyargatták az országot — és már éneklí a dalt, amelyben pompázó hatalmas olajfának képzeli el Judát, amelyet most már semmi veszedelem sem fenyeget. De Jerémias nem osztja véleményüket. Ő tudja, hogy az az olajfa korhadt, el fog rothadni még virágjában. Már látja is hervadtan lógni lombjait (XI. 15—16.). Nem maradhat meg az olyan ország, amelyiknek életereje nem Jahve, hanem egy ceremonias könyv; amely nem szívével keresi az Istent, hanem külsőségekkel akar csalárd módon Jahve kedvébe jutni. Ezt a nézetét Jerémias még világosabban is megmondja a népnek.

Az ezzel kapcsolatos eseményt Baruk örökítette meg számunkra a 26. fejezetben, amely — mint Baruk egyéb feljegyzései — prózában van írva. Baruk maga még nem volt ugyan a próféta mellett akkor, amikor ez történt, de az eseményről, amely közvetlenül Jerémiással való találkozására előtt történt és amely rendkívül feltűnést keltett, bizonyára pontos értesülései lehettek. A 7. fejezet is ugyanezzel az eseménnyel látszik foglalkozni.

Mindjárt Jojakim uralkodásának az elején történt a dolog. A nép „egész Juda“ (XXVI. 2.), felgyülekezett a jeruzsálemi templomba. Vagy a Deuteronomium által előírt három főünnep egyikére jöttek fel, amelyen mindenkinek kötelessége megjelenni, vagy — és talán ez a helyesebb — a nép a veszélyből való megszabadulás emlékére ül ünnepet. Hiszen a baj nagyján már túl vannak, a hadisarcot lerótták, az egyiptomi sereg jórészben elvonult. Bizakodó hangulat üli meg lassanként lelküket, amint az ősi istenháza nagy időket látott falaira esik tekintetük. „Jahve temploma ez, Jahve temploma ez. . .!“ (VII. 4.) mondogatják egymásnak örvendezve. Nem pusztulhat el a város, mert Jahve védi, mert az ő temploma is itt áll. Ellenség nem árthat nekünk! Tehát ismét csak a Deuteronomium hatása: a külsőségekben való bizakodás!

Ekkor lép közéjük a próféta. Az ő arca nem örömsugárzó, szeméből lelki szenvedésnek és nem a bizakodásnak a nyoma látszik. Őt Jahve küldi, hogy mondja meg ennek a népnek, hogy ne a sértetlenül álló templomba, hanem ő belé vesse reménységét, hogy térjen meg gonosz útjáról, amíg nem késő, amíg rájuk nem bocsátja a pusztulást. Mert ha nem, akkor Jahvenak semmi se lesz, éppen arra a sorsra juttatni ezt a hatalmas templomot, mint amilyenre juttatta a most már romokban heverő silói templomot. Jahve maga fogja elpusztítani! Ne higyjék — mondja mintegy a próféta —, hogy a jeruzsálemi templomnak nem eshetik baja, mert Juda és most már az egész ország legfőbb szentélye. A silói templom is ugyanaz volt a József törzsek számára, mint a jeruzsálemi a judeaiak számára. És Jahve mégis elpusztította Silót, mert megharagudott Izraelre.

Jerémias e szavai nyomán nagy megdöbbenés támad. Hiszen éppen legfőbb reménységük látszik porba omlani. Hiszen a templom pusztulása egyértelmű szemükben a város, a nép, a vallás pusztulásával. A papok és a próféták — azaz a Deuteronomium hivatásos ápolói és a velük tartó „próféták“ (olyanok, akik szintén a Deuteronomium szolgálatában állottak és akiket az igazi prófétákkal, mint amilyen Jeremias is, össze nem tévesztendő, a héber szöveg görög fordítása, a Septuaginta, állandóan „hamis prófétáknak“⁸³ nevez — tehát a papok és ezek a próféták kapnak legelőször észbe. Hiszen ez az ember borzasztó dolgokat beszél! Szentégtörés, istenkáromlás így nyilatkozni Jahve lakóhelyéről! Hiszen a Deuteronomium szerint éppen ő maga, Jahve védi ezt a templomot! Ennek az embernek meg kell halnia! Megragadják Jeremiast és nem engedik tovább beszélni. Felzudul a nép is és a próféta köré tódul. A zaj, a kiabálás elhallatszik a templommal szomszédos királyi palotába is. A שָׂרִים „fejedelmek“, azaz a királyi hivatalnokok is a templomba sietnek a szokatlan lármára. Leülnek az ú. n. kapuban és előadatják az esetet. Úgy látszik, hogy a papoknak nem volt joguk halálos ítéletet kimondani, hanem ez a jog a „fejedelmeket“ és a népet illette. A papok

⁸³ „ψευδοπροφητης, ψευδοπροφηται“. L. a Septuagintát ehhez a helyhez, továbbá pl. Jer. 28¹-hez stb.

u. i. amikor a Jerémias elleni vádat elmondják, egyformán a fejedelmekhez és a néphez intézik szavukat. A vád mindjárt az ítéletet is javasolja: „Ez az ember halálra méltó, mert ez ellen a város ellen profétál“ (XXVI. 11.).

Most a vádlott kezd beszélni. Őt illeti az első szó. Ha úgy beszéltem, amint mondjátok, nem a magam akaratából szóltam: Jahve küldött. Jerémias nyugodtan, a félelem legkisebb nyoma nélkül beszél tovább. Megragadja az alkalmat, hogy még egyszer beszélhet és újra rámutat arra, hogy a fejedelmek is hallják, hogy igenis el fog pusztulni ez a templom és ez a város. A maga életét nem félti.

„Ime a kezetekben vagyok, tegyetek velem, amit jönnek láttok“ (XXVI. 14.). Csak arra figyelmezteti őket, hogy vigyázzanak: ne idézzenek ratatlan vérkiontása által veszedelmet a városra és magukra, mert őt igazán Jahve küldte, hogy elmondja mindazt, amit tőle most hallottak.

Meg kell állapítanunk, hogy Jerémias szavaiból a szokatlanul veszedelmes helyzet dacára is komoly nyugalom hangzik. Jerémias nem fél. A fájdalomnak, a sirásnak az embere — mert korunk többnyire csak erről az oldaláról ismeri őt —, csendes nyugalommal, de nem apathiával, vagy rezignációval tud szemközt nézni a halállal is. De azért nincs meg benne a fanatikusnak mindenáron martir halál után való törekvése sem. Nem félne meghalni, de nem is dobja el magától az életet. Figyelmeztetéséből, hogy ne ontsanak ártatlan vért, nem szabad azt olvasnunk, hogy ő különösképp fontosnak találja a maga személyét.

Higgadt, jól átgondolt védekezése nagy hatással van a fejedelmekre és a népre. Ők hisznek Jerémias isteni küldetésében és fölmentik Jerémiast a vád alól. „Ez az ember nem érdemel halált, mert Jahvenak, a mi Istenünknek a nevében beszélt hozzánk!“ (XXVI. 16.) Jerémias tehát meg van mentve. Ekkor még egy dolog történik. A gyülekezet néhány öregebb tagja Jahve szavának tekintélyével kel Jerémias védelmére, ha netalán mégis megbánnák a fejedelmek a fölmentő szót. Mikeásból idéznek egy verset (III. 12-öt) — de úgylátszik emlékezetből, ahogy azt atyjuktól, nagyatyjuktól hallották, mert amit ők mondanak, elűt az írott szövegtől —, amely arról szól, hogy Mikeas is megjövendölte a város és a templom pusztulását és — teszük hozzá az öregek — sem Ezékiás, az akkori király, sem a nép nem ölte meg ezért Mikeast. „És mi magunk akarunk magunknak nagy szerencsétlenséget okozni?“ (XXVI. 19.)

Jerémiasnak tehát nem történt baja. Megmenekült ebből a második életveszedelemből is. Először u. i., amint látjuk, saját földijei törtek életére, azok, akikhez legközelebb állt. Most is azok akarják elpusztítani, akiknek legjobban meg kellett volna őt érteni, t. i. a papok és a proféták.

De hogy Jerémias élete komoly veszedelemben forgott, mutatják a 26. fejezet utolsó versei. Ezek szerint ugyanabban az időben, amikor Jerémias beszélt, egy Kirjath Jearimból való ember is fellépett a templomban, a neve Uriás, aki ugyanazokat jövendölte az ország ellen, mint Jerémias. Ennek az embernek a beszédét meghallhatta a templomban ép akkor jelenlevő király, Jojakim is és erőszakos természete, amely nem tűrt ellentmondást vagy gáncsol (— Uriás u. i. a király személyét sem kímélhette —) Uriás életét kívánta. Urias elmenekült. Még az országot is elhagyta és Egyiptomba keresett menedéket. Jojakim, aki ekkor hűbérviszonyban volt Egyiptommal, kieszközölte Uriás kiadatását és megölette. Jerémiast azonban ekkor már Ahikám, Sáfán fia védte, úgyhogy a nép nem tehetett ellene semmit. Feltehető u. i., hogy a nép szellemi vezetői a papok, akik bizonyára gyűlölködve néztek a templomból felmentetten távozó Jerémias után, nem nyugodtak addig, amíg a népet rá nem vették, hogy ölje meg a profétát. A Sáfán-család, úgylátszik, Jerémias jóakarói közé számítható. Sáfán, a család feje, kancellár volt Josias idejében és talán akkor ismerhette és szerethette meg az önzetlen profétát. Családjában, úgylátszik, tradíció maradt Jerémias védelmezése. Most Ahikámról halljuk ezt. Később fia is majd így cselekszik. Barukon kívül ez a család az egyedüli, amely határozott vonzalommal viseltetik a proféta iránt. Több jóakarója nem is volt. Ellensége azonban annál több.

Figyeljük meg, hogy Jerémias egyre súlyosabb büntetést vár Judára. —

A skythák csak az ország kiraboltságát és részleges pusztulását jelentették, amely elől még el lehetett menekülni. Megiddó már a nép elevenjébe vágott és a király és sok judai ember életébe került. De Jeruzsálemnek akkor sem lett bánódása. Amikor azonban Jerémias látja, hogy a népet ez teszi elbizakodottá: akkor bátran jövendől a város ellen is. Ettől az időtől fogva Jerémias próféciája Jeruzsálem és az ország teljes pusztulásáról szól. A próféták Istenének, az igazságos Jahvenak el kell pusztítani a várost, az országot és vele a népet, mert nem ismerik őt.

És tényleg új, minden eddiginél súlyosabb ítélet készülődött Juda ellen! Amíg Jerémias odahaza az erőszakos királyt és a Deuteronomium teljes rabjává vált népet fedte, addig Elő-Ázsiában nagyot fordult a világ. A káld fejedelmek, akik 721 óta váltakozó szerencsével harcoltak Assur ellen, 626-ban elfoglalják Babilont és megalapítják az új babiloni birodalmat, amely ellen Assur már semmit sem tud tenni. 607-ben pedig — tehát már akkor, amikor Judeában Jojakim a király — a médekkel szövetkezve Ninivet is elfoglalják és ezzel végét vetik az assyr birodalomnak. Ettől az időtől kezdve azon vannak, hogy hatalmukat az assyr birodalomból osztályrészül nekik jutott Mesopotámia és Syria fölé kiterjesszék.

Ebben a szándékukban megakadályozni látszott a káldokat az egyiptomi király, Nechó, aki, amint láttuk, seregével 808-ban Palesztinán keresztül vonulva, az Eufratesnél foglalt állást, hogy a történelmi jogokon is Egyiptomot illető Syriát a maga részére biztosítsa. Ebben a káldok nem voltak hajlandók belenyugodni. Nebukadnezár (babiloniai eredeti szerint Nebukadrezzar) 604-ben átkelt az Eufratesen és Karkemisnél úgy megverte Necho seregét, hogy Necho kénytelen volt békét kérni, amit azzal a feltétellel, hogy területi igényeiről végkép lemond és seregével Egyiptomba vonul vissza, meg is kapott. Necho nagyravágyó⁶⁴ terveinek ezzel vége volt. Vert seregével Palesztinán vonult keresztül. A judeaiak, akik látták őket, most annak örültek, hogy az egyiptomi igától is megszabadulnak. Nem hitte senki, hogy az egyiptomi szolgaságot a káldok által való leigáztatás fogja követni. Hiszen Babilon olyan messze van! De meg Nebukadnezar, aki Nechoval való csatájakor még csak trónörökös volt, a karemisi ütközet után be is szüntette a további előnyomulást és a birodalom fővárosába sietett vissza. Ebből azt hitték Judeában, hogy nem is fog többé előnyomulni. Csak Jerémias tudta egyedül, hogy a káldok bizonyosan el fognak jönni, hogy ismét be fog következni, amit ő már megjövendölt, hogy t. i. északról újra veszedelem fog jönni az országra.

Ez indíthatta arra, hogy költeményeit összegyűjtse és írásban is kiadja. Hátha megmozdul a nép lelkiismerete, ha írásaiból is hallani fogja, amit eddig nem hitt, akárhányszor mondta is nekik, hogy t. i. Jahve haragszik és lesújtani készül az országra.

Mindenesetre nagy erkölcsi bátorságra vall, hogy Jerémias egy olyan erőszakos uralkodó, mint Jojakim idejében, — aki talán éppen most élvezte, hogy országa független lett — meg mert szólalni és azt hirdetni, hogy csak most következik igazán a veszedelem. Mert Jojakim nem ismerte a megalázkodást. Könnyörtelenül eltiporta azt, aki mást mert szólani, mint ami neki tetszett. (Uriás esete.) És Jerémias mégis megtette azt, amit tervezett.

A 36. fejezetben ugyancsak Baruk értesít bennünket arról, hogy mikép írta meg Jerémias a könyvét és hogy mi történt ezzel a könyvvel?

Jojakim uralkodása negyedik évében — ez a karkemisi csata éve — kapja Jerémias Jahvetól a parancsot könyve megírására. Hivatja Barukot, — akit már többször meg kellett említenünk, de akivel tulajdonképp most találkozunk a próféta

⁶⁴ Nechot nemcsak azért mondjuk nagyravágyónak, mert hatalmas területeket akart birtokába venni. Cornill (i. m. XV—XVII. l.) említi, hogy más nagystilusú vállalkozásai is voltak, amelyek azonban szintén nem feleltek meg az akkori Egyiptom erőviszonyainak. Pl. megpróbálta a Vörös- és Földközi-tengert csatornával összekötni. Phoeniciai hajósokkal ő hajóztatta először körül Afrikát. Eme vállalkozásainak semmi gyakorlati haszna Egyiptom számára nem volt. Csak azt mutatták ezek a dolgok, hogy N. tényleg becsvágyó, nagyra-törő ember volt.

először, legalább is a mi forrásaink szerint először — és lediktálja neki összes költeményeit, beszédeit, amelyeket fellépésétől kezdve elmondott s amelyek tulajdonképp megannyi beszéd, intés, dorgálás voltak a néphez. Baruknak a mester-ségét képezte az írás, az iratmásolás, mert **סופר** (irnok) volt. Most azonban nem másolt, hanem diktálás után írt. Jerémias diktált és Baruk írta. Ebből az alkalomból, a többiek közt, Jerémias lediktálta a skytha dalokat is, amelyek újra aktualissá váltak, hiszen ismét északról fenyeget a veszedelem. A diktálás és írás úgylátszik több időt vett igénybe, vagy pedig az is lehet, hogy Jerémias csak 604 vége felé kezdte a diktálást, egyszóval Baruk csak a következő évben 603-ban készült el vele.

Akkor aztán úgy tesz Baruk, ahogy Jerémias parancsolta neki. Elmegy a templomba és ott felolvassa az iratot. Maga a próféta nem mehetett el. Hogy miért, azt nem látjuk világosan. XXXVI. 5-ben ezt mondja magáról, hogy **אֲנִי עֲצוּר** (engem akadályoz valami). *Nem tudjuk, hogy mi lehetett ez az akadály?*

Valószínűleg nem az, amire Cornill,⁸⁵ Giesebrecht,⁸⁶ Sellin⁸⁷ és Steuernagel⁸⁸ gondolnak, hogy t. i. a 26. fejezetben történt események miatt, — amikor a templom és város ellen prófétált és majdnem halállal lakolt érte, hogy tehát emiatt nem mehet most a próféta a templomba. Mert a 26. és 36. fejezet eseményei között esztendőök vannak és ha tényleg úgy történt volna is a dolog, ahogy az említett exegeták mondják, hogy t. i. Jerémiast ez alkalommal kitiltották volt a templomból: ez a kitiltás évekre nem szólhatott. De meg — és ez a legfontosabb — Jerémias, amint láttuk, teljesen felmentve, a legkisebb büntetés nélkül távozott akkor a templomból. Valószínű tehát, hogy Jerémiast valami más, pl. levitai értelemben vett tisztátalanság akadályozhatta meg a templomba menésben.

A felolvasás napjául Jerémias egy böjt napot választott. Bizonyára két okból. Először, mert akkor több a nép a templomban, vidékről is sokan jönnek el; másodsor, mert böjtnapon, amikor úgyszólván Jahve haragjáról emlékszik a nép, alázatosabbak a lelkek és fogékonyabbak a bűnbánatra való felhívásra, mint más ünnepeken. A böjt oka nincs megmondva. Csak annyit tudunk, hogy a nép hirdettette ki, rendelte el. Bizonyára valami rendkívüli esemény szolgáltatta rá okot.

Baruk megjelenik a templomban. Kezében Jerémias beszédei. Innentől kezdve a legnagyobb részletességgel mond el Baruk egész lényegtelen apró vonásokat is. Láthatóképp büszkeség tölti el, hogy a próféta nevében beszélhet. Megnevezi a helyet is, ahonnan a templomban a Jerémias beszédeit tartalmazó papyrustekercset felolvasta. Az ú. n. **שַׁעַר הַחַיִּים**-nál, „új kapunál“, amelyben a Jerémias felett ítélező fejedelmek (XXVI. 10.) letelepedtek, volt egy szoba, amely Gemarjáé, a Sáfán fiáé, a Jerémiast megvédő Ahikám (XXVI. 24.) bátyjáé volt. Ebből a szobából el lehetett látni a templom külső udvarára is és az ott egybeseregülő nép is hallhatta az ennek a szobának ablakából, vagy erkélyéről beszélő embert. Ide áll fel tehát Baruk és olvassa messzehalló hangon egymásután Jerémiasnak azokat a beszédeit, költeményeit, amelyekkel mi eddig megismerkedtünk. (Kivéve a 31. fejezetből valókat, amelyek nem lehettek benne ebben a tekercsben s amelyek valaha a 30. fejezetben olvashatók jerémiaszi elemmel együtt valószínűleg külön iratocskát képezhettek.) Minden egyes újabb költemény nyomán növekszik a megdöbbenés a népben, amint egymásután hallja Jerémiasnak az északi ellenséggel, pusztulással fenyegető költeményeit. Talán már ők sem hiszik u. i., hogy a káldok otthon maradnak. Talán már ők is meghallották, hogy tényleg közelednek Judea felé. Talán éppen a közeledő káldoktól való félelem miatt hirdették ki és tartják ezt a rendkívüli böjt napot, hogy Jahvet könyörrültre bírják. És most ide jön ez az ember és Jahve nevében éppen azzal fenyegeti őket, amitől félnek!

⁸⁵ Cornill: i. m. 389. l.

⁸⁶ Giesebrecht: i. m. 198. l.

⁸⁷ Dr. E. Sellin: Einleitung in das A. T. 1914. 91. l.

⁸⁸ Dr. C. Steuernagel: Lehrbuch der Einleitung in das A. T. 1912. 549. l.

Gemarja fia, Mika, aki szintén a hallgatóság közt van, észreveszi ezt az általános megdöbbenést és átmegy atyjához, aki királyi hivatalnok, „fejedelem“, volt és hivatalnok társaival a királyi várban, az állam irnokának a szobájában tartózkodott. Elmondja neki, hogy mit hallott? A fejedelmeket is érdekelni kezdi a dolog és egy Jehudi nevű embert küldenek el Barukért a templomba, hogy jöjjön és hozza el a tekercset, amelyből a népnek felolvasott. Baruk megérkezik és elolvassa másodszer is a tekercs tartalmát, amely tehát nem lehetett hosszú, ha egy nap kétszer, sőt amint látni fogjuk, háromszor is fel lehetett olvasni. Baruk így jellemzi a hatást, amit Jerémias költeményei, beszédei tettek a fejedelmekre:

פָּחַדוּ אִישׁ אֶל-רֵעֵהוּ (A fejedelmek) reszketve, ijedten tekintettek egymásra. (XXXVI. 16.) Őket is megdöbbsentették ezek a költemények. Mint lelkiismeretes hivatalnokok, kötelességüknek érzik urukat, a királyt is értesíteni ezekről a dolgokról, annyival is inkább, mert a költemények az ország pusztulásával is foglalkoznak. Előbb azonban, hogy biztosat jelentsenek a királynak, megkérdezik Baruktól: Hogyan jutottál ehhez az íráshoz? Ki diktálta Neked? Baruk világosan felel: „Szórol-szóra diktálta nekem (Jerémias) és én tintával leírtam a tekercsre (XXXVI. 18). Most már eleget tudnak a hivatalnokok. Ismerik azonban a királyt is, aki nem érti az ilyen dolgokban a megalázkodást, az engedelmességet — Uriás is halállal lakolt, mert ellene mondott — éppen ezért azt ajánlják Baruknak és általa Jerémiasnak is, hogy rejtőzzenek jól el, nehogy ők is Uriás sorsára jussanak. A hivatalnokok a királyhoz mennek. A tekercset nem viszik magukkal. Talán attól félnék, hogy a hirtelen haragú király legelső szavaikra megsemmisíti az egészet. Az is lehet azonban, hogy kíméletesen akarták előkészíteni a királyt arra, amiben ők, amint a Baruk felolvasása nyomán köztük támadt megdöbbenés mutatta — szilárdan hittek, hogy t. i. az ország pusztulása elkerülhetetlen. De, ime, alig kézdenek az esetről beszélni, a király türelmetlenül kéri a szóbanforgó írást. Mivel a fejedelmek az irnok szobájában hagyták, a király elküldi Jehudit, hogy hozza el onnan. Jehudi elhozza és a király parancsára olvasni kezdi. — A király ül és a hivatalnokok állnak körülötte. Mivel tél van, december, a király az ú. n. téli palotájában van és egy serpenyőben szén ég előtte, hogy annál melegdjék. Most azután az történik, hogy amikor Jehudi „három vagy négy hasábot“ felolvasott a tekercsről: a király késsel lemetszette ezeket a hasábokat a tekercsről és az izzó szénre vetette. Így azután lassanként az egész irat elégett.

Ismét csak Jojakim erőszakos, durva természete nyilatkozik meg, amikor azon, ami neki nem tetszik, úgy áll bosszút, hogy elégeti. A király dúróságát Baruk is jellemzi. Szerinte a király nem ijed meg, nem szakgatja meg ruháit gyásza jeléül, amikor ezeket a jóvendöléseket hallotta, mint annak idején Josias, amikor a Deuteronomiumot felolvasták előtte. Sőt még a hivatalnokokra sem hallgat, akik azt kérik tőle (Gemarja, a Sáfán család tagja újra köztük van), hogy ne égesse el az iratot. Gonoszságát azzal akarja tetőzni, hogy parancsot ad Jerémias és Baruk elfogatására, de azok akkor már a hivatalnokok tanácsára jól elrejtőztek.

Jerémias költeményeinek kézírata tehát megsemmisült. Jerémias azonban — amint Baruk tovább beszéli — nem hagyta annyiban a dolgot, hanem újra lediktálta beszédeit. Hogy rejtékelyükön-e, vagy később máshol, azt nem tudjuk. Sőt még ki is bővítette Jerémias — amint Baruk megjegyzi — az első diktátumot néhány olyan költeménnyel, — amelyek az első tekercsben nem voltak benne. Hogy Jerémias ilyen könnyen rekonstruálni tudta az elégetett iratot, bizonyítja hogy Jerémiasnak voltak feljegyzései maga számára és azok nyomán diktált.⁵⁹

A közösen elviselt szenvedés ettől az időtől kezdve elválaszthatatlanul Jerémiashoz kapcsolja Barukot. Innen kezdve mindig a prófétával marad és ő értesít bennünket Jerémias élete egyes fontosabb eseményeiről. Egész lélekkel híve a prófétának és hisz Jerémias isteni küldetésében. Ezt semmi sem mutatja jobban, minthogy megbotránkozik a király fölényes, gögös magaviseletén, hogy

⁵⁹ Duhm: Das Buch Jeremia, 1901. 296. l. — Cornill: i. m. 388. l. — Orelli: i. m. 359. l.

t. i. még csak meg se döbben azon, amit Jerémias neki Jahve megbízásából mond. Amikor Jerémias kevés megértésre, de annál több üldöztetésre talált: ő már akkor Jerémias mellé csatlakozik és többé nem is távozik mellőle. Minden viszontagságon keresztül követi a prófétát. Ezért „ő rá is esik egy fénysugár mestere glóriájából, amelyet annyival inkább megérdemel, mert amikor nagy mesteréről beszél, sohasem tolja előtérbe magát, nem keresi a saját dicsőségét“.⁹⁰

Azt hisszük, hogy az a vízió, amely ma I. 11–12-ben olvasható, lélektanilag legjobban abba az időbe helyezhető, amikor Jeremiasnak Jojakim haragja elől el kellett rejtőznie. Talán valahova a vidékre menekült, ahol kevésbé volt szem előtt, mint a fővárosban. Tél volt. Jerémiast, akit úgy kell elképzelnünk, hogy intenzív lelki életet élt, erősen foglalkoztatták a legutóbbi események. Mint vallásos lélek Jahve kezét kereste életé minden eseményében. Azt tudta, hogy Jahve parancsolta meg neki beszédei, költeményei leírását, amelyek miatt a király megharagudott rá. De vajjon Jahve azt is akarta-e, hogy neki menekülnie kelljen? S ha most mégis el kell rejtőznie: nem tévedett-e akkor, amikor Jahvet vélte követni? Vajjon tényleg Jahve szava volt-e az, amelynek beszédeiben hangot adott? Nem Jojakim pártján van-e az igazság, ha neki most el kell rejtőznie?

Ilyen, vagy ezekhez hasonló tépelődésekbe lehetett elmerülve lelke — mert a legerősebb hitnek is vannak kritikus pillanatai —, amikor egyszerre önkéntelenül megáll. Maga elé tekint és a még hóborította mezőn meglát egy kivirágzott mandulafaágat, amely a palesztiniai ég alj alatt elsőnek virágozik. Pszichológiai kényszer az és jól megmagyarázható, hogy amit az ember vély tépelődés közben hirtelen meglát, annak a nevét is kimondja önkéntelenül is. Így mondja ki Jerémias is a mandulafa nevét. Ez a héberben **אֲרִזָּה**-nek hangzik, de nem csak a mandulafát jelenti, hanem azt is teszi: „örző, aki őriz“. Csendes újjmutatások megfejtésében jártas lelke azonnal meg tudja érteni, hogy miért állította őt Jahve a mandulafa elé? A mandulafa az „örző“ a még téli álomba merült tájék felett, amelynek azt jelenti, hogy Jahve őrködik a természet felett és nem télen, ha aludni látszik is, mert ha már életre keltette őt, a mandulafát, nemsokára életre fogja kelteni az egész pompázó természetet. Jerémiasnak pedig azt jelenti, hogy Jahve őrködik szava fölött, hogy azt teljesítse. I. 12. Nem kell félnie! Nem ő tévedett! Nem Jojakim részén van az igazság! Jahve bizonyára őrködik azok felett a szavak felett, amelyeket ő Jahve nevében kimondott. Nem ő fog csalódni! Amit hirdetett, biztosan be fog következni, mert ő Jahve hírnöke és Jahve „örző“. Az nem fontos, hogy megtörtént-e ez az esemény, vagy pedig tényleg csak vízióról van szó. A fődolog az, hogy Jerémias tényleg Istentől jövő útmutatást látott benne, amelyből élete további folyására, hivatása teljesítésére erőt, bizodalmat merített.

Amint már az imént hallottuk Baruk megjegyzéséből: a király, sőt már hivatalnokai sem reszkettek, sem ruhájukat meg nem tépték, amikor Jerémias költeményeit előttük Jehudi felolvasta. A hivatalnokok látva uruk gögös magatartását szintén nem merték már mutatni, amit első halláskor éreztek, hogy t. i. a költemények — Jahve üzenetei Jerémias által — megrendítették őket. Most már ők is gögös fennhéjázással tekintettek a Jerémias költeményeiből feléjük hangzó Jahve szóra és — kevés kivétellel — helyeselték annak megsemmisítését.

Talán erre a gögre céloz és az ebből származó veszedelemtől akar óvni a próféta a XIII. 15–16-ban olvasható költeményében:

„Hallgassatok meg, vegyétek fületekbe — Ne gögösködjete, mert Jahve beszél. — Dicsőítsétek Istenteket — Mielőtt még bealkonyul, — Mielőtt homályfede sziklába — Nem botlik lábatok. — Abban bíztok, hogy megvirrad, — De ő (Jahve) homályt hoz és felhők éjszakáját.“ Jerémias tehát arra kéri a királyt és embereit, hogy ne gögösködjenek. Térjenek észre „mielőtt bealkonyodik“, mielőtt elkövetkeznék a veszedelem éjszakája. Ha Jahvenak „dicsőségét adnak“, akkor talán még el-

kerülhető, vagy enyhíthető lesz a közelgő romlás. De ha nem térnek meg Jahvehoz, akkor úgy járnak, mint a vándor, akit veszedelmes, rossz hegyi úton ér utól az éjszaka. Lába minden lépésnél akadályokba botlik. Várja a virradatot, hogy akkor majd jobb lesz. De az csak nem jön. Ellenkezőleg egyre sűrűbbé válik a sötétség. „Nemcsak a leereszkedő alkonyat képe van mesterien megrajzolva, hanem az egész hangulat annyira fájdalmas, annyira tele van szomorú sejtéssel, hogy megragadóbban nem is lehetett volna már szavakba foglalni.“⁹¹

Jerémias itt már érzi, hogy népének örökre be fog alkonyodni, hogy olyan veszedelem éjszakája készül ráborítani sötét árnyékát az országra, amelynek nem lesz hajnalpirkadása!

Még jobban bizonyítják ezt a XIII. 17—18—19. és XIII. 20—27-ben olvasható költemények.

Jerémias, aki בְּמִסְתָּרִים „rejtekhelyen“ kénytelen lenni, mert a király haragja fenyegeti, sir. Siratja Jahve nyáját, a népet, amely fogságba fog menni, mert gőgösek a vezetői:

„Mondjátok meg a királynak és a királyné anyjának — Alázkodjatok meg, üljetek veszőg, — Mert leesett fejetekről — Pompás koronátok.“ XIII. 18. — Nem hallgattak az intő szóra, gőgösek voltak még az utolsó pillanatban is. Most azután itt van az éjszaka: fogságba, száműzetésbe fog menni egész Juda.

Világosan látható, hogy itt már Jerémias az *exiliumra* gondol. Ellenség fog jönni észak felől. Az ellenség körülírásából — mert a nevüket most sem mondja meg a próféta — látjuk, hogy többé nem a skythákra gondol. Mert olyannak jelöli meg az ellenséget, hogy régi jó barátainak tartja őket Juda és régtől fogva ismeri. Ezek csak a káldok lehetnek. Ezek felé tekintgetett, u. i. Juda már régen nagy bizodalommal, barátainak tartotta őket a közös assyr ellenség ellen. „De mit fogsz szólni, ha barátaid föлд rendeltetnek. Ha uraid lesznek, akikhez hozzásohktál?“ (XIII. 21.) Már jön is az ellened: „Emeld fel szemeidet és nézd, hogyan jönnek már észak felől!“ (XIII. 20.)

Nebukadnezar tényleg nem sokáig időzött Babylonban, ahová Karkemis után visszasietett. Atyja halt meg akkor. Miután atyja trónját elfoglalta, újra serege élére állott és megindult, hogy hatalmát kiterjessze Nebukadnezar közeledésére célozhat Jerémias most említett költeménye. Az ellenség jön! De most nem barátokozni, hanem elhajtani, száműzetésbe vinni az országot, Jahve „pompás nyáját“. Nem is lehet máskép. Jahvenak büntetnie kell. Mert amilyen lehetetlenség, hogy a „szerecsen megváltoztassa bőrét, a párdúc leveesse csikjait“ (XIII. 23.), ép oly lehetetlenség, hogy a gonoszhoz szokott nép jót tudjon cselekedni. Ezért hát, mint polyvát szórja szét őket Jahve a pusztából jövő szélbe. „Ez a Te sorsod, a Te osztályrészed!“ (XIII. 25.) — mondja nekik Jahve. Micsoda szomorú lezüllés! Régen, amíg mint a mátka szerelmeséhez, Juda is oly hú volt Istenéhez, addig a legpompásabb örökség volt az osztályrésze. De most, hogy még a legutolsó pillanatban is gőgösen megveti Jahve figyelmeztetését: nem következhetik más, csak a teljes elvettetés. Maga Jahve fogja letépni népéről a leplet és azáltal megalázni, meggyalázni őt, hogy nyilvánvalóvá váljon „házasságtörése és gyalázatos paráznasága“, mert még most is ott látja Jahve a mezőn és magaslatokon a nép „undokságait“ (XIII. 26.). Úgylátszik tehát, hogy a Deuteronomium által kiküszöbölt helyi kultuszok — mert ezek az utóbbi kifejezések Jerémiasnál a genius loci kultuszának megjelölését képezik — Jojakim uralkodása alatt ismét lábrakaptak.

Ez utóbb említett költemények (XIII. 17, 18—19, 20—27.) és (XXII. 18—19.), amelyben szégyenletes temetést jósol a próféta Jojakimnak: a költeményeinek elégetését követő hangulatból látszanak származni és alighanem azok közé a „sok hasonló beszédek“ (XXXVI. 32.) közé látszanak tartozni, amelyeket Jerémias a második tekeres lediktálásakor az első tartalmához hozzáfűzött.

Jahve fenyegetése, hogy meg fogja alázni a népet, a beteljesedés felé köze-

⁹¹ Duhm: Das Buch Jeremia. 1913. 123. l.

ledett. Az ellenség, a káldok egyre közelebb jöttek. Nebukadnezar az Eufrates felől lassan nyomul előre Syrián keresztül Juda felé. A gonoszhoz szokott népen, amely megváltozni nem tud, tompa kétségbeesés vesz erőt.

Talán ezt a hangulatot festi VIII. 14—17., amely bár külsőleg is rokonságot mutat az ú. n. skytha-dalokkal, éppen a benne uralkodó hangulat miatt nem sorolható többé azok közé. Mert amíg ott a nép a közeledő veszedelem elől, mint biztos menedékbe, siett a megerősített városokba (IV. 5.), addig itt már csak azért keresi fel e helyeket, hogy ott meghaljon. Hiába már minden! Belátják, hogy Jahve haragja elől nem lehet menekülni. Most már rájöttek arra, aminek beismerésére eddig hiába kérte őket a próféta, hogy t. i. vétkeztek Jahve ellen. De most sem a lelkiismeretük, hanem a szerencsétlenség láttatja ezt be velük! Jahve akar mérget itatni velük. Ekkora harag elől nincs menekvés! A tompa rezignáció, amely a népet a káldok közeledésekor eltölthette, találó kifejezése az a költemény, amelyet Cornillal⁹² legjobb Nebukadnezarnak Judához való közeledése idejébe helyezni.

Nebukadnezár tényleg megérkezett. Kb. 600 táján érkeztetett meg hadseregével Judeába. Jojakim nem tehetett mást, mint megadta magát. Ettől az időtől fogva Judea a káldok vazallusa lett.

Ebbe azonban nem tudott belenyugodni. A Deuteronomium ideái már annyira áthatották a népet és annak vezetőit, hogy nem tudták nyugodtan viselni a „pogányok“ igáját. Vakon hittek abban, hogy ha haragszik is Jahve, az csak ideig-óráig tart, mert Jahve nem tűrheti, hogy pogányok parancsoljanak annak a népnek, amely oly buzgón teljesíti az ő törvényeit. Ez, a Deuteronomium okozta fanatizmus szövetkezve a természetes patriotizmussal, nehéz próba elé állította Jojakimot. Ha hű marad hűbér urához, akkor odahaza elégedetlenek vele a Deuteronomium hívei és a hazafiak, akik szégyenletesnek tartják az idegen igát. Ha pedig elpártol hűbér urától, akkor egy, az övénél sokkal hatalmasabb birodalommal húz újrat, amelynek — s ezt a józan ész megmondhatta volna neki — csak országa még nagyobb pusztulása lehet a következménye. Jellemző arra a vallási és politikai fanatizmusra, amely akkor Judeában uralkodott, hogy Jojakim belement ebbe az egyenetlen küzdelembe és három évi hűbér viszony után 597-ben elpártolt Nebukadnezartól. Valószínű, hogy Egyiptom keze is benne volt a dologban és Jojakim Egyiptom segítségére is számított, amelynek nagyravágyó királya Necho, bizonyára kész volt a Nebukadnezar elleni segítség nyújtására.

Jojakim azonban rosszul számított. A várt segítség nem érkezett meg, ellenben Nebukadnezar Jeruzsálem ellen küldte seregeit, amelyekhez mint portyázó csapatok a szomszédos, szintén káld hűbéri sorban levő népek: az ammoniták, moabiták és syrek csatlakoztak. Ez az ellenséges sereg borzalmasan rabolva és pusztítva közeledett Jeruzsálem felé. Jerémias ekkor már újra szabadon mozoghatott. Előjöhettett rejtekéből, ahová beszédeinek közlése miatt a király haragja elől menekülni kellett. Vagy a király haragja párolgott el közben, vagy pedig nem mert egy ilyen nagytekintélyű emberhez hozzányúlni, akinek jóslásai, ime, ily fényesen beigazolódtak. Annyi bizonyos, hogy Jerémias Jojakim uralkodásának vége felé újra Jeruzsálemben volt és nyilvánosan működött.

Ezt bizonyítja a 35. fejezet is, amelynek cselekménye XXXV. 11. szerint csak abban az időben játszódhatott le, amikor Nebukadnezár seregei Jojakim elpártolása miatt pusztítva, rabolva közeledtek Jeruzsálem felé. A vidék védtelen lakossága, mint annak idején a skythák elől, most a káldok elől is a megerősített városba, Jeruzsálembe menekült. Volt köztük egy vallási szekta, a רַקִּיִּים rekabiták is, akik szintén Jeruzsálem falai között kerestek menedéket. Ez a szekta, amelynek megalapítója gyanánt Rekáb fia, a II. Kir. X. 15—16., 23-ban említett Jonadabh szerepel, látva azt, hogy Izrael leromlásának a földművelő életmódra való áttérés, ill. az ezzel együtt felvett kanaanita baalkultusz az oka, elhatározta, hogy házakban nem fog lakni, szántás-vetéssel nem fog foglalkozni, bort sem fognak

⁹² Cornill: i. m. 119—120. 1.

inni, mert az is a baal ajándéka, hanem sátrakban fog élni és állattenyésztést fog űzni, egyszóval azon a kulturfokon marad, amelyen a nép Mózes korában, a Palesztinába való beköltözés és a kanaanitákkal való érintkezés előtt volt. Most azonban ez a szekta is kénytelen volt otthagyni a mezőségeket és Jeruzsálembe húzódni.

Jerémias felhasználja Jeruzsálemben való jelenlétüket, hogy általuk is példát nyújtson a népnek. A templomba hívja a rekabítákat. Ezek el is mentek. Ott Jerémias a nép szeme láttára serlegekben bort tétetett eléjük és felszólította őket, hogy igyanak. A rekabíták hivatkozva „atyjuk“ Jonadab, utasításaira, azt felelik, hogy ők mindig megtartották „atyjuk“ parancsait és most sem isznak a borból. Jerémias bizonyára felhasználta az ebből az esetből levonható tanulságot és azt a nép elé tárta. De aligha mondta azt, ami XXXV. 12-től fogva egy hosszú predikáció alakjában a szájába van adva. Bizonyára csak annyit mondhatott, hogy a rekabíták egy embertől eredő parancsolatot annyi generáción keresztül — mert a szekta Jehu király idejében Kr. e. kb. 840 körül keletkezhetett, most pedig 597-ben vagyunk — hűségesen megtartották, ők, azaz a nép, pedig Jahvenak, az Istennek a parancsát sem tartotta meg!

Szintén a Jojakim elpártolását követő időből való talán XII. 7—12. is. Onnan következtethetjük ezt, hogy Judát, Jahve „örökségét“ XII. 9-ben עֵיט צְבוּי „tarka bagolyhoz“ hasonlítja aminőt a madarászok szoktak felhasználni arra, hogy a baglyot ellenségesen körülvijjogó többi madarat elejtsék. Most Judát, a „tarka baglyot“ ép ily ellenségesen vijjogják körül a „héjják“, a körülfekvő népek, az ammoniták, a noabíták, amelyek örökös ellenségei voltak az Izraelitáknak, ideértve Judát is. Most ezek a „héjják“ szívesen ragadják meg az alkalmat, hogy minél több pusztítást okozzanak az országban. Lelegeltetik a szőlő-hegyeket, széttapossák a vetéseket, tarlóvá, pusztává teszik az egész országot. Maga Jahve akarta ezt így: Ő hagyta el házát, taszította el örökségét, ő adta kedvencét az ellenség kezébe (XII. 7.) azért, mert: „fölemelte hangját“ Jahve ellen (XII. 8.) Jerémias tehát úgy tekinti Nebukadnezar igáját, mint Jahve által elreldelt büntetést, a káldok ellen való fellázadást pedig a Jahve elleni fellázadásnak, a hang Jahve ellen való felemelésének. Ebből a nézőpontból tekinti ezután Jerémias népe politikáját.

Hogy Jojakim elpártolásának következményeire visszatérjünk, említsük meg, hogy Jojakim nem érte meg a háború végét. Mielőtt az ellenség Jeruzsálem alá ért, ő már meghalt és ezáltal kikerülte Nebukadnezar bosszúját. Utána 18 éves fia Jojakin következett, aki 3 hónapi ellenállás után belátva minden küzdelem hiábavalóságát: megadta magát a káldoknak. Ez 597-ben történt. Nebukadnezar most már szigorúbban járt el, mint amikor első alkalommal járt Judában. Hogy a nép ellenálló erejét megtörje, parancsot ad a király, a királyi család, a hivatalnokok, a módosabb polgárok és a mesteremberek deportálására. Ezeket tartotta a felkelés szervezőinek, vezéreinek és ezek száműzése által akarta további lázadásoknak elejét venni. A száműzöttek közt volt Ezékiel próféta is. Tőle tudjuk, hogy ezeket a száműzötteket Babyloniába, a Kebar folyó mellé vitték. Judeában csak a vagyontalannoknak volt szabad maradniok. Ekkor került Babylonba zsákmány gyanánt a jeruzsálemi templom szent edényeinek is egy része.

Az országnak ezt a megaláztatását jövendőli meg Jerémias XXII. 20—23-ban, amely valószínűleg az ostrom idején keletkezhetett. Egy nőnemű személyhez, a בַּת צְמוּ -hoz (a nép leányához), Jeruzsálemhez intézi itt szavait a próféta. Felhívja, hogy menjen fel a Libanonra, a Basanra és az Abarimra, erre a Palesztina körül található három legmagasabb hegyre és onnan sirja el panaszát, hogy jó messze hallatszék szava. Országos gyász alkalmával volt szokásban (Ézs. XV. 12.) magas hegyeken énekelni a panaszdalt. Most is országos gyász fog következni. Jahve hiába beszélt a néphez, amikor az még boldog volt. Ennek „ifjúságától fogva“ az volt a szokása, hogy nem akart figyelni, nem akart engedelmeskedni. Most ezután jönni fog a megérdemelt büntetés.

„Pásztoraid (vezetőid), mind fogságba fognak menni“ (XXII. 22.). Ha most még oly biztonságban érzi is magát a nép, mint a Libánon-hegyén a cédrusfán fészkelő madár, el fog jönni a megaláztatás ideje, amikor sóhajtozni és nyögni fog. Úgy is lett. 597-ben tényleg fogságba mentek a nép „pásztorai“, vezetői, élükön a királlyal és az országot a Jahve megérdemelt büntése nyomán keletkezett döbbenet szállta meg.

Jojakinnak a sorsát külön is megjövendölte Jerémias. Nem lehetetlen u. i. az, hogy a próféta, — aki amint láttuk Jahve akarata elleni lázadásnak tekintett minden törekvést, amely a káldok igájából való szabadulást tűzte ki célul magának — nem lehetetlen tehát, hogy a próféta Jojakim halála után elkereste Jojakint is és az ifjú királyt meg akarta győzni arról a felfogásáról. Jojakinnál azonban elutasításra talált, mert ez eleinte megpróbálta az ellenállást. Ekkor írhatta róla Jerémias azt az epigrammát, amely ma XXII. 24-ben olvasható. Jerémias Jahve szájába adja a költeményt és azt mondhatja vele, hogy ha Jojakin pecsétgyűrű lenne az ujján, amelyre pedig nagyon szoktak vigyázni (Hag. II. 23. Én. Én VIII. 6.), még akkor is letépné azt az ujjáról. Azaz : Jahve megveti Jojakint és nem fogja tervében segíteni. Így is lett. Jojakin tervei és ő maga is elbuktak. Olyanra vált Jahve szemében — amint Jerémias mondja — mint a haszontalan cserép, az értékelen agyag-edény, amelyet földhöz csapnak. LII. 31. köv. szerint Babyloniában hörtönbe vetették Jojakint, amelyből csak 37 évi rabság után szabadította ki Nebukadnezar utóda, Evilmerodak.

Judea története pedig megismétlődött. Mint annak idején Megiddó után a csak 3 hónapig uralkodott Joahás helyébe idegen hatalom, Egyptom ültetett királyt, úgy ültet most szintén egy idegen hatalom, Babylonia ura, Nebukadnezar a szintén csak 3 hónapig uralkodott Jojakin helyébe új királyt : Czedekiást (Czidkiát), aki Jojakin öccse volt. (II. Kir. XXIV. 17.) Ezékiel (XVII. 13.) szerint Czedekiás hűségesküt is tett Nebukadnezarnak. Czedekias, úgylátszik, a békepárt jelöltje volt. Ezt onnan sejtjük, hogy különben aligha tette volna őt meg királynak Nebukadnezar, másfelől pedig onnan, hogy Czedekias és Jerémias közt — a próféta is mindig a háború ellen beszélt — nem volt olyan rideg, mondhatni ellenséges a viszony, mint Jerémias és Jojakim közt.

Ez azonban nem azt teszi, hogy Jerémias egyetértett Czedekiással. Mert, sajnos, Czedekias nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Judának ezekben a kritikus időkben nem volt szerencséje uralkodóival. Jojakin zsarnok volt, csak a maga bölcsességére hallgató király. Czedekias pedig gyenge akaratú, mindenki által befolyásolható, ingatag és határozatlan. Nem tud erősen megállani azon a helyen, ahová őt hűbérurának és népe maradékának, mélyebben gondolkozó embereinek bizalma állította. Ha csak azt teszi is, amit Jerémias kívánt tőle, t. i. nyugodtan tűri a káldok igáját, amíg Jahve másképp nem rendel, akkor, ha nem is valami fényes, de mégis tűrhető élete lett volna Judeának. Nebukadnezar hatalmának árnyékában meghúzódva, még államiságának formáit is fenttarthatta volna bizonyos mértékben épúgy, amint többé-kevésbbé önálló állam volt Judea az assyr hódoltság alatt is, azért, mert csendesen tűrte a sorsát. A káldok alatt is így lehetett volna, mert Nebukadnezar jóindulattal viseltetett Judea iránt. Mutatja ezt az, hogy dacára az ellene való pártütésnek, nem törölte el Judát, mint államot és nemzetet, hanem megengedte, hogy az ősi királyi család egy tagja uralkodhassék továbbra is. Nebukednezar csak hűséget és adót kívánt. Ha Czedekias csak egy kicsivel erősebb kezű ember, akkor Juda és ezzel Izrael népének története, vallása egészen másképp alakul.

Láttuk azonban, hogy már Jojakim sem tudott gátat vetni a nép szabadságtörekvéseinek, pedig az autokrata uralkodó volt. A baj azonban ott volt, hogy ezek a szabadságtörekvések nem a nép természetes erőviszonyai, hanem a Deuteronomium ígérétei szerint tájékozódtak. Deuteronomium elmosta a válaszfalat a politika és a vallás közt és a nép vezetői ettől az időtől fogva nem tudják elkülöníteni Judea vallásos és politikai feladatait. Pedig Megiddó óta emiatt szakadt minden szerencsétlenség az országra. Ennek dacára, még mindig akadtak a Deu-

teronomiumtól áthatott lelkek, akik még mindig azt hitték, hogy Jahvenak bele kell avatkoznia hamarosan Juda sorsába, mert Juda a Jahve állama.

Ezzel a gondolkodásmóddal nem számolt Nebukadnezar sem. Ő azt hitte, hogy ha az országot királyától és vezetőtől megfosztja, akkor már pacifikálta Judát. Nem tudta, hogy a Deuteronomium híveiben egy soha meg nem engesztelhető ellenséget talál magával szemben. A gyenge akaraterejű Czedekias is hamarosan ezeknek az embereknek a befolyása alá került.

Csak így lehetséges, hogy már Czedekias uralma elejéről olvassuk, hogy már akkor tárgyalások folytak Jeruzsálemben egy Nebukadnezar ellen irányuló szövetségre vonatkozólag. Jerémias könyvének 27. fejezetében és megint csak Baruk által értesülünk erről az eseményről.

Eszerint Czedekias uralmának negyedik évében — 594-ben — követek jöttek Edom, Ammon, Moab, Tyrus és Czidon királyaitól, hogy Czedekiasal a Nebukadnezartól való elszakadásról tárgyaljanak. Ammon és Moab királyai négy évvel ezelőtt még szívesen engedték magukat Nebukadnezar által Judea ellen felhasználtatni, amikor Jojakim ellen kellett vonulnia. Most azonban náluk is fordult a politika, most ők is szeretnék magukat függetleníteni Nebukadnezar igája alól. Ezért küldik követeket Jeruzsálembe.

Jerémias is tudomást szerez az idegen követek jelenlétéről és Jahve parancsára ő is beleavatkozik a dologba. Eddig az időig nem voltak Jerémiasnak határozottan körvonalazott kívánságai a politikára vonatkozólag. Eddig egyszerűen csak kárhoztatta — épügy, mint nagy elődei Hoseas és Ézsaiás — hogy a nép Jahve helyett emberekben bízik. Amióta azonban Jojakim és utóda Jojakin Nebukadnezar elleni vállalkozásai balul ütöttek ki, elhatározta, hogy Jahve tekintélyére való hivatkozással most már nyíltan beleavatkozik a politika intézésébe. Nem mint pártember, hanem, mint Jahve embere. Mint a régi prófétáknál pl. Ézsaiásnál is (20. fejezet) előfordult, úgy ő is szemlélteti meggyőződését. Fából és kötelekből egy igát készít és ezzel az igával a nyakán jelenik meg nyilvánosan. A talán éppen a tanácskozáskoról jövő követek közelébe férközik és azt izeni általak királyaiknak és Czedekiasnak is: „Vegyétek nyakatokba az igát és szoljatok Babel királyának!” (XXVII. 12.) Ez már konkrét politikai követelés volt. Jerémias meghódolást kíván. Dacára ennek, nem szabad Jerémiast olyannak tartanunk, mint akiben nincs hazafias érzés. Még kevésbé szabad róla azt hinnünk, hogy áruló, vagy a káldok megfizetett bérence volt. Nem. Jerémias magasabb szempontból nézte a dolgokat. „Számára a nacionalizmus, bár forrón szerette népét, már nem bír azzal az isteni pecséttel, amivel ellátottnak azt a Deuteronomium emberei képzelik. Őt nem ringatja az illúzió, hogy a háborúnak jó eredménye lehet. Ő sokkal inkább mindig a pusztulást látja.”⁹³ Láttuk azt is, hogy Jerémias gondolkozása számára Judának vallási okokból sem szabad Nebukadnezar ellen lázadnia, mert ugyanakkor a Jahve által rá méltán kimért büntetés, egyszóval Jahve ellen lázad fel. Ezeket az okokat egybevetve, nem szabad Jerémiast erkölcsileg gyanús embernek tartanunk. Nem: Jerémias éppen hazája és népe iránti nagy szeretetből tanácsolja most és a jövőben is — akárhányszor kérdezik meg tőle — a káldoknak való meghódolást. A felesleges vérontástól akarja megkímélni népét.

Az idegen követek megérkezése nagy feltűnést okozott Jeruzsálemben és sok szóbeszédre adott okot. A templomban, piacokon mindenütt egy antibabylonikus szövetség esélyeit mérlegeltették. A Deuteronomium emberei valósággal felvillanyozódtak. Most az ő idejüket látták következni.

Igy történhetett, hogy — amint a 28. fejezet elmondja, (Baruk) — Jahve házában egy Hanania nevezetű próféta lépett fel, körülbelül ugyanakkor, amikor az idegen követek Jeruzsálemben voltak és a nép és a papok füle hallatára jövendőlni kezdett Babel ellen. Hogy szavainak még nagyobb hatást biztosítson, egész pontos adatot mond, hogy t. i. két év múlva Babilonnak is vége lesz, hogy akkor

⁹³ Giesehrecht: i. m. XI. köv. I.

összetöri Jahve Babel királyának az igáját és visszahozza a templom elrablott edényeit, a száműzött királyt, Jojakint és az összes száműzötteket Judába. Figyeljük meg a Deut. prófétájának gondolkodásmódját! Az ő szemében első helyen jönnek a templomi edények és csak azután a király és a többi száműzött. Tehát a templomnak az ellenség által való megsértése volt az a centrális gondolat, amelyre ők teoriájukat felépítették. A Deut. hívei szerint Jahve bizonyára haragszik szent edényeinek Babelbe való hurcolásáért és ezek miatt fogja elpusztítani azt a birodalmat.

Hananját úgy kell képzelnünk, mint a Deut. táplálta vallásos és nemzeti fanatizmus egy képviselőjét. Ilyen próféta bizonyára nem egy akadt. A néphangulat, t. i. a Deut.-tól átítatott néphangulat szülöttei és szószólói voltak. Ők voltak a Jerémias által képviselt prófécia ellenlábasai. De azért nem voltak „hamis“ próféták. Ők ép úgy még voltak győződve prófeciájuk igazságáról és Jahvetől való származásáról, mint Jeremias. Az már természetesen más kérdés, hogy nem tévedtek-e inspirációjuk eredetiségében? De arról, amit hirdettek, maguk is azt hitték, hogy igaz. „Hamisakká“ csak a történelem tette őket, amely nem nekik adott igazat. Ezért nevezték azután őket a későbbi korok, pl. az Ó-Testamentum görög fordítói, a LXX. következetesen hamis prófétáknak.⁹⁴ Azonban téves képet kapnánk, ha Hananját egyszerűen hamis prófétának tekintenénk. Maga Jerémias sem így tekinti őt. Mert amikor meghallja Hananja prófeciáját: kötelességének tartja Hananja szavaival foglalkozni. S az a mód, ahogy ezt teszi, semmiképp sem azt mutatja, hogy mint „hamis“ prófétát egyszerűen és röviden elintézhetőnek tekinti. Ellenkezőleg a legnagyobb figyelmet szenteli Hananja beszédjének. Azt mondja neki: „Amen! így fog tenni Jahve“, ahogy Te mondtad. „Jahve teljesítse szavaidat, amelyekkel jövendöltél. Hozza vissza erre a helyre Jahve házának előnyeit és az összes száműzötteket.“ (XXVIII. 6.) Jerémias tehát annyira jellegzetesnek tartja Hananja szavait, hogy még az általa adott felsoroláshoz is alkalmazkodik.

„Csak egy dologra figyelj, — Amit előtted és a nép előtt mondok: — A próféták, akik előttem és előtted öröktől fogva voltak, — Azok sok országról — Nagy királyságokról, háborúról jövendöltek.“ XXVIII.7—8.

Jerémias tehát Hananja beszédjét, mint valami igazán figyelemreméltót fogja fel. Hananját maga mellé állítja és úgy hasonlítja össze kettőjüket, ill. prófeciájukat azokkal a prófeciákkal, amelyek már a történeleméi. Így állapítja meg, hogy Hananja prófeciája semmi esetre sem fedi a prófécia eddigi irányát, mert nem szerencsétlenségekről, háborúról, hanem szerencséről, boldog jövőről prófétál. Ezzel hallgatlagosan megállapítja azt is egyúttal, hogy az ő, Jerémias oldalán van az igazság, mert ő követi a prófétizmus régi vonalát, irányait, amikor mint Ámos, vagy Ézsaiás szerencsétlenségekről prófétál. De még amikor ezt megállapítja, akkor sem veti el egyszerűen Hananja prófeciáját, mint valami teljesen értéktelent, „hamisat“, hanem rá a Deut. emberére a Deut.-nak a prófétákra vonatkozó szavait alkalmazza abban a hitben, hogy Hananja meghajlik majd a Deut. tekintélye előtt. Azt mondja u. i. Hananjának: Ha a próféta békéről prófétál, akkor válik el, hogy a prófétát igazán Jahve küldte, amikor szava beteljesedik.“ (XXVIII. 9. v. ö. V. Móz. XVIII. 21—22.) Abból, hogy Jerémias itt a Deut.-ra céloz, nem szabad azt következtetnünk, hogy ő is meghajlik a Deut. tekintélye előtt. Nem. Ő egyszerűen olyan pontot keresett, amelyből kiindulva, őt Hananjának is meg kell értenie. Ezt a helyét a Deut.-nak bizonyára ellene is sokszor idézték. Most az egyszer ő fordíthatja a deuteronomikus helynek minden prófeciát skeptikusan felfogó kifejezéseit éppen a Deut. híve ellen. Itt jegecesedik ki Jeremiás próféta fogalma. Viharkövetnek tudja és látja a prófétákat és magát is ilyennek tartja. Amelyik próféta napsütsérről ábrándozik: annak a szavait egyelőre óvatosan kell fogadni.

Hananját azonban, aki még a Babel bukásához szükséges időt, a két évet

⁹⁴ „ψευδοπροφηται“. Septuaginta az említett helyhez.

is csak azért jelöli meg, hogy beszéde annál szavahihetőbb legyen, féktelen harag önti el Jerémias e szavaira, amelyek próféciájával szemben az óvatosságot ajánlják. Nem respektálja, hogy Jerémias ép a Deut.-ra hivatkozik, amelynek idevonatkozó szavait ép neki kellene legjobban tisztelthen tartania, hanem sangvinikus természetében egyszerűen lekapja Jerémias valláról az igát és — még ezzel is szemléltetni akarván, hogy ő mennyire biztos a maga dolgában — összetöri azt. Csak amikor ezt végrehajtotta mondja nagy magabiztában a néphez: „Igy szól Jahve: így fogom összetörni Babel királyának igáját valamennyi nép nyakáról.“ XXVIII. 11.

Jerémiasra nézve nagyon jellemző, hogy Hananjának e cselekedete után — amint XXVIII. 11. mondja — nem szól semmit, hanem csendben eltávozik arról a helyről. Önkénytelenül is Márk XV. 5. jut eszünkbe. Mit is tehetne egyebet? Ezzel az önhitt, gőgös demagóggal úgy sem érné fel hanggal! Neki álljon es esetleg egy piaci verekedést kezdjen, amelyen csak jól mulatna a nép! Nem. El fog jönni az ő ideje is, amikor Hananja meg fogja hallani majd Jahve szavát, de nem azért, akit ő, Hananja, vél hallani, hanem az igazi Jahveét, a Jerémias Jahveját. De ez nem a piaci lárma zsvájában, hanem lelke csendes magányában szokott hozzászólni. Elmegy hát onnan. Visszavonulása nem megfutas, nem a megvertetés elismerése — akárhogy hangzott is utána Hananja és a piaci nép gúnykacagása — nem, ő ép azért vonult vissza, hogy Hananjának felelhessen, hogy Jahvejával a lélek csendjében érintkezessen.

És amire várt, meg is jött. Jahve szól hozzá. Az ő parancsára mondja Hananjának: „A fából való igát széttörted, de én (Jahve) e helyett vasból valókat készítetek.“ (XXVIII. 13.) Hogy mennyi idő múlva mondja Jerémias ezt Hananjának, azt nem lehet megállapítani. De még speciálisan Hananja számára való üzenete is van Jahvenak.

„Nosza halljad Hananja — Jahve nem küldött Téged — Te pedig hazugságban bízni tanítottad ezt a népet. — Ezért így szól Jahve: — Ime elküldelek a föld színéről, — Még ebben az évben meg fogsz halni.“ XXVIII. 15—16. — És Baruk — mert megint ő az, aki megírta ezt az egész történetet — a krónikás hűségével teszi hozzá: „És ő (Hananja) meghalt a hetedik hónapban.“ Az ötödik hónapban lépett fek Hananja — XXVII. 1. szerint — a templomban és a hetedikben már meghalt. Jahve tehát nem engedi a maga igazát. Fából való iga helyett, könnyű járom helyett, vasiga, súlyos rabság várja a népet, ha széttöri Babel igáját. Aki pedig oly erőszakos és önhitt, hogy Jahve igazi képviselője ellen merészel tenni: az meghal. Hananja megprófétált halálának bekövetkezésében nincs okunk kételkedni. „Azért, mert az ilyesmi a legnagyobb talány a földön, nem szabad egyszerűen lehetetlennek tartani.“⁹⁵ Az bizonyos, hogy Jerémias előre látta Hananja halálát.

Az a szövetség, amelyet itt Czedekias negyedik évében terveztek Nebukadnezar ellen: nem valósult meg, lehet, hogy Czedekias húzódozásán múlt a dolog, de valószínűbb, hogy a szövetkezni óhajtó államok Egyiptom segítsége felé tekintettek. Tény u. i., hogy a jeruzsálemi tanácskozást (593) megelőző évben, 594-ben. Egyiptomban trónváltás volt. Necho meghalt és helyébe fia II. Psammetich lépett. A Jeruzsálemben tanácskozó követek valószínűleg Egyiptom csatlakozására vártak, azonban II. Psammetich kifelé semmiféle vállalkozásokba nem bocsátkozhatott, mert elég baja volt saját országában is. U. i. birodalma déli részén az aethiopokkal voltak nehéz harcai. Valószínű, hogy az ő távolmaradásának lehet tulajdonítani, hogy a Nebukadnezar elleni szövetség 593-ban nem jött létre. Czedekias azonban már annyira komprommittálta magát, hogy — ha LI. 59. történetiségének hinni lehet — saját magának kellett Babyloniába utaznia, hogy az összeesküvés vádját alól magát tisztázza. Ez úgylátszik sikerült is neki.

Czedekias ezután a babyloni út után sokáig csendesen viselkedett. Rendszerűen küldi az adót és a hűségéről biztosító követségeket Babelba.

⁹⁵ Duhm: Das Buch Jeremia. 1901. 227. 1.

Egy ilyen alkalommal — amikor Czedekias a Jeremiással is jó viszonyban levő Sáfán család egy tagját, Elását küldi követségbe — Jerémias felhasználja az alkalmat és egy levelet küld a Babyioniába száműzött judeai lakosság — a Jójakinnal 597-ben deportáltak — öregjeinek. Az a körülmény, hogy Czedekias a Jeremiással rokonszenvező Sáfán-családból jelöli ki az egyik követet, mintha azt látszanék mutatni, hogy a király a Jerémias—Sáfán-féle gondolkozásmóddal rokonszenveznek ebben az időben.

A levél keletkezésének körülményeiről és tartalmáról Baruk értesít minket a 29. fejezetben. A levél történetiségét nincs okunk kétségbevonni. Az azonban már nem bizonyos, hogy Jerémias eredeti levele úgy hangzott, amint azt számunkra a 29. fejezet megőrizte.

Mi lehetett ennek a levélnek az indító oka? Valószínűleg a száműzöttek közti nyugtalankodás. Erre enged u. i. következtetni az, hogy a levél jerémiaszi szövege a kedélyek lecsillapítását látszik célozni.

A dolog u. i. úgy állhatott, hogy Babyioniába deportált judeaiak nem akartak az állandó letelepedésre még csak gondolni sem, hanem hazafelé készülődtek. Nem tudjuk, hogy a Jeruzsálemből esetlegesen hozzájuk szivárgott hírek az — 593-iki jeruzsálemi tanácskozások, Juda felkelésre készülődik, — vagy a babyloniai birodalom akkori külső, vagy belső helyzete keltette-e a száműzöttekben ezt a reménységet? Csak annyi bizonyos, hogy nyugtalankodtak. Ennek a híre eljutott Jeruzsálemben is. Ezért írt Jerémias nekik.

Jahve nevében azt izeni nekik, hogy csak telepedjenek le békességben. Építse nek maguknak házakat, ültessenek kerteket, egyszóval rendezkedjenek be állandó tartózkodásra. Ezzel azt akarja mintegy mondani nekik, hogy ne reménykedjenek hamaros visszatérésben, amely talán az őket fogva tartó ország elpusztulásával következne be, sőt „keressék annak az országnak a boldogulását és imádkozzanak érte, mert annak az országnak a boldogulásán alapszik az övék is“. (XXIX. 7.) Azt akarja-e ezzel mondani a próféta, hogy most már Jeruzsálemet feledjék el? Nem, csak azt, hogy nyugodjanak meg abban a helyzetben, amelyben most vannak, hajoljanak meg Jahve büntetése előtt. Jahve sem vetette el őket végkép, mert még gondol rájuk, még tervei vannak velük. Jót szán nekik és nem gonoszt, jövőt és reménységet akar nekik adni. Csak keressék őt igaz szívvel és akkor meg fogják találni. Még Babyioniában is!

A következőkben ügylátszik, mintha Jerémias a száműzöttek valami Jeruzsálembé jutott írására vagy izenetére célozna, mert így kezdi: „Mivel azonban Ti azt mondjátok, hogy Jahve prófétákat támasztott számunkra Bábelben...“ (XXIX. 15.) stb. Ügylátszik az exuiumban is léteztek olyan Hananjáféle próféták, akik azt hitték, hogy Jahve küldte őket, alapjában véve pedig csak a Deut. szól belőlük. Ezekre hivatkozhattak a deportáltak, ill. ezek próféciáira, amelyek hamari visszatérést jövendöltek Judába. Ezek közé a próféták közé tartozhatott az a két ember is, akiket Jerémias megnevez: Ahab és Czedekias (a király névrokona). Hogy ezek tényleg csak önmaguk alkotta próféták voltak, bizonyítja az, hogy minden erkölcsi tartalom nélküli emberek voltak, akik — amint Jerémias Jahve nevében megmondja — házasságtörők voltak, amit Jahve látott és biztosan tud (XXIX. 23.). Ezért Bábel királyának kezére fognak kerülni az ilyen próféták, aki kivégezteti majd őket. Ezt jövendöli Jerémias nekik. A házasságtörésért u. i. nemcsak Izraelben, hanem a babylon törvények szerint is halálbüntetés jár.⁹⁶

Még egy érdekes és értékes függeléke van a Jerémias a levéléről szóló fejezetnek, amely csak később kerülhetett ehhez a részhez, mert arról a benyomásról beszél, amelyet Jerémiasnak ez a levele Babyioniába okozott.

XXIX. 24. szerint u. i. egy Semaja nevű ember, aki ügylátszik vezető szerepet tölthetett be a száműzöttek közt, levelet írt Jeruzsálembé. Szokás volt u. i. akkor Jeruzsálemben, hogy az istentiszteletet sokszor megzavaró extatikusok,

⁹⁶ Dr. Mahler Ede: *Babylonia és Assyria*. Bp. 1906. — „Hammurabi törvényei 129—103⁶. §§.“ 147—148. 1. és V. Mózes XXII. 22—26. v.

„nabi“-k (próféták) ellenőrzésére egy papot neveztek ki felügyelőnek, akinek kötelessége volt az extatikus szónokokat ellenőrizni és oda nem valókat megfenyíteni és a templomból eltávolítani. Czedekias király korában egy Zofoniás nevű ember gyakorolja ezt a hivatalt. Ehhez intézi levelét Semaja és bizonyos mértékben felháborodásának ad kifejezést, hogy miért nem bánik Zofoniás érdeme szerint az Anathothból való Jerémiással. Miért nem csukja kalodába, amint az kötelessége volna, hiszen ez a Jerémias nyilván örült, mert azt írta Bábelbe, hogy az exilium még soká fog tartani, — a száműzetetés idejének 70 évvel való megjelölése nem Jerémiastól származik, — azért hát építsenek maguknak házakat, ültessenek kerteket stb. Jerémiasnak azonban semmi baja nem lett e levélből kifolyólag. Zofoniás mindössze annyit tett meg, hogy felolvasta előtte Semaja levelét. Úgy látszik, hogy Czedekias tisztviselői általában rokonszenveztek Jerémiás ama törekvésével, hogy a próféta csillapítani igyekszik az 597-ben száműzötteket. Ezért vállalkoznak királyi tisztviselők a levél Babiloniába juttatására, ezért nem esik Semaja levele dacára sem semmi bántódása Jerémiasnak. — Zofoniás u. i. mint pap, szintén királyi alkalmazott volt. Azt már azután nem tudjuk eldönteni, hogy ezek az emberek azért viselkedtek-e így, mert Jerémias személyes hívei voltak és a próféta gondolataival rokonszenveztek, vagy mert nekik is érdekükben állt a Jojakinnal deportáltak lecsillapítása, nehogy azok — köztük voltak u. i. az ő hivatali elődeik is — visszatérve Jeruzsálembe, őket hivatalaiktól megfosszák?

Jeruzsálemben azonban csak látszólagos volt a nyugalom. Ahol Hananja-féle emberek jártak-keltek, ott nem lakott békességes szándék és megnyugvás az idegen uralomban, még akkor sem, ha látszólag pontosan küldte is Czedekias az adót Babilonba. Csak a kedvező alkalmat várták a Deuteronomium és a nemzeti fanatizmus rajongói, hogy Czedekiaszt a Babel ellen való lázadásra kényszerítsék.

Ez az alkalom 588-ban elkövetkezettnek látszott. Megint csak Egyiptommal voltak összefüggésben a lázadás tervei. 599-ben u. i. Egyiptomban trónváltás volt. II. Psammetich meghalt és utóda Hofra lett, aki már megint olyan természetű uralkodó volt, mint Necho, t. i. hajlandó volt Egyiptom elő-ázsiai politikáját feleleveníteni és Babilon ellen szövetkezni. Most már nem lehetett Jeruzsálemben a lázangó kedélyeknek gátat vetni. Czedekias, az amúgy is gyenge akaratú király, a legkevésbé sem volt erre képes. Így történt azután, hogy Czedekias teljesen a háborúspárt vontatókötelére került — valószínű, hogy akarata ellenére — a Jerémias-féle politikával szakított és fellázadt Nebukadnezar ellen. Szinte hihetetlen, hogy ez a kis Juda, dacára 597. súlyos tanulságainak, még is másodszor is megkockáztatta ezt az öngyilkossággal határos lépést. De hát a háborúspárt féktelen erőszakkal dolgozott és bízott az egyiptomi segítségben, amelyet Hofra kilátásba helyezett. A háborúspárt mögött pedig a Deuteronomium emberei álltak, akik most már azt hirdették, hogy lehetetlenség, hogy Jahve ne segítse Judát Nebukadnezar ellen, hiszen ha haragudott is, most már megbékült. Az 597-ben szenvedett súlyos nemzeti csapás és a rákövetkező deportáció hitük szerint már kiengesztelték Jahvet. Így beszéltek a Deuteronomium emberei. Természetes, hogy az ilyen beszédek csak olaj voltak a tűzre

Hogy mikor történt a hűségsgzegés és mennyi idő telt el, amíg Nebukednezar, a lázadást megbüntető, seregeit Jeruzsálem ellen küldte, nem tudjuk. Sem Jerémiasnál, sem az e történelmi eseményekkel foglalkozó Királyok könyvében nem találunk erre vonatkozólag semmi értesítést. Csak annyit tudunk, hogy Czedekias meg sem kísérli a nyílt mezőn való ellenállást, hanem a háború mindjárt Jeruzsálem körülzárásával kezdődik.

Czedekias 9. éve 10. hónapjának 10. napján kezdődött Jeruzsálem ostroma. (II. Kir. XXV. 1. köv., Ezék. XXIV. 1. köv.)

Jerémias is az ostromlott Jeruzsálemben volt. Életének erről az idejéről Baruk, a próféta hűséges kísérője nyújt nekünk értékes feljegyzéseket, egyúttal azonban fontos történelmi adatokat is ad az ostrom alatti Jeruzsálemről, az ottani viszonyokról, hangulatokról.

Jeruzsálem ostromával nehéz idők következtek Jerémiasra. Nemcsak lelki-
leg szenvedett, — mert a Jahve elleni lázadás miatt kilátástalannak látja a har-
cot, hanem ellenségei is fokozottabban üldözték.

Amikor Nebukadnezar seregei körülzárták a várost, Jerémias felkeresi
Czedekiaszt és ezt mondja neki Jahve nevében :

„*Ime, ezt a várost — Babel királya kezére adom és ő tüzzel felégeti ; — Te sem
fogsz kezéből megmenekülni, — Mert biztosan elfognak és kezébe adnak.*“ XXXIV.
2—3. — Így akarja talán Jerémias felrázni és energikus cselekedetre, a háborús-
párttal való szakításra és a béke útjára való lépésre rábírní a királyt, akiről maga
is tudta, hogy csak gyenge akarata következtében ment bele, jobban mondva
vitték bele a háborúba. Abban reménykedett, hogy ha a király most, amikor az
ellenség tényleg a város alatt van, meghallja, hogy az ellenállás úgy sem vezet
eredményre, feladja a hiába való küzdelmet és így egy nagyobb pusztulásnak,
véröntásnak elejét lehet még venni. Ezért tartja világosan a király szeme elé a
harc kilátástalanságát. Sőt, hogy a királynak a meghódolás miatti esetleges félel-
mét eloszlassa, kilátásba helyezi neki azt is, hogy a káldok nem fogják bántani,
békességben fog meghalni és majd annak idején atyái mellé fogják eltemetni.
Jerémias itt csak a küzdelem biztos eredménytelenségére mutat rá, de Czedekias-
nak még nem mondja meg világosan, hogy mit kíván tőle Jahve. A próféta u. i.
azt hiszi, hogy a király magától is rá fog lépni arra az útra, amelyet Jerémias most
még csak sejtet vele : t. i. a meghódolás útjára.

Czedekias azonban, bár személyesen szívesen megtette volna azt, amit
Jerémias Jahve nevében kívánt tőle, már nem volt a maga ura. Báb volt a háborús-
párt kezében. Ezek pedig nem is gondoltak a meghódolásra. Ellenkezőleg, rábe-
szélik a királyt arra, hogy vigye keresztül a város polgárainál a városban talál-
ható rabszolgák szabadon bocsátását, hogy annál több legyen a falakon a fegy-
verfogható férfi. Az akkori judeai jogszokás szerint u. i. a király nem rendelhette
el egyszerűen a rabszolgák szabadon bocsátását, mert ezek magántulajdonban
voltak. A magántulajdonra vonatkozólag pedig — eltérőleg a rendkívüli idők-
ben nálunk szokásos intézkedésektől — még a király is csak a nép bevonásával
intézkedhetik, még háborús időben is. Így köt Czedekias „szövetséget“ — mi meg-
állapodásnak mondanók — a néppel, hogy szabadon bocsátják az összes rab-
szolgákat. A szabadon bocsátásnak nem volt semmiféle vallásos indító oka (Pl.
hogy a Deuteronomium ide vonatkozó rendelkezéseit teljesítsék, — amint ezt
XXXIV. 8—22. mai, Jerémias utáni korokban erősen átdolgozott szövege és
ennek nyomán Steuerna⁹⁷ és Stade⁹⁸ vallják—), hanem tisztán csak város-
védelmi szempontból történt.

Közben azonban olyan fordulat következett be, amely azt mutatta, hogy
Jeruzsálem megszabadul. A káld hadsereg u. i. hirtelen abbahagyta az ostromot
és elvonult a város alól. Ennek az volt az oka, hogy az ígért egyiptomi segítség
tényleg megérkezett és felvonulóban volt a szorongatott Jeruzsálem fölmentésére.
A káldok, nehogy két tűz közé kerüljenek, otthagyták Jeruzsálemet és az egypto-
miak ellen vonultak.

Képzeltetjük, hogy mekkora volt az öröm Jeruzsálemben. Megismétlődni
látszott a 701. év eseménye, amikor Sanherib assyr királynak is ilyen hirtelenül
kellett Jeruzsálem alól elvonulnia és nem is jött többé vissza. Hogy ujjongtak a
Deuteronomium emberei ! Hiszen az események őket igazolták ! Ime, csakugyan
Jahve védi Jeruzsálemet ! Az természetes, hogy a szükség idején szabadon bocsátott
és nekik akkor jó szolgálatokat tett rabszolgákat nem hagyták szabadon, hanem
összefogdosták és további rabságra kényszerítették őket. Elmúlt a veszély ! Nincs
szükség városvédőkre ! A méltányosság, a hála, a kimondott szó betartásának
kötelezettségét nem tartották magukra nézve fontosnak. — Cornill mond el egy
ehhez hasonló esetet. A második szicíliai háborúban történt, hogy Morgantia
város rabszolgái védtek a várost az ostromló és fellázadt többi rabszolga ellen

⁹⁷ Steuerna⁹⁷ : i. m. 557. l.

⁹⁸ Dr. B. Stade : Geschichte des Volkes Israel. 1887. 691. l. I. köt.

azért, mert uraik szabadságot ígértek nekik. Amikor a veszély elmúlt, a praetor semmisnek mondotta ki az ítéletet. (Cornill i. m. 398. l.)

Jeremiás is fel akarta használni azt, hogy a káldok eltávozásával újra el lehetett hagyni a várost. XXXVII. 12. szerint felkerekedik, hogy Benjamin földjére menjen, hogy ott valami örökségi ügyét rendezze. Amint azonban az ú. n. Benjamin-kapuzhoz, a város északi kijáratához ér, eléje áll az őrség parancsnoka, Jerija és megakadályozza őt a város elhagyásában. Cselekedetét azzal okolja meg, hogy Jeremiás azzal gyanúsítható, hogy a káldokhoz akar átpártolni. Jerémias hiába tiltakozik a legerélyesebben: „Hazugság! Én semmiképp sem akarok a káldokhoz pártolni!” (XXXVII. 14.) nem hallgatnak rá, hanem letartóztatják.

Az, amivel Jerija a prófétát gyanúsítja, érdekes világosságot vet az ostromlott város belviszonyaira. Ha a tiszt ilyesmivel gyanúsíthatja Jeremiást, akkor a káldokhoz való átpártolások gyakori esetek lehettek. Valószínűleg sokan lehettek Jeruzsálemben, akik helytelenítették a Nebukadnezártól való elpártolást és ebbeli véleményüknek hangosan kifejezést is adtak. Ilyenek voltak a próféta hívei, a Jeremiás szerint gondolkozó emberek, akik vallási okokból helytelenítették a Nebukadnezar ellen való pártütést. Velük egy véleményen voltak a higgadtabb, józanabb gondolkozású emberek, akik kalandosnak, veszedelmesnek tartották az állapotoknak erőszakos módon való megváltoztatását. Velük szemben állt azonban egy, eszközökben éppen nem válogatós, vallásos- és nemzeti fanatizmustól túlfűtött háborús-párt, amely a királytól kezdve mindenkire ráakarta kényszeríteni a maga eszméit és megkövetelte az azokért való lelkesedést. A királyt sikerült is magukhoz erőszakolniok. De még maradtak a városban olyanok, akik nem engedtek a rábeszélésnek és nem csatlakoztak hozzájuk. Ezek ellen hova-tovább egyre szigorúbb rendszabályokat hoztak. Végül már bebörtönözésüket is elrendelték. Úgylátszik, nagyon sok ellenkező nézetű emberrel lehetett dolga a fölkelés vezéreinek, mert egy idő után a börtönül szolgáló rendes helyiségek nem voltak elegendők a sok letartóztatott befogadására, hanem amint XXXVII. 15-ből értesülünk, egyéb épületeket, pl. Jonathán állami irnok házát is börtönnek kellett megtenniök. Természetes, hogy nem egy jeruzsálemi polgár, aki más véleményen volt, mint a lázadók: az üldözések, a bebörtönzés elől alkalmas pillanatban a káldoknál keresett menedéket. Számuk nem csekély lehetett, mert LII. 15. mint külön kategóriát említi őket. XXXVIII. 19. szerint pedig Czedekias is félt tőlük.

Bizonyára maga a Jeremiást letartóztató tiszt sem hitte komolyan, hogy Jeremiás tényleg a káldokhoz akar átpártolni. Hiszen, ha ezt akarta volna, nem kellett volna neki eddig sem a városban maradnia, hanem az első közt lehetett volna, akik a városban bennszorultak nélkülözései, a háborúspárt üldözései elől a káldokhoz menekültek. Hogy ezt nem tette meg, mutatja, hogy a próféta tényleg nem volt a káldok *exponense*, politikai barátja.⁹⁹ Jerija is tudta ezt. És hogy mégis letartóztatta a prófétát, annak nem az általa megjelölt gyanú volt az oka, hanem az, hogy a háborúspárt — amely eddig nem mert a Hanaanja megjósolt halálának bekövetkezése óta bizonyára némi tekintélynek örvendő próféta ellen eljárni — most kedvező alkalmat látott erre, mert jól tudja, hogy Jeremiás terveikkel nem rokonszenvez, hogy a fölkelés miatt elégedetlenkedőknek ő a szellemi vezére.

Jerija a letartóztatott prófétát a lázadás vezéreinek szolgáltatja ki. Ezek most szabad folyást engednek a próféta iránt régen táplált gyűlöletüknek. Ki sem hallgatják, minek? Az ő szemükben egy Jeremiás úgy sem lehet ártatlan — hanem megverik és az előbb említett Jonathán-féle házban rögtönzött börtönbe csuktatják. Látjuk tehát, hogy Czedekias mostani hivatalnokai — mert

⁹⁹ Gyönyörűen jellemzi Jeremiást, mint hazafit R. Kittel: *Geschichte des Volkes Israel*. 1909. II. Band 541. l.: „Jeremiás alakja olyan, mint a lenyugvó nap, amely arany-sugáraival elárasztja az éjbe borulni készülő Judát... Sajnálja népét, forró könnyeket ont hazája vígasztalan sorsáért. Népéhez való forró szeretete emésztí. Mégis az Isten iránt való kötelesség hívja őt... és mint a legnemesebb hazafi, aki valaha élt, viseli, túri a hazaáruló nevet Jahveért és az igazságért.”

ezek voltak a háborúspárt vezérei — korántsem úgy gondolkoznak már a prófétáról, mint Jojakiméi, akik Jerémiást ismételten a védelmükbe vették, még a király haragja ellen is. Ezek az emberek most már az 597-ben Jojakinnal deportáltak közt voltak. Helyükbe teljesen újak kerültek. Azt a néhány jobb érzésű embert pedig, mint pl. a 29. fejezetben megismert Elaszt, Sáfán fiát és Zofoniást, akik Jerémias iránt Czedeias új hivatalnokai közt is megértést, jóindulatot mutattak, bizonyára már régen a káldokhoz való menekülésre, vagy ha Jeruzsálemben maradtak, visszahúzódsra kényszerítette a háborúspárt erőszakoskodása.

Jerémiás tehát védtelenül ki volt szolgáltatva a lázadás vezérei kényekedvények. Ezek éreztették is vele haragjukat. Még börtönül is borzalmas helyet jelöltek ki neki. Mert az a helyiség, ahol Jerémiás fogva volt, XXXVII. 15. szerint valószínűleg egy használatban nem levő ciszterna volt. Keleten ezeket gyakran szokták börtönül használni. Az ilyen helyiségben, amelynek csak egy szűk kis nyílása volt — hogy a rendes körülmények közt benne tartott vizet jó hidegen megőrizzze —, teljes sötétség uralkodott, amellet hideg és nyirkos volt. Akit ilyenbe zártak, azt már el akarták tenni láb alól.

Mit érezhetett ezen a borzalmas helyen a már öregedőfélben levő próféta? Ne csodálkozzunk azon, hogy úrrá lett a lelkén esetleg a keserűség, a kétségbeesés. A hite erős volt, de amikor ekkora igazságtalanságot tapasztalt, akkor nem lehetetlen, hogy börtöne sötétjében ilyen gondolatok fakadtak megkínzott lelkéből:

„Átkozott az a nap, amelyen születtem; — Az a nap, amelyen anyám szült engem — Ne legyen áldott! — Átkozott az az ember, aki örömhirt vitt atyámnak — Mondván: jógyermeked született — Igen megörvendeztetvén őt. — Mert nem őlt meg engem anyám méhében, — Hogy koporsómmá lett volna anyám — És méhe örökké meddő lett volna. — Miért is jöttem ki anyámnak méhéből — Hogy nyomorúságot lássak és bánatot — És hogy gyalázatban végződjének napjaim.“ XX. 14—18 — Hosszú idő múlva hívatta Jerémiást a király. Tudta, hogy a próféta által Jahve beszél, ezért szeretné Jerémiást látni, tőle Jahve akarata felől kérdezősködni. Hogy mennyire ura volt a háborúspárt a helyzetnek, hogy mennyire akarat nélküli, hitvány báb volt kezükben a király, mutatja az, hogy Czedeias csak

בַּחֲדָרֵי titokban mert Jerémiással beszélni, hogy a háborúspárt: a saját hivatalnokai meg ne tudják. Mert Jerémiással, a békepárt fejével még csak beszélni is bűn lenne a háborúspárt vezéreinek a szemében. A király határozottan fél tőlük.

Szinte magunk előtt látjuk a reszkető, gyenge szívű királyt, amint hangját suttogásra fogva, hogy a kémek meg ne hallják, hogy ő kivel beszél, kérdezi meg Jerémiástól: „Van-e Jahve-szó?“ (XXXVII. 17.) A király reszketve lesi, nem üzen-e vajjon Jahve olyasmit, ami jót jelentene neki. Jerémiás bátran feleli: „Van! Babel királyának kezére kerülsz!“ (XXXVII. 17.) Határozottan, félelem nélkül hangzik a próféta szava. Most, hogy a király elé jutott, felhasználja az alkalmat és megkérdezi, miért csukatták le őt? „Mit vétettem ellened? szolgálid és e nép ellen, hogy börtönbe záratatok?“ (XXXVII. 18.) Úgylátszik, hogy Czedeias mentegette magát, mert Jerémiás részvétet vél kiolvasni a király szeméből és arra kéri őt, hogy ne küldje többé vissza abba a borzalmas börtönbe, a Jonathán házába, mert ott el kell pusztulnia. Czedeiasban, úgylátszik, úrrá lesz egy pillanatra, hogy mégis ő a király, nem gondol azzal, hogy mit szólnak majd hozzá hivatalnokai, a lázadás vezérei, hanem elrendeli, hogy vigyék Jerémiást a királyi vár őrségének az udvarára — amely, úgylátszik, enyhébb fogságot jelentett — és ott őrizték. Szabadon bocsátani nem meri.

Jerémiás dacára annak, hogy fogoly, hogy testileg, lelkileg meg van gyötörve, nem ingadozik. Pedig ki tudja, hátha szabadon bocsátaná a király, ha megtagadná azt, amit Jahvetől hall lelkében és sikert, dicsőséget jósolna a háborúnak, a királynak? De Jerémiás, mint fogoly is, szilárdan kitart amellet, amit eddig hirdetett: A király, aki Jahve ellen lázad, az ellenség kezére kerül!

Ez a király és a próféta közt lejátszódó jelenet nemesak történeti, de meg-

ható is. „Az egyik oldalon a rossz bánásmód, a börtön levegő és a nélkülözések által meggyötört próféta, aki azonban kitart előbbi jóvendőlései mellett. Nem szidja üldözőit... nem dacos, de nem is rajongó, nem fanatikus, hanem... egyszerű és alázatos. Amott az úr, a király, akit nyilván akarata ellenére rántottak bele a háborúba, szorongó szívvel figyel a mártír szavára: hátha akad számára egy kis vigasztalás?... Sokkal jobban bilincsbe van verve a király, mint a rab, aki előtte áll.“¹⁰⁰

Jerémias tehát most az őrség udvarán tartózkodik. Természetesen, mint fogoly. De helyzete összehasonlíthatatlanul jobb, mint Jonathán házában a földalatti börtönben. A király utasítására most már ellátásáról is rendesebben gondoskodnak. XXXVII. 21. szerint minden napra egy kenyéret kapott: „amíg a kenyér el nem fogyott a városból“, mert ez az idő is nemsokára bekövetkezett.

Az őrség udvarán Jerémias meglehetősen mozgásszabadsággal rendelkezett. Erről tanúskodik a XXXII. 1, 7—15-ben megírt elbeszélés, amelyet szintén Baruk közöl velünk. Eszerint Jahve sejteti Jerémiással, hogy nemsokára el fog hozzá jönni nagybátyjának, Sallumnak, a fia Hanameel, hogy felajánlja neki

Anathothban fekvő földjét megvételre, jobban mondva נְאֻדָּה-ra, „megváltásra“. Az izraeli jogszokás szerint — amint ezt később III. Móz. XXV. 25. írásba is foglalta — birtoknak, ingatlannak, lehetőleg a családban kellett maradnia. Ha már most előfordul az, hogy a család valamely birtokkal bíró tagjának pénzre volt szüksége, akkor ez nem adhatta el földjét, hanem a család legközelebbi tagjának volt, ha nem is jogi, de erkölcsi kötelessége a birtokot magához váltani. Ha netalán mégis idegen kézre adta volna már a rokon a földet, akkor köteles volt azt az idegentől visszaváltani és így a család számára biztosítani. A birtok eredeti tulajdonosa azután bármikor visszaválthatta ismét magához az ingatlant az eredeti megváltási áron. A birtokmegváltást hívták נְאֻדָּה-nak, a rokont, aki megváltja נְאֻדָּה-nek. Már most úgy áll a dolog, hogy Jahve előre megjelent Jerémiásnak, hogy Hanameel nemsokára fel fogja őt egy ilyen birtokmegváltási ügyben keresni.

Igy is történt. Hanameel egyszer csak megjelent az őrség udvarán és így szól Jerémiához: „Vedd meg az én Anathothban levő birtokomat, mert Téged illet, mint örökséget és (ezzel együtt) Tied a megváltási jog is, vedd meg magadnak!“ (XXXII. 8.) Mivel Jerémias a legközelebbi rokon, az örökös, neki kötelessége a megváltás is. Ha a birtok Anathothban van, akkor valószínű, hogy Hanameel is onnan jött. Valószínűleg előzőleg értesítette már a prófétát, hogy menjen ki Anathothba, hogy ezt az ügyet rendezzék. Jerémias — amint láttuk — ki is akart menni, de a kapunál letartóztatták és fogoly azóta.

Amikor Hanameel hiába várta a prófétát, akkor felkerekedett és maga ment be Jeruzsálembe (hiszen Anathoth csak egy jó órányira volt). Ezt Hanameel csak akkor tehette meg, ha a káldok nem voltak a város körül, mert az ostromgyűrűn bajosan hatolhatott volna keresztül. Tehát ez az esemény is akkor történhetett, amikor a káldok abbahagyták a főváros ostromát és az egyiptomi sereg ellen vonultak. Hanameel tehát minden nehézség nélkül az őrség udvarára juthatott — közben u. i. Jerémiás házában megtudhatta, hogy hol van a próféta — és elmondja Jerémiásnak, amint az imént hallottunk. Hanameel megjelenése megerősíti Jerémiást abban, hogy amit az előbb Jahve sejtetni engedett neki: az tényleg Jahve szava volt. Jerémias megveszi tehát a földet 17 ezüst sekelen, ami nem nagy pénz volt (kb. 60—70 korona), de valószínű az ingatlan sem volt nagy és értékét még a háború is csökkentette, mert az ellenség miatt a földnek nem sok hasznát lehetett venni. Jerémias egész pontosan lebonyolította az adás-vevési eljárást. Legelőször is a pénzt méri le mérlegen, mert az exilium előtti időben vert-pénz még nem volt, hanem súly szerint ment a pénz

értéke. Aztán megírja az adás-vevési szerződést, aláírhatja a tanúkkal is, lepecsételi és a tanúk előtt megegyeszer leméri a vételárat.

Most következik a dolog prófétai vonatkozása. Jerémias átadja a vételről szóló lepecsételt levelet Baruknak s a tanúk és az őrség udvarán levő nép előtt így szól hozzá : (XXXII. 14–15.)

„Igy szól Jahve — Vedd ezeket a leveleket — És tedd egy agyagedénybe, — Hogy sokáig megmaradjanak. — Mert így szól Jahve : — Még fognak házakat, mezőket — És szőlőket vásárolni ebben az országban.“ — Amikor Jerémias átadja Baruknak megőrzés végett az okiratot, akkor ezzel határozott célja volt. Mert Baruk csak magán írnok volt, nem pedig valamilyen hivatalos hatósági közeg, akinél amúgy is letébbe szoktak helyezve lenni az ilyen iratok. És ha most mégis Baruknak kell megőriznie a vétellevelet, akkor ez azt jelenti, hogy arra még szükség lesz. Ha nem így lenne, akkor nem őrizhetné meg. De ha a vétellevelelre szükség lesz, az egyúttal azt is jelenti, hogy Jeremiás hisz abban, hogy a nép nem fog elpusztulni. Mert ha igen, akkor minek őrizgetni a vásárlási okmányt? Úgy sem lesz akkor már senki, aki annak hitelt adjon. Így ellenben Jeremiás ezzel a cselekedetével mintegy azt mondja : Ha most háborús zűrzavar van is, nem lesz ez mindig így ! El fog jönni az az idő, amikor háznak, földnek újra meg lesz az értéke. Jeremiás tehát akkor, amikor az ellenség ott van az országban — mert a káldok Judában voltak, csak a főváros ostromát hagyták abba —, Jeremiás tehát még akkor is, vagy mondhatjuk így is : *már* akkor bizni tud : egy csendesebb, boldogabb jövőben. Jellemző a prófétára, hogy a jövőre vonatkozó gondolatai nem túlzottak, fellengősek. Ő nem népek feletti elsőségről, hazája káprázatos felmagasztalásáról álmodozik. Nem, ő a jövőt úgy képzei el, amikor a béke csendjében újra megindulhat az egyszerű szántó-vető munka, amikor majd az embereknek újra kedvük lesz házat, földet vásárolni. Jerémias az optimizmus, de nem az irrationalizmus embere.

A káldok azonban egy bizonyos idő múlva újra visszatértek Jeruzsálem alá. Megverték az egyiptomiakat, akik erre visszahúzódtak hazájukba. Hogy hol folyt le az ütközet és meddig voltak távol a káldok : azt nem tudjuk. Tény az, hogy Jeruzsálem ostroma újra megkezdődött. Lelohadt ám a városban a diadal-mámor, amely a káldok eltávozásakor oly magasan lobogott ! Helyette csüggedés, kétség szállta meg a lelkeket. Jeremiástól szerették volna megtudni, hogy mi lesz a harc vége. Tudták u. i. róla, hogy összeköttetésben áll Jahveval. Jerémias most is csak azt mondta nekik, amit eddig mindig : „Ez a város egész biztosan Bábel királyának kezébe adatik és az el fogja foglalni.“ (XXXVIII. 3.) Ez a beszéd, amelyet természetesen az őrségen levő katonák is hallottak, elkedvetlenítőleg hatott mindenkire. Minek akkor harcolni, ha Jahve úgy sincs velünk ?

A hivatalnokok, a „fejedelmek“, akik a lázadás értelmű szerzői, vezetői voltak s akiknek érdekükben állott figyelni a nép, a katonák hangulatát, szintén tudomást szereztek arról, hogy mit felel Jeremiás az őt megkérdőzőknek, ha a harc kimenetele felől érdeklődnek nála. Ekkor elmennek a királyhoz. Azt mondják neki, hogy az ilyen embert, mint Jerémias, meg kellene ölni, mert a városban maradt katonák és polgárok kezét valósággal megbénítják azok a beszédek, amelyeket Jeremiástól hallani lehet. Jerémias elveszi a katonák és a nép harci kedvét. Az ilyen ember „nem a nép javán, hanem pusztulásán töri a fejét.“ (XXXVIII. 4.) Egyszerival a próféta szerintük hazaáruló.* Most már nyilvánvalóan Jerémias élete kell a háborúspárti fejedelmeknek : Czedeias ezt feleli nekik : **הַנְּהִיָּה הוּא בְיָדְכֶם** Ime ő (Jerémias) a Ti kezetekben van. (XXXVIII. 5.)

Baruk egyszerűen, de nagyon jellemzően fűzi hozzá : „Mert a király semmit sem tehetett ellenük.“ Tényleg a gyenge akaratú király nem mert ellené mondani a fejedelmeknek, saját hivatalnokainak. Még kevésbé mert a próféta védelmére kelni — pedig személyesen szerethette és nagyrabecsülhette a prófétát —, hanem kiszolgáltatta ellenségeinek. Úgy tett, mint Heródes Keresztelő Jánossal! Ez is

* Jerémias hazaszeretetére vonatkozólag I. R. Kittel gyönyörű szavait a 435. l. jegyzetben.

sokszor megkérdezte Keresztelő Jánost és szívesen is hallgatta. Végül mégis kiadatta azoknak, akik életére törtek.

Bár úgylátszik, hogy Czedekias kísérletet sem tesz Jerémias megmentésére, azok a szavak, amelyekkel őt a fejedelmeknek kiadta, nem azt jelentették, hogy ezek most már ki is végezhetik a prófétát. Nem. Czedekias csak annyit akart ezzel mondani, hogy: Jól van, vegyétek őt őrizetbe és ha politikai bűnösnek tartjátok, ám indítsátok meg ellene a vizsgálatot. Czedekias nyilván azt hitte, hogy a fejedelmek majd úgy bánnak Jerémiással, mint a többi politikai bűnösrel, t. i. becsukatják a Jonathán ház ciszternabörtönébe. Onnan azután — így gondolta a király — könnyebb lesz a prófétát megint kiszabadítani, úgy, mint már egyszer megtette. Míg, ha most ellenkezik a fejedelmekkel, akkor esetleg Jerémias elleni haragjukat növeli, sőt maga ellen is gyanút kelt. Majd segíteni fog a prófétán, ha a fejedelmek haragja elpárolog!

Igy gondolkozott a király. De a fejedelmek mást gondoltak. Nekik határozottan terhükre volt már a próféta. Jerémias további szereplése komoly veszedelmeket okozhatott volna számukra, mert a harci kedv úgy sem lehetett már valami nagy, hiszen a védősereg is megfogyott, élelmiszer pedig alig volt már a városban. Jerémias szavai annyira fokozhatják az elégedetlenséget, az elkedvetlenedést, hogy a nép egyszer csak kijelenti, hogy nem nélkülöz tovább, a katonák pedig eldobják a fegyvert és akkor a káldok elfoglalják a várost és rajtok, a lázadás vezéreinek töltik ki bosszújukat. Ettől félték a fejedelmek.

Elhatározták tehát, hogy Jerémiást elteszik láb alól. A király ugyan nem adott rá engedélyt, de hát hadd lakoljon a „hazaáruló!” Volt egy iszapos ciszterna az őrség udvarában, amelyben most nem volt víz. Megragadták a prófétát és belevetették a ciszternába úgy, hogy ott belemerült az iszapba. Azután ott hagyták sorsára abban a reményben, hogy a bizonyára mély sárban Jerémias majd megfullad, mert minél jobban vergődik, annál mélyebben sülyed bele az iszapba.

Lassú és kínos halált szántak annak, aki elég bátor volt útjukba állni! Jerémias azonban nem halt meg. Volt u. i. a királyi udvarában egy Ebed-Melek nevű szerecsen, aki a királyi család asszonyai körül teljesíthetett szolgálatot. Ez a királyhoz sietett — aki nem volt odahaza, hanem a várfalon, a Benjamin kapunál tartózkodott — és megjelentette neki azt, ami a prófétával történt. Nem tudjuk, hogy Ebed-Melek a saját jószántából, vagy a királyi asszonyok megbízásából cselekedett-e így, akik bizonyára jól ismerték Jerémias személyét és jelentőségét. *Mindenestre tragikus, hogy egy, a Jahve vallástól teljesen idegen embernek kellett közbelépnie, hogy a Jahve vallás követői el ne pusztítsák Jahve prófétáját!*

Amikor a király megtudja, hogy mi történt a prófétával, megparancsolja Ebed-Meleknek, hogy vegyen magához három embert a kapuőrségből — a héber szöveg harminc embert mond, ami valószínűtlen, nemcsak azért, mert az Ebed-Melekre bízott feladat elvégzéséhez három ember is elég volt, hanem azért is, mert a kapuőrségből, amelynek XXXVIII. 4. szerint már veszteségei is voltak, harminc embert kevésbé nélkülözhetek, mint hármat — és mentse ki a prófétát a ciszternából „mielőtt meghal“ (XXXVIII. 10.). Ebből az útasításból is látszik, hogy a király nem akarta a próféta halálát, amikor a fejedelmeknek kiszolgáltatta. Czedekias még érez magában annyi erélyt, hogy a próféta életét a fejedelmek akarata ellenére is megmentse. Ha gyenge akaratú, könnyen befolyásolható, erélytelen ember volt is, de gonosz nem volt és a próféta halálát nem akarta.

Ebed-Melek úgy tesz, ahogy a király parancsolta. Magához veszi a három katonát s vissza siet velük a királyi várba. Mivel ő is tudja, hogy kötelek nélkül Jerémiást a gödörből kihúzni nem lehet, elviselt és elrongyolódott ruhákból, amelyeket a királyi vár raktáraiból szerez be, köteleket készít és leereszti azt a ciszternában levő prófétának, akit arra szólít fel, hogy kapaszkodjék a kötelekbe. Jerémias így tesz, amire ők a kötelek segítségével kimentik a ciszternából.

A király fel akarja használni az alkalmat, hogy most Jerémias életét men-

tette meg és maga elé rendeli. Hátha most, hogy életét köszönheti neki a próféta, kedvezőbb jóslást kaphat tőle. A hely, ahol Jerémiással találkozni kell, valószínűleg a királyi várból a templomba vezető kapu, amely körül a nap bizonyos szakában kevés lehetett a járó-kelő. Czedekias nem akarta, hogy esetleg lássák a „hazaárulóval“ beszélgetni.

Az igazgalomtól remegő hangon fordul oda a prófétához: „Kérdezni akarok Tőled valamit. Ne titkolj előttem semmit.“ (XXXVIII. 14.) Gondolkozz csak jól, Jerémias, hátha van valami vigasztaló szavad a számomra! Reménységért, vigasztalásért reszket a szerencsétlen király. Jerémias azonban ismeri emberét. Megbízhatatlan és ingatag az. Ezért mondja neki: „Ha megmondom Neked, nem fogsz-e megölni?“ (XXXVIII. 15.) Lám, ép az előbb adtál ellenségeim kezére és igaz ugyan, hogy megmentettél, de ki tudja, hátha ismét a kezükbe adsz, ha ellened szólok? Egy pillanatig úgylátszik, mintha a próféta, aki sohasem fél, most félne. De a következő pillanatban már így szól: „Ha tanácsot adok Neked, úgy sem fogsz rám hallgatni!“ (XXXVIII. 15.) Aki így beszél, az már nem félti életét, az már tudja, hogy csak egyet fog mondani: az igazságot, ha életébe fog is kerülni. Inkább a lemondás, a hiábavaló fáradozás szomorú érzése szól már Jerémias ez utóbbi szavaiból, nem a félelem. Minek kívánod Jahve szavát hallani? Hiszen úgy sem fogod követni!

De a király — bár már láthatná Jerémiás válaszából, hogy ennek semmi kedvező mondanivalója nem lesz számára — a gyengelelkű emberek csökönyös-ségével szeretne valami jó, kedvező jóvendőmondást kicsikarni a prófétától és azt hiszi, hogy közelebb jut céljához, ha megesküszik, hogy nem fogja bántani, sem ellenségei kezébe juttatni a prófétát. Pedig ez nem is kívánta az esküt. — Jerémias már jól tudja, hogy mit akar tudni a király s azért, mielőtt ez kérdezhetne, ő már felel: „Igy szól Jahve: Ha megadod magad Bábel királya vezéreinek, akkor megtartatol és ez a város sem lesz a tűz martaléka.“ (XXXVIII. 17.) Jerémias tehát itt már kilép tartózkodásából és amit a Czedekiással való beszélgetésekor még csak sejtetni engedett (XXXIV. 1—7.) azt most teljes nyíltsággal megmondja. A város ugyanis közel van az eleséshez, hátha bele tudna markolni most a király lelkébe és az utolsó pillanatban meghódolásra bírni és ezzel a borzalmas pusztulást elkerülni: Ezért mondja neki mintegy: Még nem késő! „De ha nem adod meg Magad, akkor ez a város a káldok kezére kerül és tüzrel fogják felégetni és Te sem menekülsz meg előlük.“ (XXXVIII. 18.) Jerémias világosan beszél. Mintha csak érezné, hogy most beszél utoljára a királlyal, hogy többet nem lesz alkalma őt figyelmeztetni.

Mintha a király is érezné, hogy most dől a sorsa: habozni, Jerémias szavára hajlani látszik. Megmondja Jerémiásnak, hogy megadná magát, de fél, hogy a káldok majd a Jeruzsálemből táborukba menekült alattvalóinak fogják őt kiszolgáltatni. A király nyilván jobban félt ezeknek, az ő pártütése miatt hontalanná vált jeruzsálemieknek a gúnyjától, bántalmazásaitól, mint magától az ellenségtől. Hogy kik voltak ezek a judeaiak a káld táborban és hogy hogyan kerültek oda, azt már mondtuk akkor, amikor Jerémiást Anathoth felé való útjában Jeruzsálem kapujában elfogták. (345. l.)

Jerémiás megnyugtatta a félénk szívű királyt, hogy nincs mitől tartania, nem fogják őt kiszolgáltatni azoknak, akiktől fél. Jerémiás szinte könyörög a királynak, úgy kéri: „Hallgass Jahve szavára abban, amit én mondok Neked, hogy jól menjen dolgod és életben maradj!“ (XXXVIII. 20.)

Hogy még jobban megindítsa a királyt, közli vele egy vízióját és auditióját, ami abban az esetben fog bekövetkezni, ha nem fogja magát megadni. Jahve láttatta meg a prófétával, hogy:

„És, ime, minden asszony, aki megmaradt — Juda királyának házában kivitetik — Bábel királya fejedelmeihez és ezt mondják amazok: — „Megcsaltak, erőt vettek rajtad barátaid, — Ingoványra vezették lábadat — Ők pedig cserben hagytak.“. XXXIX. 22. A vízió feltételes formájú, — ami rendkívüli dolog a próféta irodalomban. De ez igazán csak forma, — amely különben valószínűleg Baruktól ered, —

mert a próféta nagyon jól tudja, hogy Czedekias nem fog ráhallgatni. Baruk beállítása szefint ez a vers Czedekiasnak szól és arra céloz, hogy a királyt előbb törbe csalták, azután cserbehagyták „barátai“, a fejedelmek, a tanácsadók, Jeremiás mintegy azt akarja a király szeme elé tartani, hogy ne féljen a káld táborban levő judeaiaktól. Ha nem adja meg magát, akkor sem lesz jobb dolga, akkor panaszdalt fog hallani, amely az ő szomorú sorsát fogja siratni, azt, hogy az „ingoványba“ vezették.

A király nem mondja meg Jeremiásnak, hogy meg fogja-e tenni, amire a próféta olyan nyomatékosan figyelmeztette? Még ilyen világos, szívhez szóló szóra is habozik. Valószínűleg maga sem tudja, hogy mit fog csinálni? Jeremiásnak azonban megparancsolja, hogy a köztük lefolyt beszélgetést tartsa titokban. „Senkinek sem szabad erről a beszélgetésről tudni, mert különben meghalsz.“ (XXXVIII. 24.) Nem a király ölné meg, hanem a fejedelmek, ha meg tudnák, hogy a királlyal a fegyverletételről tárgyalt. Ha a fejedelmek arról értesülnének, hogy épen ő, a „hazaáruló“, volt az, aki a királynak a fegyverletételt ajánlotta, valószínű, egy pillanatig sem haboztak volna tovább, hogy ezt, a rájuk nézve igazán veszedelmes embert, el tegyék láb alól és pedig most bizonyára rövidesebben és biztosabb módon, mint a múltkor. Hogy a király is a fejedelmektől fél, mutatja a következő vers. A király u. i. számol azzal, hogy a háborúspárt vezérei valamiképp mégis értesülhetnek arról, hogy ő Jeremiással beszélt és ezért, hogy a prófétát és magát a fejedelmek haragja ellen biztosítsa, ezt mondja Jeremiásnak:

„Ha meghallják a fejedelmek, hogy beszéltem veled — És eljönnek hozzád és ezt mondják neked: — Nosza mondd meg nekünk, mit beszéltél a királlyal, — Ne tagadd el előttünk, hogy meg ne öljünk — És mit mondott neked a király? — Ezt mondd nekik: — Alázatosan könyörögtem a királynak, — Hogy ne vitessen vissza Jonathán házába, hogy meg ne haljak ott. XXXVIII. 25—26. — A király tehát azt parancsolja Jeremiásnak, hogy hazudjék. És Jerémias megteszi.

A fejedelmek alighanem sejtették, hogy a király a fegyverletétel gondolatával foglalkozik, ami egyértelmű lett volna azzal, hogy őket hamarosan elfogatja és hóhér kézre adja. Gondosan ügyelnek hát mindenre. Megtudják azt is, hogy a király a nekik roppant ellenszenves, sőt gyűlöletes és gyanús gondolkozású prófétával beszélgetett. Nehogy hátuk mögött meglepetés érhesse őket, elmennek mind Jeremiához, — aki már akkor megint az őrség udvarán volt — és megkérdezték, hogy mit beszélt a királlyal? És Jerémias „éppen azokat a szavakat mondta nekik, amelyeket a király parancsolt neki.“ (XXXVIII. 27a).

Nem szabad leplezgetnünk, hogy Jerémias itt bizony hazudott. Kétszeresen meglep ez bennünket ép őnála, mert az ótestamentomi próféták közt nincs még egy, aki oly élesen kikelt volna a hazugság ellen, mint ép ő. (V. ö. pl. a Deuteronomiumról való ítéletét VIII. 8. 1.) És most ő is hazudott. A dolgon nem enyhít az sem, hogy a király parancsára tette. Neki, — ha hű akar maradni saját eszméihez — nem lett volna szabad hazudnia.

De mi történt volna akkor? Az, hogy a fejedelmek megtudták volna, hogy ő a meghódolást ajánlja a királynak: felháborodásukban és haragjukban nyíltan a király ellen fordultak volna és — nehogy ellenük tehesen — megölték, vagy trónjától megfosztották volna és esetleg egy dühös háborús fanatikuszt ültettek volna a helyére, — mert volt ilyen is a királyi család tagjai közt, nemsokára találkozni fogunk vele, — aki a végsőkig feszítette volna a húrokat és az utolsó emberig erőszakolta volna a káldoknak való ellenállást. Most pedig, amíg Czedekias volt a király, Jerémias rémnyekedhetett abban is, hogy egyszer csak sikerülnie fog annyira meggyőzni a királyt, hogy az tényleg leteszi majd a fegyvert és kinyitja a káldok előtt a kapukat. Czedekias eltávolítása azonban csak a még dühösebb ellenállást és — mivel a harc vége úgyszólván csak vereség lehetett a próféta szerint — a harc végén a város teljes elpusztítását jelentette Jerémias gondolkozó lelke számára. Mindezzel számot vetve, hazudott tehát a próféta, mert a közjó úgy kívánta. Ha Jeremiásnak magának szemrehányást tehetnénk, hogy miért hazudott, körülbelül ezt felelné: Okozója legyenek-e annak, hogy a fejedelmek egy erőszakos

tetre határozzák el magukat? Ha elárulom, hogy a királlyal a békéről, a meghódolásról beszéltünk, ezáltal csak a nép pusztulását segíteném elő, mert a fejedelmek haragjukban bizonyára olyat tennének, ami miatt még rosszabb idők következnenek a városra. Jerémias őszintesége végzetes helyzetbe dönthette volna Jeruzsálemet. Ha hallgatott és semmit sem felelt volna a fejedelmek hozzáintézett kérdésére, ebből is csak baj származott volna. A fejedelmek ugyanis már éltek a gyanúperrel, hogy a király tényleg a fegyverletételen gondolkozhatik; ezért is mentek el mind Jerémiashoz, hogy ezt kivegyék belőle. S ha most Jerémias, — akit a fejedelmek régóta úgy ismertek, hogy ellensége a háborúnak és szellemi vezére a békepártnak, — ha most ez a Jerémias kérdésükre nem felelt, hanem fagyosan hallgatott volna, akkor ebből már mindent megtudtak volna. Gyanakvó lelkük egész bizonyosan megállapította volna, hogy a király és a próféta a város átadásáról tanácskoztak. És akkor bekövetkezett volna az, amitől Jerémias félt. Így azonban a próféta felelete, hogy t. i. a királytól azt kérte, hogy ne vigyék vissza Jonathán házába, a ciszterna börtönbe, megnyugtatta őket és némán otthagyták a prófétát. Úgy látszik, volt valami olyasmi kilátásba, hogy Jerémiast vissza fogják csukni a Jonathán-ház börtönébe, mert különben nagyon ügyetlen és hihetetlen lett volna Jerémias megtévesztő felelete. Így azonban a fejedelmek megnyugodva távoztak. Nincs baj, a király nem gondol a város feladásával!

Pedig lehet, hogy gondol! Habozó, magát nehezen elhatározni tudó lelkének azonban bizonyára sok idő kellett, amíg rá tudta magát szánni valamire. Így történt azután, hogy a fegyverletétellel elkésett. A város elesett. Az ellenség keze tört belé útát.

Magáról az eseményről a Királyok könyve értesít bennünket. (II. Kir. XXV) Eszerint a káldoknak sikerült Czedekias uralmának 11. éve negyedik hónapja 9. napján behatolni a városba. Az ostrom tehát 17 hónapig és 29 napig tartott. Jerémias könyve, ill. a Baruktól írt Jerémias életrajz, amelyet itt követünk, nem emlékszik meg sem a város, sem a király további sorsáról. És ha vannak részek a 39. fejezetben, amelyek az utóbb említett dolgokkal foglalkoznak, úgy ezek nem Baruktól erednek, hanem II. Kir. 25-ből vannak ideplántálva.¹⁰¹ Így tudjuk meg, hogy Czedekias amikor meglátta a benyomuló ellenséget, tőle szinte hihetetlen energiát és vakmerőséget tanúsított. Híveivel éjszaka neki vágott a káld seregnek. Sikerült is azon keresztül hatolnia és lóháton menekült a Jordán völgye felé, hogy a folyón túl biztonságba helyezze magát. A káldok azonban észrevették szökését, utána iramodtak, a köréje tömörült csapatot szétverték és Czedekiaszt Jerikónál fogságba ejtették. Elvitték Riblába, Nebukadnezar főhadiszállására. Ott a babyloni király ítéletet tartott fölötte. Fiait és velük Juda nemességét a király szeme előtt levágatta, őt magát pedig megvakíttatta, azután bilincsekbe verette és Babyloniába vitette. Többet azután nem is hallunk Czedekiusról. Duhm¹⁰² a XXXIV. 1—7-ben olvashatók alapján kétségbe vonja a Királyok könyve Czedekias eme sorsára vonatkozó értesítésének hitelességét, amit vele szemben Cornill¹⁰³ igyekszik megvédeni. Mivel azonban ez a probléma tulajdonkép a Királyok könyvéhez tartozik, mi nem foglalkozhatunk azzal, hogy tényleg megvakíttatta-e Nebukadnezar Czedekiaszt, vagy sem?

Jeruzsálem további sorsára vonatkozólag annyit kell még megemlítenünk, hogy a várost a káldok az elfoglalás után egy hónapra tényleg felégették, úgy, amint azt Jerémias megjövendölte és „Jahve nyáját“, a népet pedig fogságba hurcolták. A népnek csak egy csekély töredéke maradhatott az országban a káldok engedélyével, t. i. a teljesen vagyontalanok. Ezeknek szállókat, szántóföldeket adtak a káldok, hogy megélhetésükről gondoskodjanak.

Mi történt Jerémiassal? A próféta, amint hallottuk, az őrség udvarán volt. Nem is hagyta el azt a helyet. Pedig, amikor a káldok benyomultak, őrizői, a katonák, alighanem elmenekültek, úgy, hogy ő nyugodtan hazamehetett volna.

¹⁰¹ Stade : i. m. I. 696. I. jegyzete.

¹⁰² Duhm : i. m. 309. köv. I.

¹⁰³ Cornill : i. m. 376—377. I.

Ő azonban ott maradt. Nem siet a káldok elé sem, hogy azokat üdvözölje. Pedig, ha a káldok megbízottja, agent-provocateurja lett volna, akkor bizonyára sietett volna hozzájuk. Nem ; érte úgy küldenek a város lakossága felett ítélkező babyloniai főemberek, akiket Baruk (XXXIX. 3-ban) névszerint felsorol. Ezeket a káld főembereket pedig minden valószínűség szerint Gedalja, Ahikám fia, Sáfán unokája figyelmeztethette a prófétára. Gedalja is azok közé a jeruzsálemiek közé tartozhatott, akik elleneztek a Nebukadnezar ellen való lázadást s akiknek emiatt a háborúspárt ostrom alatti terrorja elől a káld táborban kellett menedéket keresnie. Most, hogy Jeruzsálem elesett, többi, hozzája hasonló honfitársaival és a káldokkal együtt bevonult a városba. A babyloniai főurak, akik most a város lakossága felett ítélkeztek, Gedalja közbenjárására eltekintenek Jerémias deportálásától, mert Gedalja bizonyára megmondta nekik, hogy ő és az egész Sáfán-család, amely régtől fogva ismeri Jerémiást, bizonyíthatják azt, hogy a próféta sohasem volt a káldok ellensége, sohasem volt a háborúért lelkesedők közt, sőt ellenkezőleg ő volt az, aki folyton hangsúlyozta a harc, az ellenállás teljes kilátástalanságát és követelte a káldoknak való meghódolást. Ezt megerősíthette a többi jeruzsálemi ember is, akik a káldok táborában voltak. A babylon főemberek erre átadják Jerémiást Gedaljának azzal a megbízatással, hogy „vigye és vezesse haza“ (XXXIX. 14.), egyszóval viseljen Jerémiasra gondot. Azzal, hogy Jerémiás nem politikai, hanem vallási okokból volt a káldoknak való meghódolás mellett : a főemberek nem törődtek. Ők megbízhatónak találták a prófétát és ezért megengedték, hogy a vele rokonszenvező Sáfán-család egyik tagjával Gedaljával, az országban maradhasson. Vele maradt Baruk is.

Említsünk meg még egy, Jerémiásra nézve nagyon jellemző dolgot, mielőtt tovább mennénk.

Most itt volt az idő, amelyet Jerémias olyan biztosan bekövetkezendőnek jövendölt. Romokban hevert a város, fogságba viszik a népet. Az „északi ellenség“, Juda egykori bizalmasai, barátai tették ezt vele úgy, ahogy ő már régen, még húsz évvel ezelőtt megjövendölte. Egész Jeruzsálemben egyedül csak neki lett volna oka ujjongani és hirdetni : lám, nem megmondtam ? ! Hol vagytok most Ti békéről, boldog jövőről áradozó próféták ? Nézd Hananja és ti többiek : elmúlt régésrég a két év, amit ti jósoltatok és Babel még mindig áll ! Ép most tiporja össze, rombolja le azokat az erős várfalakat, amelyeket ti bevehetetleneknek tartottatok ! Hol vannak a templomi szent edények, amelyeknek visszakerülését oly biztosan állítottátok ? Nézzétek, ép most viszik a káldok még azt is, ami eddig a templomban maradt ! Hol van Jojakin, hol a többi száműzöttek, akiknek visszatérését oly nagy garral prófétátok ? Nézzétek : rabláncon a világtalanná tett király, akit Ti vezettetek félre, rabláncon Ti magatok is és mentek az idegenbe, a bizonytalanságba, a száműzetésbe ! Nézzétek : ép most veti az ellenség a tüzes csóvát Jahve templomára ! Nézzétek : a láng szaporán pusztítja, amit Ti örökkévalónak hittetek s a falak, amelyeknek létezésében jobban bíztatok, mint az Élő Isten szavában, dübörögve omlanak össze az eget csapkodó füst- és lángtengerben ! Hát mondjátok meg, kinek volt igaza ? Kinek a jövendőmondása teljesedett be ?

Nem, sem itt Baruknál, sem Jerémias költeményei közt nyoma sincs az öröm ujjongásnak, hogy Jahve neki adott igazat. Ellenkezőleg, éppen arra nézve vannak adataink, hogy Jerémiás szívéből sajnálta mindig népe pusztulását. Ami másnak közömbös, az fájó seb neki :

„Ki fog megkönyörülni rajtad, Jeruzsálem ? — És kinek a szíve szán meg Téged ? — Ki fog (útjáról) letérni Hozzád, — Hogy megkérdezze, békeességben vagy-e ?“ XV. 5.

Jerémias nem tud örülni a pusztulásnak, neki nem gyönyörűség látni, hogy próféciája ily borzalmas fenségben bekövetkezett. Ellenkezőleg azt mondja magáról :

„Hiszen én — Sohasem ostromoltalak (Jahve), hogy (küldd) a szerencsétlenséget — S a pusztulás napját nem kívántam — Te is jól tudod (ezt) !“ XVII. 16. — Nem, ő még ellenségei romlásában sem tud gyönyörködni. Ha vannak is keserű kifakadásai az őt kínzó ellen, nyugodtan elmondhatja azt is, hogy sokszor jót

akart még ellenségének is. (XV. 11. XVIII. 20.) A népet pedig igazán szereti, egynek érzi magát vele, amikor az nyomorúságban van. Egy országos szárazság alkalmával pl. őszintén könyörög, hogy Jahve szánja meg a népet. (XIV. 1—10.) Bizonyára neki fájt legjobban, amikor Jahve haragjában megtiltja neki, hogy a sírokat és gyászolókat vigasztalja. (XVI. 5.—7.)

Ezeket a most idézett költeményeket Jerémias ugyan nem a város és a nép pusztulásakor írta, — ezek korábbi keletű, ha pontosan nem is datálható költemények, — de e sorok, gondolatok mutatják, hogy Jerémias nem tudott gyönyörködni mások szenvedésében még akkor sem, ha azok által az ő igazsága világlott ki. Az azonban bizonyos, hogy nem egy kortársa vad örömmáorban tört volna ki, ha az isteni igazságszolgáltatás annyira igazolta volna őt, mint most Jerémiast. De Jerémias „más léleknek gyermeke“ volt!

Hanem kísérik tovább Jerémias életfolyását! Tudjuk, hogy a káld főemberek Gedaljának, Sáfán unokájának gondjaira bízta a prófétát. Azt a Gedalját Nebukadnezar Judea helytartójává nevezte ki. Most már u. i. Nebukadnezar is okult abból, hogy a judeai uralkodóháznak, a Dávid-háznak, egymás után két, sőt ha Jójakint is ide vesszük, három tagja tagadta meg neki az engedelmességét. Most már ép ezért nem a Dávid-házból való embert állít az ország élére, hanem Gedalját teszi meg helytartónak. Székhelyéül Miczpát, egy Jeruzsálemtől 2 órányira északnyugatra fekvő városkát, jelölte ki. A királyság eltörlése és a lakosság száműzetése mellett még a főváros, Jeruzsálem, megszüntetésével is gyengíteni akarta az országot. Gedalja tehát Miczpába húzódott azokkal, akiket a babiloniai király az országban meghagyott. Vele volt Jerémias is Barukkal, továbbá vele voltak a királyi család Riblában megölt férfitagjainak asszonyai is. Gedaljának az volt a célja, hogy Miczpából egy Babiloniához hű kis gyarmatocskát létesítsen. Munkával, békés eszközökkel akarta lábraállítani kised birodalmát.

Ezért örült annak, amikor egyszer megjelentek nála a még szertekelőborló judeai szabadsapatok vezérei és közölték vele, hogy ők és embereik is felhagynak a káldok elleni küzdelemmel. Úgy kell elképzelnünk a dolgot, hogy Jeruzsálem pusztulása után több judeai szabadsapat kóborol szerte az országban. Talán azokból álltak, akik Jeruzsálem elfoglalása után Czedekiással menekülni próbáltak és akiket a káldok Jerikónál, amikor a királyukat elfogták, széjjelverték. Ezek a szabadsapatok azon voltak, hogy a káldokat lehetőleg nyugtalanítsák portyázásaikkal, hirtelen rajtaütésekkel stb. A káldok humanus hadviselési módját mutatja, hogy ezeket a kisebb csapatokat eddig nem irtották ki. Úgy látszik, most ezek is megunták az örökös háborúskodást, mert Miczpába mennek, hogy ott, ha a káldoktól bántódásuk nem lenne, letelepedjenek. Gedalja örül, hogy ezek is hozzájöttek és biztosítja őket, sőt még meg is esküszik nekik, hogy semmi bántódásuk nem lesz az országban levő káldoktól, mert ő felelni fog értük a káldok előtt. A szabadsapatok — vezéreiket Baruk (XL. 8.) névszerint felsorolja, de számunkra csak Izmael, Johanán és Azarja neve a fontosak — megnyugosznak és Gedalja tanácsára gyümölcs és szőlő termelésre adják magukat. A szomszédos országokba — az ammonitákhoz, Edomba, Moádba — menekült judeaiak is kezdenek visszazingózni, mert látják, hogy Nabukadnezar nem akarja teljesen eltörölni Judeát a föld színéről, sőt egy új állami élet csirái számára adott lehetőséget. Miczpa lakosai szorgalmasan dolgoztak és munkájuk eredményes is volt, mert XL. 12. szerint „sok bort és gyümölcsöt szüreteltek“. Ha Jeruzsálem elfoglalását közvetlenül követő hónapokban ily gazdag szüret volt lehetséges, akkor ez ismét csak azt bizonyítja, hogy a káldok nem voltak barbár hadviselők, nem pusztították ki a gyümölcsöket és szőlőket az országban.¹⁰⁴ Nekik is, akik az ország urai akartak maradni, érdekükben volt, hogy Judeában minél előbb rendezett viszonyok jöhessenek létre, hogy a nép el tudja látni önmagát. Sőt már csak azért sem akarták elpusztítani ezt az országot, mert tudták, hogy előbb-utóbb bizonyosan le kell számolniok Egyiptommal és akkor

¹⁰⁴ Hammurabi törvényei (59. §.) is tiltják az okatlan fairtást. Mahler Ede dr. : i. m. 110. l.

a hadviselés sikere érdekében is jó lesz, ha Judeában szilárd állapotok és megbízható lakosok lesznek, mert Judea lesz az Egyiptom ellen működő hadsereg bázisa, élelmiszer raktára.

Miczpában tehát jól sikerült az első szüret. A kis államocska szerencsés auspítumok közt kezdte életét. Képzeltető, hogy mennyire örült ennek Jeremiás, aki beteljesülni látta, ami után vágyott: békés, szorgalmas munka, ha kell, akár a káldok uralma alatt is, csendes viselése Jahve büntetésének, aki majd el fogja hozni a teljes szabadulást is, ha látni fogja, hogy a nép magába szállt és nem lázadozik ellene.

Sajnos, nem úgy lett, ahogy a kezdet ígérkezett! A Miczpához fűződő szép remények mind szertefoszlottak, a miczpai ha nem is boldog, de megelégedett kis kolónia földönfutóvá lett! Nem ellenség haragja, hanem ismét csak judeai ember fanatizmusa, meggondolatlansága miatt.

A dolog úgy történt, hogy a szabadcsapatok vezérei megludták, hogy egyik társuk Izmael, Gedalját meg akarta ölni. Johanán, egy másik vezér, közli is ezt Gedaljával és óvatosságra inti. De Gedalja, úgylátszik, annyira meg volt győződve az általa vállalt és végzett feladat fontosságáról — t. i. közvetítő lenni Babylónia és saját népének maradéka közt —, hogy nem tudta elhinni azt, amit Johanán mondott neki. Nem hitte, hogy akadhatson judeai ember, aki annyira ellensége legyen a saját hazájának, hogy őt el akarja pusztítani. Önmagában és az általa végzett munka csendes, zavartalan folytatásában látta u. i. egy jobb jövő kezdeteit.

Johanán azonban, úgylátszik, jobban ismerte Izmaelt, mért még azt is felajánlja Gedaljának, hogy megöli Izmaelt. Bár a háború okozta eldűrvülésre mutat, hogy Johanán olyan hamar kész egy ember életét kioltani, másfelől tagadhatatlan azonban, hogy Johanán a nép jövője miatti aggodásból kész oly gyorsan még a gyilkosságra is. Felismerte u. i., hogy Gedalja halála a miczpai kolónia és ezzel a nép, az új állam kezdeteinek a végét jelentené. „Miért öljön ő meg Téged?” — mondja Gedaljának. „Hogy minden köröd sereglett judeai szétszóródjék és Juda maradéka ne legyen többé?” (XL. 15.) De Gedalja megtiltja Johanannak Izmael megölését. Házugságnak tartja azt, amit Johanán Izmaelről mondott.

Gedalja életével fizetett jóhiszeműségéért. Izmael tényleg megölte. Két hónappal Jeruzsálem pusztulása után. Cselekedetének csak azt a magyarázatot lehet adni, hogy mint a Dávid-ház sarja, vad gyűlölettel nézte, hogy az ország ügyeinek az intézése Gedalja és nem egy Dávid-házból való ember, pl. az ő kezében van. Jeruzsálemben tagja lehetett a háborús pártnak és mint ilyen, még most is fanatikusan gyűlölte a káldokat. Mivel Gedaljában egyúttal a káld hatalom megtestesítőjét látta, ez is egy okkal több volt ahhoz, hogy megölje. Így még — nézete szerint — a Nebukadnezar által Riblában lemészárolt Dávid-házbeli rokonaiért is vérbosszút áll. Az azonban már majdnem teljesen érthetetlen, hogy még egy nagy tömeggyilkosságot is követett el és nyolcvan ártatlan zarándokot hányatott kardélre.* Legfeljebb azt a magyarázatot lehet adni ennek a borzalmas cselekedetnek, hogy a miczpai kolónia kezdeteit akarta teljesen megsemmisíteni. Vad fanatizmusában csak a káldok kezét, nem pedig hazája népe új kezdeteit látta a dolgokban. Az, amit a héber szöveg mond, hogy t. i. Boalisznak, az ammoniták királyának megbízásából gyilkolta volna le Gedalját és a többieket, nem sok alappal rendelkezik. Izmael tettének ez az értelmezése bizonyára onnan ered, hogy véres tettének elkövetése után — magával hurcolva a miczpai kolónia tagjait is — az ammonitákhoz igyekezett menekülni. Mindössze csak annyi lehet igaz a dologból, hogy Boalisszal előre megegyezett abban, hogy ez a véres tett elkövetése után be fogja ereszteni az országába.

Izmael azonban még sem jutott el az ammonitákhoz. Legalább is nem úgy, ahogy ő akarta, t. i. a miczpai kolóniát is magával hurcolva. Johanán és társai u. i. utána iramodnak. Amikor a miczpaiak meglátnak Johanán csapatát: megfordulnak és elfutnak Izmael mellől, aki mivel csak tizedmagával volt, nem tudta

* XLI. 5. és 7.

őket visszatartani. Johanan és Izmael csapatai közt rövid harc keletkezik, amelyben Izmael két katonát veszít, a többi vezérével együtt futásban keres menekülést. A miczpai kolónia — köztük természetesen Jerémias és Baruk is — most Johanan és társainak a kezén volt. (XLI. 11—16.)

Gedalja halála tényleg megsemmisítette a miczpai kolóniát. A későbbi zsidóság is felismerte, hogy Gedalja halála valóságos nemzeti csapás volt, mert Gedalja halálának emlékére bójtöt rendeltek el, amelyet már Zakariás VII. 5., VIII. 19. is ismer. Még máig is megtartja a zsidóság ezt a bójtöt, Tisri, azaz az izraelita év első hónapja 3. napján.

A kolóniában azonban a legsúlyosabban Jerémiast érintette Gedalja halála. Utolsó jóakaróját veszítette el benne. Ettől fogva teljesen ki volt szolgáltatva annak a néptöredéknek, amely Gedalja körül csoportosult volt. Ezek azonban korántsem viseltettek a már öregedő próféta iránt azzal a megértéssel, figyelemmel és szeretettel, amely, mint a Sáfán-család régi barátjának, Gedalja részéről bizonyára kijutott neki.

Most megint nagyon nehéz idők következtek Jerémiasra. Az a gonosztett, amely elsöpörte a miczpai kolóniát, magával ragadta Jerémiast is. A kis kolónia ettől fogva olyanná lett, mint őszi avaron egy marék lehullott száraz falevél, amelyet a tájon kóborló hideg szél végre is nyomtalanul elsöpör helyéről!

A vezérek u. i. belátták, hogy ezek után Miczπάba vissza nem mehetnek. Hiába igazolnák ők magukat, Gedalja gyilkosa mégis csak közülök került ki. Mégis csak őket érné Nebukadnezar haragja, mert nincs már többé olyan hatalmas szöszlőjük, mint Gedalja volt. Nem is mernek tehát visszamenni Miczπάba, hanem délre, Egyiptom felé veszik útjukat. Oda akarnak Bábel királyának haragja elől menekülni. Felkapta már a szél a lehullott faleveleket!

Mielőtt azonban elhagynák az országot, megállnak. Tanyát ütnek Gerut-Kimhamban, Betlehem közelében. Eszükbe jut, hogy most, hogy ilyen nagy dologra, a kivándorlásra, szánták el magukat, jó lenne megkérdezni, hogyan gondolkozik Jahve a dolog felől? Hiszen ott van velük Jahve embere, Jerémiás, az majd megkérdezi. Johanan és Azarja vezetése alatt a próféta elé járul az egész nép és megkéri, kérdezze meg Jahvetől, hogy mely úton járjanak és mit tegyenek? A vezetők alázatos tisztelettel beszélnek a prófétával, de valószínű azért, mert tudják, hogy „minél jobban bánnak prófétájukkal, annál hamarabb ad nekik Isten kedvező jóslatot”.¹⁰⁵ A káldoktól való félelem és egyéb okok miatt ők u. i. magukban már elhatározták, hogy Egyiptomba mennek. Az orákulumra, Jahve szavára, már csak mintegy isteni pecsétre van szükségük. Jerémias keresztül lát rajtuk, hogy nem őszintén beszélnek, amikor azt ígéri, hogy engedelmeskedni fognak Jahve szavának, akármilyen tartalmú is lesz az. Ezért mondja nekik, amikor Jahvenál való közbenjárását megígéri, hogy „semmit sem fogok eltitkolni abból, amit Jahve nektek felelni fog”. (XLII. 4.)

Jerémias most, hogy a nép eltávozott tőle, tényleg Jahvehoz fordul. Bár ő magában régen meg van győződve arról, hogy a nép csak a haza földjén boldogulhat (v. ö. XXXII. 15-öt, mikor a pusztulást, Jeruzsálem elestét megelőzőleg is csak úgy tudja elképzelni népe jövőjét, hogy ez a pusztulás után is az országban fog lakni, „házakat, földeket venni” és vincellérkedni Samária hegyein XXX. 5.), most mégis lelkiismeretesen és komolyan Jahvehoz fordul. Úgy látszik imádságban kéri Jahvet, hogy tudassa vele, hogy mi az ő akarata?

A választ a próféta csak 10 nap múlva kapja meg. Jerémias nem szinpadi effektust akar elérni a várakoztatással. Az sem igaz, hogy Jerémias az ez idő alatti gondolkozásának az eredményét, vagy a kapott értesüléseket adja elő Jahve szava gyanánt, amint ezt Duhm szerint Hitzig gondolja.¹⁰⁶ Nem, Jerémias komolyan keresi és várja Jahve szavát. A próféta a tettetésre nem képes.

Amikor Jerémias megértette Jahve szavát, hivatja a népet és vezéreit, ezt mondja nekik: Így szól Jahve: Ha visszatértek ebbe az országba: megépíte-

¹⁰⁵ Duhm: i. m. 320. l.

¹⁰⁶ Duhm: i. m. 320. köv. l.

lek Titeket. Ne féljeteK Bábel királyától, mert én Veletek vagyok és ő megkönyörül Rajtatok és visszavisz Titeket a Ti földetekre. De ha azt mondjátok nem térünk vissza ebbe az országba, hanem Egyptom földére megyünk, ahol nem látunk harcot, nem halljuk a kürtszót és nem éhezünk. Halljátok most Jahve szavát Juda maradéka : Igy szól Jahve : Ne menjeteK Egyptomba !“ XLII. 10—14. és 19-ből. — A nép, úgylátszik, megunta a sok zűrzavart, háborúskodást, amelyben az utóbbi éveken része volt. Fél Nebukadnezar bosszújától is és Izmael esetleges újabb erőszakoskodásától. Ezek miatt jobbnak látja Egyptomba menni és ott lakni. Ha ott csak idegenek lesznek is, de békességben lesznek és nem fognak éhezni, ami itt Judeában könnyen megtörténhetik, ha pl. Izmael legközelebb bosszúból elrabolná termésüket. Jerémias tudta, hogy ezek a nép aggodalmái, érinti is őket a válaszában és mindezek dacára az országban való maradást ajánlja. Rámutat arra, hogy csak magukat teszik szerencsétlenné, ha Jahve szavára most nem hallgatnak, ha ahelyett, hogy az országban maradnának és Jahve oltalma alatt új életet kezdenének : az idegenbe való vándorlást választják. Jeremiás, aki felismerte az 597-ben száműzöttek rendeltetését és feladatát és egy, a kedélyeket csendesítő levélben türelemre intette őket, most Jeruzsálem második pusztulása után is felismerte azt, hogy „Juda maradékának“ csak a haza földjén lehet jövője. Egy idegen országban, ahová „nem mint független polgárok, hanem mint önkéntes menekültek érkeznek, minden fejlődés kétséges“, mert, hogy abba az idegen országba bebocsáttassanak, bizonyos mértékben le kell mondaniok faji és nemzeti aspirációikról, amelyek nélkül pedig nincs jövő, nincs fejlődés.¹⁰⁷ „Jerémias tehát már a helyzet elfogulatlan bírálása következtében is csak ellenezhette a kivándorlást.“¹⁰⁸

A nép azonban és annak vezetői éppenséggel nem így gondolkoztak. Őket valósággal felbőszítette a próféta válasza. Az a mód, ahogy a próféta ellen lépnek — akit, ha másért nem is, de koráért legalább tisztelniök kellene —, mutatja egyrészt, hogy ők már tényleg előre elhatározták, hogy akármit mondjon is Jahve Jerémias által, ők okvetlenül ki fognak vándorolni; másrészt, hogy előbbi viselkedésük, amikor a legnagyobb tiszteletadással beszéltek a prófétával, nem volt őszinte érzésekből fakadó, hanem tényleg csak arra való volt, hogy ezáltal nekik kedvező válaszdásra hangolják Jahvet. Most, hogy a válasz nem kedvező, így kiabálnak Jerémiasra : „Hazugság, amit beszélsz.“ (XLIII. 2.) Igy még Hananja sem beszélt vele! Nem, mondathatja Jahve veled, hogy ne menjünk Egyptomba : „hanem Baruk. . . . ingerelt fel ellenünk, hogy a káldok kezébe kerüljünk, hogy ők megöljenek, vagy Bábelbe vigyenek száműzetésbe“. (XLIII. 3.) Azzal vádolják a már erősen öregedő prófétát, hogy nem Jahve, hanem Baruk befolyásolta abban, hogy így beszél. Jeremiást tehát már magával tehetetlennek képzelik, aki helyett már a mindenhol vele levő Baruk intézkednék. Ez dúrva meggyanúsítása Jerémias prófétái tekintélyének, amelyre igazán csak ilyen, szándékát mindenáron keresztül erőszakolni akaró, minden nemesebb érzés híján levő népség képes csak. Nem veszik figyelembe, hogy Jerémias már a múltban is minden érzésével csak a hazán függött, hogy dacára az ellenség által való ismételt pusztításoknak, deportációknak, csak a hazával kapcsolatban tudja elképzelni népe jövőjét. Feledik azt, hogy Jerémias már régóta csak azért követelte a káldoknak való meghódolást, hogy az ország el ne vesszen és a népet idegen földre ne száműzzék. Jerémias szíve össze volt nőve az országgal és éppen nem volt szüksége arra, hogy Baruk szorgalmazza őt az ottmaradásra. Ez utóbbi csak rágalom volt és kibúvó keresése a mindenáron kivándorolni akaró nép részéről. Ha nem 10 napi imádságos kérés után Jahvetől kapott válasz lett volna, amit Jerémias a néppel közölt, még akkor is meg volt Jerémiasban az a lelki hátér, amelyből ez a beszéd keletkezhetett volna. Igazán nem volt tehát szüksége Baruk sugalmazására!

Tragikum Jerémias életében, hogy mindig kikéri véleményét, meg is hall-

¹⁰⁷ Cornill i. m. 422. 1.

¹⁰⁸ U. ott.

gatják azt, amit mond, de sohasem fogadnak szót neki. De tragikum a népre nézve is, hogy akkor, amikor méreg volt számára az olyan beszéd, aminő most a Jeremiásé volt — hogy t. i. Jahve segítsége vár a népre —, akkor vakon hitt benne. Most pedig, hogy igazán Jahve igéri a jobb jövőt: megrágalmazzák Jahve követét és nem hisznek neki. Gondioljunk csak Hananjára és arra az időre, amikor ő prófétált, amikor tényleg a pusztulás következett a boldogságot ígéro áradozásokra! Akkor hitt a nép Hananjának, dacára Jeremiás óvatosságra intó figyelmeztetésének. Most pedig nem hisz Jahve igazi szavának!

Még egy dolog tűnik ki a nép vezetőinek beszédéből, amellyel Jerémias szavaira feleltek. T. i. „Johanán és Azarja válasza, amelyben Barukot meggyanúsítják, egyúttal bizonyosága annak a belső közösségnek, amelyben mester és követője éltek s amely oly erős és mindenki előtt nyilvánvaló lehetett, hogy a mester szavaiért Barukot teszik felelőssé“.¹⁰⁹

Johanán és társai mindekkutána ilyen közönséges módon letorkolták a velük Jahve igaz szavát közlő prófétát: összeszedik magukat és úgy, ahogy voltak, felkerekedtek és megvetve Jahve világos útását, ráléptek az Egyiptomba vezető útra.

A védtelen Jeremiást dacára annak, hogy határozottan kifejezte, hogy ellensége a kivándorlásnak, akarata ellenére szintén magukkal hurcolják. Talán úgy képzelték, hogy ha ők nem is hallgattak most rá, de Jahve hallgat Jeremiásra és mert ő velük van, jó dolguk lesz. Szóval a palladium szerepét szánták a prófétának. Mentek tehát Egyiptom felé. Tovább söpörte, vitte már megint a szél a lehullott faleveleket!

Thachpanhesnél, Pelusium vidékén keltek át a határon. Itt, úgylátszik, meg kellett állniok, amíg a bebocsátási, letelepedési engedélyt megkapják. Itt történtek a 44. fejezet eseményei, amelyekről azonban előre meg kell állapítanunk, hogy nem az az eredeti leírásuk, ahogy most a 44. fejezetben olvashatók, mert a későbbi időkben tendenciózus átdolgozáson ment át az egész fejezet.

Maga az esemény így folyhatott le: Idegen földre érve a judeaiak, különösen az asszonyok, elhatározták, hogy ünnepet szentelnek a מַלְכַּת הַשָּׁמַיִם „ég királynőjének“. Ez a kultusz, semmi más nem volt, mint a babyloniai Istar kultusza. Az „ég királynője“ számára az asszonyok egy בַּן-nevű süteményt sütöttek és azt, amikor az istennő csillaga feltűnt, az áldozati tűzbe dobálták és italáldozatokat is hoztak. Most is erre az ünnepre készülődtek. A szöveg szerint fogadalomból. A gyermekek rőzsét gyűjtenek, a férfiak szítják a tüzet, az asszonyok pedig gyúrnák a tésztát.

Ekkor toppan közéjük a próféta. Nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy mit mondhatott nekik, amikor az idegen kultusz istenasszonya számára szentelendő ünnepre látta őket készülődni. Talán arra mutathatótt rá, hogy ép az ilyen, idegenből való kultuszok miatt lettek a múltban is hűtlenek Jahvehoz és idézték elő ez által önmaguk pusztulását, mert Jahve megharagudott rájuk.

A Jerémias beszédére következő jelenetet azonban már világosan látjuk. A nép összefut a próféta körül és az asszonyok szólalnak meg nagy garral: „Amit beszélsz nekünk Jahve nevében: arra nem hallgatunk, hanem megtesszük, amire fogadalmat tettünk, (t. i.) áldozatokat égetünk és italáldozatot hozunk az ég királynőjének.“ XLIV. 16—17. — Azt mondják továbbá, hogy amíg így cselekedtek a múltban is, volt kenyerük és jól ment sorsuk és a bajt nem ismerték. „Mióta azonban megszüntünk áldozatot égetni az ég királynőjének, azóta mindenben szülységet szenvedünk és a kard meg az éhség pusztít bennünket.“ (XLIV. 18.) Jeremiással szemben tehát — aki a múltra, a nép múltban való eltévelyedéseire és azok következményeire mutathatótt rá —, most az asszonyok is a történelemre hivatkoznak és azt akarják kimutatni, hogy ép ezért ismerték meg az inséget, a háborút, a pusztulást, mert abbahagyták az Istarnak való áldozásokat. Külö-

nősen az asszonyok szerették ezt a kultuszt és dacára az ezt tiltó Josiás-féle reformnak (621), titokban mégis gyakorolták, mert gondolkozásmódjukhoz közelebb állott az őket hitük szerint házi dolgaikban, gyermekáldásban elősegíteni tudó istennő tisztelete, mint a hivatalos Jahve-kultusz. Amint Hoseás és Jerémias földművelői számára „messze való Isten” volt Jahve, aki aligha tud nekik oly jó termést adni, mint a közelben levő genius locik, a Baalok, úgy az asszonyok is közelebb érezték magukhoz Istart. Amikor azután Judára és Jeruzsálemre nehéz idők, egymásután következő háborúk, ostromok következtek, akkor az állam irányítói, azért, hogy Jahvenak, a hadak Istenének a tetszését még jobban megnyerjék, bizonyára szigorúbban vették ezeket az idegen eredetű ceremóniákat és örködték a felett, hogy többek közt az Istar-kultusz se létezhessen, még titokban sem. Az asszonyok tehát kénytelen-kelletlen lemondtak a kedvenc istennőjüknek való áldozásról. És mi lett szerintük ennek az eredménye? Az, hogy, aki miatt lemondtak, Jahve, a hadak Istene sem segített és meg kellett ismerniök az ellenség kardját és az éhség kínjait. Pedig, ha hűek maradnak Istarhoz, az talán még a kardtól is megvédte volna őket. Az asszonyok Jahveban, Jahve gyengeségében keresték a pusztulás okát. Pedig ennek igazán nem Jahve volt az oka, hanem az, hogy a nép vezetői a vallást és politikát összekeverték és a politikában is vallásos, tegyük hozzá, hogy a Deuteronomium alapján álló vallásos motivumok által vezettették magukat.

Az asszonyok a maguk igazolására megemlítik azt is, hogy férjeik is tudomással bírtak arról, hogy ők az „ég királynőjének” áldoznak. Bár csak későbbi időben foglalták is írásba, hogy az asszony fogadalma csak úgy érvényes, ha férje is hozzájárul (IV. Móz. XXX. 14–16.). Úgylátszik, hogy ez már régi jogszokás volt és most az asszonyok is azért hivatkoznak férjeikre, hogy ezáltal is bizonyos mértékben fedezzék magukat.

„Mit feleljen Jerémias ezeknek a pergő-nyelvű asszonyoknak. Neki álljon elmagyarázni a Jahve és az ég királynője közti különbséget? Úgyis hiába beszélt volna az asszonyoknak!”¹¹⁰ Igazán semmi különös nem lett volna abban, hogy ha ekkora megátalkodottság láttára, úgy tesz most is, mint Hananjával való esete alkalmával tett: t. i. csendesen otthagyja őket. De mégsem tesz így! Férfiakat is lát a tömegben. Számára a férfiak a Jahve vallás igazi hordozói. Ezért, bár felelete az asszonyokhoz és a nép egészéhez van intézve, tulajdonképeni éle a férfiak ellen van irányozva. Azt mondja Jerémias: Ti asszonyok azt mondjátok, hogy fogadalmat tettetek arra, hogy áldozni fogtok az ég királynőjének. Hát csak csináljátok! — Ezt keserű gúnnyal mondja a próféta, mint amikor működése elején szomorú iróniával arra figyelmezteti a népet, hogy vigyázzon, el ne veszítse saruját az idegen Istenek utáni futkosásban (II. 35). És ha Ti, férfiak — folytatja mintegy a próféta — szintén tudatok erről az Istarnak való áldozásokról és még sem akadályoztátok meg, hanem még elősegítettétek, akkor már megmutattátok, hogy nem viselitek szíveteken a Jahve igaz ügyét, akkor ez csak odavezethet, hogy hova-tovább egyre jobban elfogjátok felejteni az igaz Istent és eljön majd az idő, amikor Egyiptomban levő zsidó férfi még az esküvés alkalmával sem veszi többé ajkára a Jahve nevét, mert teljesen elfelejtette. Jerémias tehát a nemzeti vallás teljes feledésbemenését, elpusztulását jövendőli meg. Judának az a maradéka, amely Egyiptomba menekült, teljesen el fogja felejteni Jahvet, még a nevét is. Szomorú fenyegetés Jerémias utolsó szava a néphez: „Majd megfogja látni Judának Egyiptomba költözött maradéka, ... hogy kinek a szava teljesedett be?” (XLIV. 28.)

Kié? Jeremiásé, aki ebben az Istarnak szóló áldozati ünnepségben fölismerte már, hogy ez a vég kezdete, hogy Judának ez a maradéka menthetetlenül és nyomtalanul el fog pusztulni, mert megtagadta nemzeti Istenét s ezzel együtt megtagadta, feladta, elpusztította saját magát. Az Egyiptomba szakadt nép-maradék tényleg úgy járt, amint Jerémias megjövendölte: elfelejtették Jahvet

is és ezzel együtt mint nép, mint nemzet is megszűntek létezni. A nemzeti újjá-
ébredés az exilium után *nem* ettől a kivándorlott csapattól, sem az anyaország-
ban gyéren maradt lakosságból, hanem a száműzöttektől, az exilium után vissza-
tértéktől indult ki. Judának ezt a maradékát, mint a nép nagy fájáról lehullott
értéktelen, hervadt leveleket igazán nyomtalanul elsöpörte a szél!

Jerémiasnak ez az utolsó nyilvános beszéde, amely számunkra megőriz-
tetett. Többször már nem halljuk a néphez beszélni. Valami mélységes szomorú-
ság van abban, hogy most, több mint 40 évi küzdelmes munkája után még mindig
ugyanott tart a nép, mint amikor először szólt hozzájuk. Akkor is, ifjúkorában,
az idegenből való istenek miatt kellett harcba szállnia a néppel. És most ez a
néptöredék itt az idegen földön megint csak idegen istennel kezd kacérkodni,
sőt nekik áldozni, velük — Jerémias gondolatvilága és nyelvhasználata szerint —
„paráználkodni“. Jeremiásnak kb. 65 éves korában meg kellett érnie azt, hogy
életét, minden addigi működését gyümölcstelennek látta. Hiába volt tehát minden!
Hiába szólt évtizedeken keresztül szíve-lelke minden melegével a néphez, hiába
igyekezett ennek lelkiismeretét szelid, szerető, vagy szigorúsággal áthatott fenye-
gető szóval felrázni. Mit érezhetett a próféta, amikor látta, hogy tulajdonkép
hiába beszélt, hiába szenvedett?! Körülbelül azt, amit Jézus Lukács XIII.
34-ben így fejez ki:

„Jeruzsálem! Jeruzsálem! ki megölöd a prófétákat és megkövezed azokat,
akik te hozzád küldettek, hányszor akartam egybegyűjteni a te fiaidat, miképen
a tyúk az ő kis csirkéit az ő szárnyai alá és *ti nem akarátok!*“

Bizony, nem Jerémias szerető szívéen, hanem Juda megátalkodottságán
múlt, hogy sorsuk másképp nem alakult.

Egy közvetlen és megkapó jelenettel zárja le a 45. fejezetben Baruk a mes-
teréről szóló tudósításokat. Ez az utolsó teljesen megbízható szó, amit Jerémias-
ról könyvében hallunk. Ami még a 45. fejezetben túl Jerémias könyvében olvasható,
annak Jerémias életéhez, érzés és gondolatvilágához semmi köze sincs és az nem
tőle ered.

Baruk a következőképp mondja el az esetet, amelyben Jerémiással utoljára
találkozunk.

Ő (Baruk) papirra veti ép **הַכְּרִים הָאֵלֶּה** „ezeket a szavakat“, valószínűleg
azt a történetet, amely a 44. fejezetben olvasható. Közben mély szomorúság
lepi el szívét. Neki is bizonyára ép úgy fáj a nép romlottsága, megátalkodottsága,
mint mesterének. Őt is szomorúan érinti, hogy a próféta munkája gyümölcs-
telennek látszik. De Baruk nemcsak fájdalomról, hanem **בַּיִת** „bajról“ is beszél.
Milyen bajai lehettek Baruknak? Azok után, ahogy Johanan és a nép (XLIII.
3-ban) róla beszélnek, feltételezhető, hogy nem jó szemmel nézett rá a kolónia.
Vegyük hozzá még, hogy hazájától távol volt. Az idegenben igen kevés eshetőség
mutatkozott számára, hogy mesterségéből, az irnokoskodásból, az iratmásolás-
ból megélhessen. Kinek kellenének Egyiptomban héber írások? Kinek a régiek
ihletett feljegyzései, vagy mestere tanúbizonyágtevései Jahve szaváról, tetteiről?
Hiszen a nép, amely közt él, még Jahve nevét is elfeledni készül! Baruknak
tehát nagyon szegényes kilátásai mutatkoztak arra vonatkozólag, hogy mint
סוֹפֵר Egyiptomban megélhessen. Ahhoz pedig, hogy más foglalkozást keressen,
már nem volt elég fiatal. Jerémiasra — aki ugyan mindig elég módos volt —
sem nagyon támaszkodhatott, mert Miczpából a próféta sem sokat hozhatott
magával. A népe és az önmaga jövőjéért való aggodás tölthette el a lelkét. —
Szeretné, ha nem ily borúsna látná azt, ami következik. Szomorú gondolatai-
nak így ad kifejezést: „Óh, jaj nekem, hogy Jahve bajt ad fájdalommamhoz! El-
fáradtam a sóhajtozásban és nyugalmat nem lelek!“ (XLV. 3.)

Jerémias Jahve nevében így vigasztalja: „*Igy szól Jahve: — Ime, amit épít-
tettem: elpusztítom — És amit ültettem: kiteptem... — És Te nagy dolgokat kívánsz
Magadnak? — Ne kívánj! — Mert, ime, szerencsétlenséget hozok mindenre, ami*

test, De Neced zsákmányul adom életedet. — Akárhová fogsz is menni.“ XLV. 4—5. — Vagyis: Ne kívánj most nagy dolgokat, Baruk! Ne kívánd a nép boldogságát, vagy gondtalan jövőt Magadnak! Most ítélet ideje van, amikor megérzi Jahve kezét minden, ami él és lélezkzik. Most Jahve senkinek és semmiért sem irgalmaz, most lerombolja azt is, amit ő maga épített. Lásd romokban hever a szent város és a templom! Most kitepi Jahve, amit ültetett. Lásd, kitepve a hazai földből és idegenbe, Babelbe és Egyiptomba taszítva a nép, amelyet — maga plántált, mint „nemes szőlőtőkét“. (II. 21.) De Te azért ne félj! Te nem fogsz elpusztulni. Ha küzdelemmel, ha nehezen is, de élni fogsz, akárhova vessen is Jahve akarata.

Számunkra csekély kis vigasztalásnak látszik, hogy Jerémias csak avval tudja biztatni Barukot, hogy életét nem fogja elveszíteni. De az Ó-Testamentum embeireinek értékelése szerint ez sokkal többet jelentett. Nemcsak azért, mert a túlvilági életben nem hittek és így a földi élet volt számukra minden, hanem mert életben maradni egy ilyen nagy pusztulásban azt is jelenti, hogy Jahve ügye, melyért ők is harcoltak, diadalmaskodott ellenségeik és Jahve ellenségeinek ügye fölött.¹²¹

Szomorú, megható jelenet lehetett ez, amely Jerémias és Baruk közt itt lejátszódott. Mintha magunk előtt látnánk az ősz prófétát és idegen földön is hű kísérőjét. A hang annyira bensőséges Jerémias ajkán, annyira nent minden fellengőségtől, túlzástól, hogy már csak ezért is eredeti. Mert ha későbbi ember költötte volna, okvetlenül nem ily egyszerű szavakban fejezte volna ki érzelmeit.

Ez a hang azonban az igazi jerémiaszi hang. Olyan mindig, mint a mezei virágokból font koszorú: mesterkéletlen és mégis szép. Hallgassuk csak! „Nagy dolgokat kívánsz Magadnak?“ Mintha sokat szenvedett emberek szelíd, szomorú mosolygása játszódnék e szónál Jerémias ajkai körül! „Ne kívánd! Mert lerontom, amit építettem, kitepem, amit ültettem.!“ Mintha nem elmúlt, hanem eljövendő szenvedéseken érzett fájdalom tükröződnék e szavakban! Mintha könnyesepp csillogna Jerémias szomorú nézésű szemében! Az a könnyesepp, amelyet az eljövendő szerencsétlenségek miatt ejt. „De zsákmányul adom életedet, akárhová fogsz is menni!“ Mintha vigasztaló búcsúszó, utolsó istenhozzád lenne! Mintha áldólag nyugodnék az ősz próféta keze elhagyatottságában is hűséges osztályostársa fején!

Innen kezdve semmit sem tudunk többé a prófétáról. Nyomtalanul eltűnt Barukkal és avval a néptöredékekkel, amelyet az idők és indulatok vihara hazájából kitepett és idegen országba sodort.

Tertullianus¹¹² említi először azt a tradíciót, hogy Jerémiast honfitársai Egyiptomban megkövezték. Ez azonban nem bizonyítható semmivel sem, bár pl. a 44. fejezet végén, Jerémiasnak a néphez intézett szavai után jól elképzelhető lenne egy oly jelenet, hogy a feldühödött sokaság követek ragad fel és megkövezi a nem kedvük szerint beszélő prófétát. Ha azonban ez így lett volna, akkor — amint Duhm¹¹³ találóan megjegyzi, azok a későbbi írók, akik a 40—44. fejezetekben minden tartózkodás nélkül a legsötétebb színekkel festik az Egyiptomba menekült judeaiak romlottságát, bizonyára nem hallgatták volna el azt sem, hogy Jerémiast is ők gyilkolták meg. Erről azonban semmi említés, sőt még célzás sem történik. A későbbi korok, amelyeket a szokottnál erősebben foglalkoztatott Jerémias alakja, mert Izrael történetének e fontos periódusában — az exilium és Jeruzsálem pusztulása idején — élt, több legendát szöttek az idegen országban nyomtalanul eltűnt próféta életének végére vonatkozólag. Az egyiket, a Tertullianus által említettet most mondtuk el. A rabbinisztikus hagyomány

¹¹¹ Dr. J. Kőberle: Der Profet Jeremia. 1908. 240. l.

¹¹² Tertull. contr. Gnost. c. 8. Hasonlóképp vélekednek még Hieronymus (adv. Jovin. 2, 37.); Psendepiphanius (de proph. c. 8.); Dorotheus p. 146. Isidorus (ort. et obit. patr. c. 38). Újabban Steuernagel lehetségesnek tartja Jerémias Egyiptomban való megköveztetését. L. i. m. 559. l.

¹¹³ Duhm: i. m. 336. l.

szerint. Nebukadnezar Egyiptom elfoglalásakor őt és Barukot Babyloniába vitte és állítólag ott halt meg.¹¹⁴ Egy másik ilyen tradíció pedig úgy tudja, hogy a próféta Judába tér vissza és ott halt meg.¹¹⁵ Emlékét legendakoszorúba fonták az utódok és alakja még Jézus korában is élő fogalom volt népe közt. (Máté XVI. 14.)

Ha nem látjuk is tisztán, hogy milyen volt Jerémiás halála : azt láthatjuk, hogy milyen volt az élete. Egy külső és belső küzdelmekkel teljes szomorú élet, amelyet — Baruk ragaszkodásától eltekintve — teljesen egyedül küzdött végig. Itt kell megemlítenünk, hogy Jerémiásnak egy, minden valószínűség szerint Barukra visszavezethető értesítés (XVI. 2.) szerint felesége, gyermekei sohasem voltak. Jahve parancsára arról is lemondott, hogy vidám, örvendező emberek közé keveredjék :

„*Vigadozók körében sohasem ültem — És sohasem örültem — Elhagyatva ültem, mert rajtam volt kezed, — Mert haraggal töltöttél el engem.*“ XV. 17.

Neki nem adatott meg soha, hogy azokat a borzasztó viharokat, amelyek lelkét keresztülszántották, azt a gúnyt, meg nem értetést, amellyel a külvilág jutalmazta egy békés, boldog családi élet melegénél elfelejtse. Szerető kéz nem simította el soha homlokáról a gondok, a lelki kín nyomait. Vidám barátok, tréfálkozó társaság ismeretlenek voltak előtte. Ezért nyugodtan mondhatjuk, hogy ha „nem is mint martir végezte életét, egész élete martirium volt. Mindenét, amije volt : egész életerejét, életörömét odaáldozta Istenének. Mérhetetlen fájdalom tengerén, kimondhatatlan szenvedéseken kellett keresztülmennie, amíg azzá lett, amivé Isten akaratából lennie kellett. Egész élete keserves munka és kudarc volt. De kudarcra győzelem volt ! Külsőkép és a saját korára vonatkozólag ugyan ő maradt alul. De a jövő számára győzött. Képe kitörölhetetlenül belevéste magát — dacára minden ellenséges indulatnak — népe lelkébe“.¹¹⁶

III.

Jerémiás próféta theológiája.

Jerémiás alakja nemcsak azért érdemli meg tiszteletünket és érdeklődésünket, mert az Ó-Testamentum legkimagaslóbb emberei közé tartozik, mert működése tiszta és önzetlen, mert egész élete egy meg-megújuló tragikum volt, hanem azért is, mert Istennek az embere volt a szó legmélyebb és legvalódibb értelmében. Élete eseményeiből, érzéseinek, gondolatvilágának oly gyakori és változatos megnyilatkozásaiból egy Istenével bőségesen összeforrt, még gyarlóságaiban is hatalmas lélek beszél hozzánk. Mindenre, amit tesz vagy mond, rányomja a maga erősen vallásos egyéniségének bélyegét és legjelentéktelenebb tettén, vagy szaván keresztül az ő vallásosságába, az ő erkölcsiségébe nyerünk bepillantást. Ezért Jerémiás lelkiéletének megismerése nemcsak az ő, hanem a prófétizmus pszichológiájának megismerése szempontjából értékes. Minden lépésnél, amelyet Jerémiás belső életének vizsgálatánál teszünk, szinte csodálattal kell adóznunk annak a bensőséges, mély lelkiműködésnek, amely minden megnyilatkozásában Istenétől indul ki és oda tér vissza.

Mindjárt elhivatattását úgy kell elképzelnünk, mint egy belső folyamatot, veleszületett vallásos érzéseinek odáig való kifejlődését, hogy elhatározza, hogy Jahve szolgálatába lép. Ez azonban belső lelki átalakulás, fejlődés eredménye volt. Nála nem olvasunk az elhivatattást előidéző, külső eseményekről. Neki nem magas, felséges trónon jelenik meg Jahve, nem a jeruzsálemi templomban szeráfoktól körülvéve, mint Ézsaiásnak.¹¹⁷ A lélek csendjében szólal meg és jelenik meg nála először Jahve.

¹¹⁴ Seder Olam rabba. c. 26.

¹¹⁵ Raschi : Jer. 44¹⁴-hez.

¹¹⁶ Köberle : i. m. 282. l.

¹¹⁷ És. 6.

Jerémias születésénél fogva is istenfélő lelke, amelyet a szülői ház vallásos tradíciói még csak jobban kifejlesztettek: aggódással nézte népe valláserkölcsei sülyedését és a fenyegető skytha vihart. Látja és érzi, hogy Jahve ügye, Jahve népe és vallása forognak veszedelemben. Valami benső hang, a Jahveé, szólal meg benne, hogy siessen megmentésükre, álljon Jahve ügye mellé, azaz legyen prófétává. Egy másik benső hang azonban rámutat a próféták szenvedéseire, arra a küzdelmes életre, amely az addigi próféták osztályrésze volt. Ennek a hatása alatt Jerémias így védekezik a lelkében kibontakozó Jáhve-szó ellen: Nem megyek Uram, mert „még fiatal vagyok“ (I. 6.) Tehát Jahve közt és a próféták nehéz életétől való természetes húzódás közt folyik benne a küzdelem.

Egy csendes, komoly órán azután eldől a harc. Oly erős lesz Jahve hívó szava Jerémias lelkében, hogy elnémit minden ellenvetést, húzódozást. Jerémias ekkor megbizonyosodik felőle, hogy Jahve prófétának hívta el. Ekkor látja az északon forrásban levő üst vízióját (I. 13—14.) Ettől a pillanattól fogva meg van győződve arról, hogy ő Jahve prófétája. Sőt — már régóta folyó lelki küzdelmeire, az elhivattatást megelőző lelkiharcokra célozva — azt mondja most Jahveval: „Mielőtt az anyaméhben alkottalak: már ismertelek és mielőtt megszülettél: megszenteltelek“ (I. 5.). Jerémias tehát bizonyos abban, hogy őt Jahve már születése előtt „ismerte“. A héber szöveg ezt a יָדָעָה igével fejezi ki, amelyet nyugodtan fordíthatunk az Új-Testamentum περιγνώσκω-jával (Róm. VIII. 29., XI. 2., I. Pét. I. 20.). Jerémias most már Jáhve által még születése előtt „kiválasztottnak“, praedestinálnak érzi magát, akit Jahve „megszentelt“, azaz a profán dolgoktól elkülönített és a maga szolgálatára rendelt.

Duhm¹¹⁸ ugyan lehetségesnek tartja azt, hogy az imént idézett vers (I. 5.) nem eredeti jerémiaszi elem, hanem Jerémias könyvének átdolgozói Ézsaiás XLIX. 1.-ből alkalmazták Jerémiasra. Mi azonban azt hisszük, hogy az olyan ember lelkében, akinek azt kell mondania önmagáról, hogyha akar, sem tud elszakadni Jahvetől és hogyha el akarja némitani magában Jahve szavát, akkor mintha izzó tüzet és lobogó lángot érezne csontjaiban (XX. 9.), hogy tehát az ilyen ember lelkében nagyon jól megfoglanhatott az a gondolat, hogy ő már születése előtt Jáhve „kiválasztottja“ és „megszenteltje“ volt. Ez egyúttal azt bizonyítja, hogy Jerémias nagyon bizonyos volt elhivattatásában. Mint Pál apostol, ő is Istennek csodás vezetését látja meg egyszerre életében, sőt előtte is. Ő is felismeri, hogy „Isten kagyelméből vagyok, ami vagyok“.

Ennek következtében hatalmas prófétai öntudat alakul ki lelkében. Az Isten és az ember összeolvadnak benne. Az az ember, aki az imént még aggódva iparkodott magától elhárítani Jáhve hívását, mert még fiatalnak érzi magát a próféta-ságra: most Jáhve haragját érzi a maga lelkében, amelynek nem tud gátat vetni, amikor Jáhve ügyét gúnyolják (VI. 11.); most tűznek érzi magában Jáhve szavát, amely azért adatott neki, hogy összerombolja, elégesse vele a Jáhveről mit sem tudni akaró gonosz világot (V. 14.). Sőt annyira azonosítja magát az Isten dolgával, annyira bizonyosan tudja, hogy az ő ügye egyúttal a Jahveé is, hogy arra kéri őt, hogy önmagáért, azért, mert az ő (Jáhve) szavát gúnyolják: pusztítsa el Jerémias ellenségeit. Jahve ellenségei tehát már az ő ellenségei is és megfordítva.

Mint Ámosnak (III. 18.), úgy neki is, beszélnie kell Jahve dolgairól még akkor is, ha nem akar (XX. 9.). Oly erősen érzi lelkében az élő Istent, hogy még, ha bensőleg szenved is, akkor is hirdetni kell azt, amit Jáhve láttat és hallat vele (IV. 16—21.)

Prófétai öntudatában személyes küldetést érez magában. Személyes küldetést, de csak Judához és Jeruzsálemhez, nem pedig, amint Jerémias könyvének

¹¹⁸ D. B. Duhm: Das Buch Jeremia Tübingen u. Leipzig J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1901. 5. l.

későbbi átdolgozói hiszik,¹¹⁹ az akkori világ összes népeihez. Sehol, ahol az igazi, minden kétség nélkül megállapítható Jerémias beszél — akár a költeményekben, akár Baruknál — nem akar másnak mutatkozni, mint Jeruzsálem vagy Juda prófétájának. Ezeken kívül még csak Efraim érdekli. De idegen népek (pl. Babel, Edom, Moab stb.) ellen sohasem prófétált. Ezekről a dolgokról az előző fejezetben bővebben szoltunk.

Milyennek ismerte Jerémias az életét teljesen uraló Istent? Milyen volt Jerémias *istenfogalma*?

Először is szerető atyának ismerte, azután mindentudó Istennek, aki a szívekben is olvasni tud, aki ép ezért igazi, szívből jövő, erkölcsi értelemben is megnyilatkozó, bensőséges istentiszteletet kíván a maga számára. Jerémias Istene azonban igazságos is, aki gyűlöli a bűnt, még akkor is, ha kedvence, Izrael, követi is azt el. Igazságossága a bűnös pusztulását követeli. Végül Jerémias mindenütt jelenvalónak, mindenütt megtalálhatónak ismeri lelke Istenét.

Jerémias Istene tehát legelőször is atya, akinek szíve annyira tele van szeretettel, hogy minden hűtlensége dacára is szereti Judát és kész neki megbocsátani. Ember pl. meg nem tenné, hogy elbocsátott feleségét, ha az azóta csak egy más férfi is volt, visszafogadja. És Jahve, dacára annak, hogy Juda nem is egy, hanem sok Baallal paráználkodott, mégis kész visszafogadni magához Judát. Sőt a már egyszer szívéből kivetett, gonoszsga miatt idegen országba száműzött fiát, Efraimot, még most sem tudja elfelejteni, még most is felgerjed a szíve, hacsak eszébe jut is a neve, mert még mindig a régi szeretettel szereti (XXXI. 20.) és ezért vissza is fogja hozni a száműzetésből. Jahve atyái szeretete még a leánynak (Izrael) is a fiúéval egyenlő osztályrészt ad (III. 19.). Nem hirtelen haragú, nem veti el hirtelen felgerjedésében népét, hanem, mint a vincellér a szőlőt, úgy ő is még egyszer szorgosan átkutatja Jeruzsálemet (VI. 9.), mielőtt megharagudnék és kész volna megbocsátani az egész népnek, hacsak egy igaz ember találtatnék is Jeruzsálemben (V. 1.).

Jerémias a maga lelkének nagy szeretetével felruházottnak képzei Istenét is. Úgy érzi, hogy Isten is éppúgy szereti népét, mint ő, hogy mint neki, úgy Jahvénak is népée minden érzése, gondolata.

Jerémias Istene azonban nemcsak szeretni tud. „Szívek és vesék vizsgálója“ az ő Istene (XI. 20., XVII. 10.). Ezt a gondolatot nyilvánvalóan Jerémias teremtette meg a vallásban. Előtte sehol sem olvastunk arról, hogy Jahve a szíveket is ismeri. Ézsaiás feltételezi ugyan, hogy Jahve ismeri az emberi gondolatokat, de még nem fejezi ki. Jerémias azonban megteremtette a szívekbe látó, veséket (keleti fogalmak szerint szintén résztvesznek a lelkiműködésben) vizsgáló Istennek a fogalmát. Érdemes jól megjegyeznünk, hogy ezt a gondolatot Jerémias teremtette meg a hit világában.

Ha azonban Jahve a szíveket vizsgálja, akkor igazán csak az kell neki, ami a szívekből fakad. Nem ceremónia, nem „szent hús“ (XI. 15.), nem áldozatok (VII. 21.), nem tömjénfüst (VI. 20.), nem külső körülmetélkedés (IV. 4.), nem pedáns törvénytéljesítés. A Thora külső ismerése, birtoklása semmitsem ér, mert nem teremnek belőle a lélek számára való gyümölcsök (VIII. 13.). Ez nem az igazi bölcsesség (VIII. 9.), mert ez csak külsőség és nagyon könnyen lehet hazugság is (VIII. 8.). Jahve elsősorban szeretetet kíván a nép részéről a maga számára. Hogy úgy szeresse mindig, mint az első időkben, a mátká szerelmével (II. 2.), hogy hú maradjon hozzá és sohasse távozzon mellőle (III. 19.). Jahvenak nem cifraságok kellene, hanem: a szív körülmetélése (IV. 4.) és a gonosz indulatok kivetése. Aki csak külsőségekben tiszteli Istent, az olyan, mint aki ravaszodik Isten házában (XI. 15.). Az opus operatum Jerémias szemében semmit sem ér.

¹¹⁹ Az utóbbiaktól származónak tartjuk ép ezért I. 5. b)-t, ahol Jahve kijelenti, hogy Jerémiást a „népek“ fölötti prófétává küldi el. Így gondoljuk ezt Duhm (i. m. 6. 1.) alapján és azokból a tényekből, amelyek az igazi Jerémiás lelkülete könyve alapján élénk tár. D. C. H. Cornill (Das Buch Jeremia Leipzig, 1905. 5. kk. 1.) és W. Erbt (Jeremia und seine Zeit Göttingen 1902. 111. és kk. 1.) ellenkező állásponton vannak.

Még a legdrágább áldozások sem pótolják Istennek igaz szívből való keresését (VI. 20.). Ez nem azt akarja mondani, hogy Jerémias ellensége volt a kultusznak. Nem. Az ő szemében azonban nem ez volt a fődolog. Ezt csak egy magasabb cél: az igazi istentisztelet eszközének tekintette. Valójában épúgy küzd Jerémias a vallásban levő külsőségek ellen, mint Jézus és Pál apostol a farizeusok és a későbbi zsidóság külsőségeiben álló istentisztelete ellen. Már Jerémias felismerte, hogy az emberi elme könnyen hajlandó arra, hogy a vallás súlypontját a bensőleg való istentiszteletből a külsőségek, ceremóniák által való kultuszra helyezze. Ő maga a lélek mélyén élte meg a Jahvéval való közösséget, ezért azt követelte, hogy a figyelmet félreterelő külsőségek tétessenek félre.

Miben áll szerinte *Jahve igaz ismerete*? A neki való engedelmisségben (VII. 23.). Ez az első követelmény. Amióta őt Jahve elhívta, engedelmesen magára vette azt a terhet, amelytől pedig előre félt: a próféta-ság súlyos hivatását és hordozta türelmesen. Megtanulta, hogy aki igazán Istené akar lenni, annak először is engedelmesnek kell lennie. Ezért követeli népétől is elsősorban az engedelmisséget Jahve iránt.

A második követelmény Jahve erkölcsi tartalmú parancsainak teljesítése. Aki igazán ismerni, tisztelni akarja Jahvét, annak engedelmesen be kell töltenie azt, amit Jahve erkölcsi tekintetben kíván az embertől. Ezért a pompaszerető, de sivár lelkű és önző Jojakimnak: atyja, Jósiás, képét tartja szeme elé és akkor mondja neki, hogy az igazi királyi méltóság és Jahve igaz ismerése nem abban merül ki, hogy pompásabbnál pompásabb cédrusokkal díszített házát, hanem legyen olyan, mint atyja volt, aki egyszerűen élt ugyan, de azt tette, ami igaz, ami jó, t. i. a „szegényeket, az elnyomottakat“ védte (XXII. 15—16.). „Élesebben és világosabban az Ó-Testamentum egy helye sem fejezi ki, hogy a valódi istenismerés nem elméleti tudásban, dogmatikus tanokban áll, hanem ethikai igazságok praktikus gyakorlásában. Tehát az igazi vallásosság Jerémias szerint nem az értelem, hanem az akarat dolga.“ (Cornill.)¹²⁰

Jerémias az, aki kora Jahve-képzetének erkölcsi tartalmát ad. Ő az, aki — amint látjuk — nyomatékosan hangsúlyozza, hogy Jahvét erkölcsi, belső értékekkel kell tisztelni. Így állítja az erkölcsi Jahve fogalom mellé az erkölcsi Jahve-tisztelés fogalmát és ez által az ember belső mivoltát is átalakítani iparkodik. Követeli, hogy az emberek erkölcsi életet éljenek.¹²¹ Ezt követeli elsősorban kora prófétáitól, akiket keményen megvádol, hogy tőlük származik minden gonoszság, ami az országban van, mert a gonosztevőket még támogatják, nem-hogy elnyomnák (XXIII. 15.). Sőt megfigyelhetjük, hogy azt a vallási botlást, amelyet Samária prófétái azáltal követtek el, hogy a Baalok által prófétáltak, nem bírálja el olyan súlyosan, mint az az alacsony erkölcsi színvonalat, amelyre Juda prófétái sülyedtek (XXIII. 9—12.). Jahvénak szolgálni és erkölcsellennek lenni szerinte nem egyeztethető össze. Jerémias erkölcsi istenfogalmából következik az, hogy az egyes emberek pl. Jósiás, Jojakim, Jojakin stb. erkölcsi mivoltával is foglalkozik. „Szinte azt mondhatnók, hogy a lelkigondozás valami nyomait lehet Jerémiasnál észrevenni. Természetesen nem az olyan lelkigondozását, aminőt Jerémias könyvének exilium utáni átdolgozói tulajdonítanak a prófétának, amely a törvény és kinyilatkoztatás kész szisztémáira támaszkodott volna, hanem az olyan lelkigondozását, amely az örök ethika iratlan törvényein alapszik, a lelkiismeretre és erkölcsi tapasztalatokra felebb“ (Duhm).¹²²

Jerémias istenfogalma *bensőséges*, mély vallásosságot követel. Nyugodtan mondhatjuk Jerémiast a szív vallása megalapozójának. „Mert, amíg a régi próféták mindig csak az államot és a polgárokat tartják szem előtt, addig Jerémias

¹²⁰ D. C. H. Cornill: Das Buch Jeremia Leipzig Chr. Herm. Tauchnitz 1905. 255. l.

¹²¹ Tízennégy eredeti jeremiási helyre hivatkozhatunk, ahol Jerémiás kora erkölcsi visszasságai ellen kel ki (V. 1—6., 7., V. 8—9, 11—14., VI. 6b—8., 11—14., 16—19., 20., IX. 1—2., 3—5., 6—8., XI. 15., XXIII. 11., 13—15.).

¹²² D. B. Duhm i. m. 184. l.

a vallás mélyebb gyökereit a szívben találja meg“ (Duhm).¹²³ Amilyen az ő saját vallása, istentisztelete volt, olyannak akarta hogy legyen minden ember istentisztelete. Ezért tartja lehetetlenségnek, hogy a lelkeket a Baalok kultusza kielégíthesse, mert ez teljesen értéktelen és üres, lármára és érzékiségre van építve. Ezért hallja lelkében a baalkultusztól félrevezetett, belsőképp meg nem nyugtatott nép panaszkodását (III. 21.). Jerémias igaz istenismerettel bíró lelke már világosan érezte, hogy a léleknek nem a „hegyek larmája“ (III. 23.) és a Baal kell, hanem : Isten. Már ő érzi, hogy a lélekben egy semmivel el nem csitítható, semmivel el nem kábítható vágyódás él, amelynek Isten kell, Isten egyedül. Már ő is sejti azt, amit a nagy egyházatya később így fejezett ki : „Inquietum est cor nostrum, donec requiescat Domine in Te!“

Annyi bizonyos, hogy annak, amit a vallás „léleknek“ nevez, Jerémiásnál találjuk meg első nyomait. Ő beszél először a „lélek nyugalmaról“ (VI. 16—17.). Nála azonban még nem lehet meg e szavaknak az az értelme, amelyet Jézus adott neki. Jerémias még csak a külső veszedelmek miatt aggódó lélek megnyugtására gondol. De jellemző, hogy már ő sem a hitegető próféták „békesség, békesség“ szavára való hallgatást tartja célravezetőnek, hanem „Jahve örök utait“ (VI. 16.). Vagyis nem az önámítást, hanem Jahve kezének a történelemben való szemlélését és az élő Jahve-beszéd, a próféta-szó meghallgatását. A lélek nyugalmanak igazi, mély jelentőségét ugyan csak Jézus tudta közölni az emberiséggel, de elvitathatatlan, hogy a kifejezését annak, amit Jézus, mint legfőbb jót adhat : Jerémias teremtette meg (Cornill).¹²⁴ Ez is csak azzal a mélységes istenfogalommal kapcsolatban lehetséges, amely Jerémias lelkében élt.

Jerémias Istene azonban nemcsak szeretni tud, nemcsak bensőséges istentiszteletet kíván, erkölcsi értelemben is tiszta emberektől, hanem amikor ezt nem kapja meg : büntetni is tud, mert *igazságos*. Igazságossága követeli, hogy Judát elpusztítsa. Jerémias folytatja a próféciának azt a gondolatát, amely Amossal lépett be a prófétizmusba, hogy t. i. Izráel—Judának saját gonoszsága és Jahve igazságossága miatt el kell pusztulnia. Nem Assur, illetve Jerémiásnál a skythák és káldok, hozzák a veszedelmet. Ezek csak eszközök Jahve kezében. Mint Amos, úgy Jerémias vallásos képzelet szerint sem lehet ember az ellenség. Ezért nem is nevezi meg költeményeiben sem soha a közeledő ellenséget. Az ellenség csak Isten, Jahve lehet, aki igazságos. Ő gondolja ki a gonoszat Juda ellen, mert az megérdemli. Sőt ő maga az, aki gyalázatba dönti népét, mert annak bűne elviselhetetlen (XIII. 26.). Ha atyja is népének, ha örök szeretettel szereti is Izráelt, de igazságos is, aki gyűlöli, utálja a bűnt és megbünteti a bűnöst még akkor is, ha saját kedvencéről van szó. Erre a gondolatra vezette a prófétát a *bűnről való fel-fogása*, amelyre most térünk rá.

Bár Jerémias eleinte még reménykedik, hogy Jahve büntetése még elmaradhat, ha a nép a szívét metéli körül, azaz őszintén megtér, reménysége csakhamar teljes reménytelenséggé változik. Meggyőződik arról, hogy a pusztulás már elkerülhetetlen. Meg fog halni az ország (IX. 9—10.), de meg fog halni a nép is (IX. 16—18, 19—21.). Mert képtelen az erkölcsi megtérésre, a megtisztulásra (II. 22.). Képtelen mélyre szántani és magából a gyomot kivetni, képtelen a szív gonoszságait eltávolítani (IV. 3b). Megtérése legfeljebb csak holmi pillanatnyi vallásos sugalmaknak való engedés, mely lényegében nem több, mintha az ember tüskék közé vetne jó magot (IV. 3b.). Valóságos vad hajtássá lett a Jahve által ültetett nemes szőlőtő (II. 21.). Folytonos gonoszsága által annyira elszokott a jótól, hogy most már fizikai képtelenség számára megjavulni ép úgy, mint lehetetlenség a szerezsennek is fehérre változtatnia a bőrét, vagy a párdrucnak levetnie csikjait (XIII. 23.). A bűn állandó cselekvése megfosztotta őket akaratauk szabadságától. Jerémias itt nem az öröklött bűnről, a *servum arbitrium*-ról beszél, hanem arról, hogy pusztá megszokás folytán az ember második természetévé, levethet-

¹²³ D. B. Duhm : *Israels Propheten*. Tübingen J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1916. 270.

¹²⁴ D. C. H. Cornill i. m. 78. 1.

lenné válik (Duhm).¹²⁵ Ezért van a bűn „gyémánthegyű vasvesszővel“ (XVII. 1.) a nép szívébe írva. Jerémias tehát a megszokás útján keletkezett bűnt is kitorölhetetlennek tartja. Nem mossa azt le az oltárok szarvára kent vér sem (XVII. 2.). Mert ezt azért kenték oda, hogy a bűnt kiengeszteljék. S ha Jahve ennek dacára is csak a bűnt látja az oltárok szarván : akkor a bűn kitorölhetetlen. Az ember a maga könnyelműségében megfedelkezhetik róla, de a bűn marad a maga beszenyvező, elerőtlenítő valóságában. Pedig a bűn alapján véve idegen az embertől — Jerémias számára épp ezért valósággal érthetetlen a bűnben való állhatatosság (VIII. 4.) — hiszen csak csupa megszokásból lett urrá a nép felett (XIII. 23.). De most már a sajátja, levethetetlen tulajdona lett, most már valósággal bugyog belőle a gonoszság, mint a forrásból a hideg víz (VI. 7.). A bűnt még csak súlyosítja az, hogy a nép, vagy legalább annak felelős vezetői ismerik Jahve követelményeit (V. 4, 5.) és még sem teljesítik. Sőt vakmerőségükben még Jahvéval szállnak perbe, benne keresik a hibát (II. 29.).

Miben áll a nép bűne ? Miért fogja őket Jahve elpusztítani ? Nem a bálványimádásért, mint ahogy Cornill¹²⁶ és Erbt gondolják. Jerémias nem tartja kortársait bálványimádóknak, még kevésbé az ősokeket. Láttuk II. 2b. köv.-ből, hogy épp ellenkezőleg az atyák idejét — éppúgy mint Hóseás — a vallás ideális korának tartja, amikor még semmi sem zavarta a Jahve és népe közti harmóniát. Még II. 27.-ből sem következtethető az, hogy a Jerémias korabeli nép bálványimádó volt. Mert ha Jerémias szemükre veti is, hogy a „fának azt mondják : atyám és a kőnek : te szültél minket“, akkor ez még nem azt teszi, hogy a fát és követ mint bálványt imádták. Nem. Jerémias itt egyszerűen csak azt akarja a nép szemére hányni, ami őt fájdalommal tölti el, hogy t. i. a fában és kőben tisztelt helyi istenségeknek ugyanazokat a predikátumokat adják, amelyek csak Jahvet illetnék meg. Jerémias ifjúkori költeményeiből teljesen biztosan megállapítható, hogy neki először csak a helyi kultuszokkal, a genius loci-k tisztelésével van baja. Bizonyítja ezt az is, hogy, amikor az V—VI. fejezetben Jeruzsálem bűneiről beszél, egy szóval sem említi a bálványimádást. pedig a templomban akkor még ott voltak a Manasséféle synkretizmus bálványkiábrázolásai. Ha valahol, úgy itt lett volna alkalma Jerémiasnak a bálványimádás ellen síkra szállni. Ő azonban csupán erkölcsi és társadalmi bűnt vet Jeruzsálem szemére. A „paráználkodásról“ csak a helyi kultuszokkal kapcsolatban beszél. Csak a későbbi, a Deuteronomium alapján álló korok tekintették előszeretettel bálványimádóknak a megelőző generációkat. A későbbi korok eme felfogása Hóseásnak a baalkultusz elleni támadásaiból, illetve az ebből leszarmaztatott következtetéseknek tévesen az exilium előtti egész korra való alkalmazásából keletkezett.

Ez a helyi kultusz volt Jerémias szemében az a bűn, amelyért Jahve el fogja pusztítani a népet. Ehhez járult az az erkölcsi züllés, amelynek a fővárosban tanúja volt (V—VI. fejezet). Bűn volt továbbá Jerémias szemében és okvetlenül pusztulásba vezető : a politika is, mert az egyedüli segítség, Jahve helyett az idegenek, Assur vagy Egyiptom (II. 18.), később Babel felé (XIII. 21.). tekintgetett. Ezt Jerémias a nemzeti isten megvetésének, az idegenek utáni futkosásnak minősítette és méltán, mert a más népekkel való bensős érintkezés rendesen ezek kultuszának, kulturájának utánzásával is járt. Jerémias vallásos képzelet szerint pedig azért is szükségtelen az „idegenek“ után való „futkosás“, mert emberektől ugyan veszedelem sem, de segítség sem jöhet Juda számára. Juda segítsége csak Jahve lehet.

Később, a babiloni hódoltság korában is Jerémias istenfogalma volt az, amely az ő politikai meggyőződését és magatartását homlokegyenest ellentébe állította az akkori hivatalos, a királyok (Jojakim, Jojakin, Czedekiás) és a Hananja-féle próféták által képviselt közfelfogással. Amíg ugyanis az utóbbiak feltétlenül igaznak az idegen uralom ellen és annak gyors megsemmisülését jövendőlik,

¹²⁵ D. B. Duhm : Das Buch Jeremia 1901. 126. l.

¹²⁶ L. pl. Cornill i. m. 48., 73., 112., 210. stb. l. és Erbt i. m. 174. kk., 215., 238., 242. 253. stb. l.

Jerémias a Babel igájának hordozását és minden ellenállás reménytelenségét hirdeti. Ennek nem az az oka, hogy Jerémias kevésbé szerette hazáját, mint Jojakim, Hananja vagy a háborús párt, hanem az, hogy Jerémias Jáhvefogalma más volt, mint ezeké az embereké. Ezek Jahvét csak mint Juda istenét tudták elképzelni, akinek kötelessége védeni országát, városát, mert vele áll, vagy bukik ő is. Jerémias ellenben, amíg egyrészt hangsúlyozza, hogy Judának csak az ősi nemzeti Isten lehet a segítsége, lassanként rájön arra, hogy Jahve nincs Jeruzsálemhez kötve. Szerinte éppen az az akadály a belső megújulásnak, az erkölcsi megtérésnek, hogy a nép nagyon is a jeruzsálemi templom külső létezésébe veti minden bizalmát. Pedig, hogy Jahvet nemcsak a templomban, hanem a szívben és elsősorban itt kell keresni, azt már Jeremiás is érezte. Ez a felfogás átalakítólag hatott a próféta hazaszeretetére is, mert szerinte — ha már a népet ép ez akadályozza az őszinte megtérésben — a templom és Jeruzsálem nélkül is tisztelni lehetne Jahvet. Nála a nemzeti vallás kezd átalakulni világvallássá.

Tehát Jerémias finomult istenfogalma a helyi kultuszokban, a Deuteronomium hivatalos istentiszteletében, amely szerinte Jahvénak nem kedves, mert külsőség és hazugság, továbbá az erkölcsi feslettségben és a politikában látta meg azokat a bűnöket, amelyek miatt a pusztulásnak el kell következnie. Jerémias tehát meg tudja okolni, hogy miért kell jönnie a veszedelemnek. Nála nem csupán egy elmélet keresztülvitele miatt kell elpusztulnia a népnek, mint a Deuteronomium a kanaánitákat csupán elmélete keresztülviteléért irtatja ki. Nem, nála azért kell megbűnhődnie a népnek, mert igazán bűnös, mert tudatosan áthágta Jahve akaratát. Ezért fogja őket az igazságos Jahve elpusztítani. A prófécia speciális tragikumuma volt, hogy a prófécia által megteremtett népnek most ép a prófécianak kellett pusztulást hirdetnie, mert nem tudott megfelelni a prófétizmus követelményeinek: a magasabb, erősebb valláserkölcsei rend megteremtésének.

Hol van most már ennek a bűnnek alapja, székhelye? A szívben, amely gyenge és megbízhatatlan. „Csalárd a szív és gonosz“, mondja Jerémias (XVII. 9.). Ézsaiás még csak annyit fedez fel, hogy a nép szíve nincs ott az istentiszteletnél, hogy csak szájjal közelget hozzá és csak „ajkaival“ tiszteli. (XXIX. 13.) Jerémias azonban rámutat arra, hogy az alapvető hiba az emberi szív megbízhatatlanságában és gyengeségében van. Hamar urrá lesz felette a „dzolék“ (gonosz, megvetendő) és erősen befészkel magát (XV. 9.). „Jerémias eme gondolata folytán lelkirokonságot mutat az ú. n. Jahvistával, aki egyszerűen és komoran szintén a szív megbízhatatlanságára mutat rá (I. Móz. VI. 5. Duhm).¹²⁷ A gonosz, a bűnnek eme gyökere a szívbe veszi bele magát és okozza azt, hogy ez nem akar többé Jahvenak szolgálni, hanem eltépi, összetöri azt a kapcsolatot, amelyben Jahvéval szemben állt (II. 31, 20.). Csak igazán őszinte és mély gondolkozású emberek tudják, hogy a szív csalárd és gonosz. Kevésbé mélyen tekintő emberek könnyen és szívesen elsiklanak e fölött a pont fölött. Amint látni fogjuk: Jeremiást saját belső világa, annak viharai tanították arra, hogy a szívben megbízni nem lehet.

Jahve tehát, mint az igazságosság principiuma elpusztítja bűneiért Judát. S eközben nem szükséges, hogy Jahve maga is elpusztuljon. Mert Jahve nincs Jeruzsálemhez kötve. Babelben is imádkható. Ezt írja Jerémias a száműzötteknek (XXIX. 7.). Erre is a saját szíve tanította meg. Mert ő nemcsak a jeruzsálemi templomban érezte magát közel Istenhez, hanem mindenütt. A hóborította mezőségen éppúgy, mint a Jojakim haragja következtében felkeresett rejtekhely magányában, vagy Bethlehem melletti tanyán, ahol imádkozva keresi Jahve akaratát (I. 11—12., XIII. 17., XLI. 17., XLII. 7.). Mennyivel magasabb Jerémiasnak Jahveról való eme képzete, mint pl. a CXXXVII. Zsoltár írójáé, aki valóságos felháborodásának ad kifejezést amiatt, hogy az őket fogvatartó nép Sion — a jeruzsálemi templom — énekeit kívánja hallani tőlük: idegen földön! Ez lehetetlen és ha megtennék, szemükben ez egyértelmű lenne Jeruzsálem elfeledésével. Jerémias pedig azt mondja, hogy Babilonban is imádkhatják, sőt meg is találhatják

¹²⁷ Duhm i. m. 146. l.

ugyanazt az Istent, akiről azt hiszik, hogy csak Jeruzsálemben lakik. Ez határozottan ismét egy Jerémiástól származó új gondolat volt, a Jahve vallásban, amelynek jelentőségét, hatását még látni fogjuk. Mennyivel szellemibb, de mennyivel mélyebb is Jerémiásnak ez a Jahve mindenüttjelenvalóságáról való fogalma, mint Ezékiel istenképzete, akit még a babiloni fogságban is a jeruzsálemi templom méretei foglalkoztatnak, mert számára Jahve csak a jeruzsálemi templomban lakhatik. Jerémias Jáhve-fogalma igazán magasabb istenfogalom.

Ilyen istenfogalom mellett Jerémiásnak nincs szüksége *csodára*, hogy Isten működését felismerje. Számára a természet rendje is beszédesen hirdeti, hogy Isten él és uralkodik. A mandulaág virágzása : lelke Istenének hatalmát és hűségét hirdeti (I. 11—12.). A vándormadarak költözése, érkezése is Isten beszéde hozzát (VIII. 7.).

Természetes tehát, hogy amikor egyszer Barukot vigasztalni kell, csak annak az Istennek szavával vigasztalja őt is (XLV. 4.), akivel annyira tele van saját lelke, aki neki is egy küzdelmes életen keresztül egyedüli vigasztalója volt. Jerémias ott az idegenben is, egész bizonyosan érezte, hogy Jahve nem maradt ott a Sionon, hanem ott van vele szíve rejtekében még az idegen föld hontalanságában is. A próféta magával vitte Istenét mindenüvé.

Ennek kell tulajdonítanunk, hogy Jerémias, dacára annak a folytonos csalódásnak, meg nem értésnek, amelyben első, Jahve nevében kiejtett szavától kezdve, az utolsóig része volt : mégis erősen tudott hinni mindennek dacára. Pedig reményeit egymásután temette el. Először Juda megtérésében reménykedett (III. 12—13., 21—25. IV. 1—4.), majd az Assyriába száműzöttektől várta a lelki megújulást, a teljes szívvel, lélekkel Jahvéhoz való csatlakozást (XXXI. 2—6.). Ezek nem teljesedtek. Most a Jójakinnal deportáltak lettek a reménysége, de onnan is csak gőg és rosszindulat volt a felelet szeretetteljes figyelmeztetésére (XXIX. 24. köv.). Végül már csak azért könyörgött, hogy a népnek az a kis töredeke, amely 586 után Judában maradhatott : ne hagyja el a hazát, mert az idegenben el fognak pusztulni Jahve és a jövő számára. Ez a vágya sem teljesedett. És mégis, még utolsó ránk maradt beszédében is annak a hitnek a bizonyossága cseng, hogy dacára annak, hogy Jahve éppen ellenkezőleg látszik cselekedni, mint ahogy ő szeretné, azért mégis csak : az övé Jáhve, az ő pártján áll és meg fogják látni, hogy mégis csak az ő szava fog beteljesedni (XLIV. 28.). Megható az ősz prófétának ilyen gyermekien őszinte, erős hittel való ragaszkodása Istenéhez. Mintha minden csalódásán keresztül azt mondaná : „Tudom, kinek hittem !“ mert „Jahve örökdik szavai felett, hogy azt teljesítse“ (I. 12.).

Természetből fogva gyenge és félnék lelkének ez a hit volt erősítője, támasza. Amikor tombolt körülötte a gyűlölet, amikor ádáz dühvel törtek rá Jahve szavának gyűlöllői, — milyen sokszor megtörtént ez pedig életében ! — akkor mindig hallani vélte Jahve szavát : „Ne félj . . . bevehetetlen fallá teszlek e nép számára. Támadni fognak, de le nem győznek. Mert veled vagyok én, a te segítőd, hogy megszabadítsalak a gonosznak kezéből“ (I. 17., XV. 20—21.). Ő az első ember, aki úgy hisz Istenben, hogy az minden körülmények közt meg fogja őt védeni a világ ellen. Nála veszi kezdetét az egyes ember, az individuum istenfélelme. Nyugodtan megtudta jövedőlni a templom pusztulását, mert az ő hite nem a templomban, ill. nem *csak* a templomban kereste és találta meg az Istent.

Jerémias hite erőforrás volt számára a *jövőre* vonatkozólag is. Ennek a hitnek a sugarai mellett tekintett Jerémias a jövőbe. Amint tudta azt, hogy Isten nélkül nincs előrejutás, boldogulás (XV. 6.), éppúgy meg volt győződve arról is, hogy Isten nélkül nincs jövő. Az ő hite számára Jahve az, aki megkönyörül elvetett népén, aki kegyelmet ad majd a „kard elől“ menekülteknek (XXXI. 2.) és a „régii szeretettel“ ismét magához vonja őket (XXXI. 3.). A XXIX. fejezetben az exulansoknak szóló levélben ismét csak Jahvétól várja a jövőt. Ennek úgy ad kifejezést, hogy azt írja a száműzötteknek, hogy Jahvénak a békességre, nem háborúságra szóló gondolatai, tervei vannak velük (XXIX. 11.). Jerémiás tehát még 597 után, Juda első exiliuma után is hiszi, hogy Jahve jobb jövőt, a békesség-

nek idejét fogja elhozni Juda számára. Sőt még a második, az 597-inél még sokkal súlyosabb, megpróbáltatás után is Jahvától várja az építést, az áldást (XLIII. 10.).

A jobb jövő első feltétele, hogy Juda teljes szívvel keresse Istenét (XXIX. 13.), egyszerűen kikötések nélkül, olyan teljesen oda adja szívét Jahvénak, amint ezt a próféta tette. Egy Hananja is hisz pl. abban, hogy Jahve fogja meghozni a szebb és boldogabb jövőt. A különbség azonban az, hogy, amíg Hananja azonnal és külső okok miatt hisz Jahve beavatkozásában, amelynek még terminust is szab, addig Jerémias szerint Jahve csak a népre kirótt valláserkölcsei követelmények teljesítése, az általa küldött büntetés türelmes viselése, az ő buzgón és igaz szívből való keresése után fogja csak népét magához fogadni. Hogy mikor, azt egyedül Jahve tudja. Jerémias csak azt érzi, hogy Isten fog diadalmaskodni. Annyi bizonyos, hogy Jerémias annyi csalódás, népének ismételt és igazán súlyos pusztulása dacára sem pessimista. Nem. Épúgy hinni tud Jahve jósága és kegyelme diadalában, mint bármelyik más próféta. Éppen akkor, amikor Isten útjai súlyosak lettek, amikor az emberi remények és várakozások összeomlottak és megsemmisültek: éppen akkor bizonyos ő a felől, hogy Isten jót és nem rosszat akar népével. Másfelől újra kell hangsúlyoznunk, hogy Jerémias nem is fantaszta, nem épít légvárakat, amikor a jövőről beszél. Nem aranykorszaknak képzei a jövőt, nem izraeli világbirodalomról beszél, sem riktó színeket nem használ a jövő festésekor. „Szerinte a jövő arra fog szorítkozni, hogy Jeruzsálem pusztulása után is fog maradni néhány ember az országban. Ezek majd szerényen megélhetnek, földet, házat vásárolgatnak (XXXII. 15.), a fogságból visszatért Izrael pedig vincellérkedni fog (XXXI. 5.). Ez a a gondolat jobban tetszik neki, mint a jövőnek enthuasiastikus módon, ragyogó, izzó szavakban való ecsetelése. Amilyen egyszerű a lelke, olyan egyszerűek, de egyszersmind olyan fenségesek is a belőle fakadó gondolatok“ (Duhm).¹²⁸ De az is bizonyos, hogy Jerémias egyszerűen vallásos lelke nem dráma fordulatoktól, Jahve viharos beavatkozásától, vagy külső — esetleg a becsületesség rovására történt állami vagy kultikus-reformoktól várta a jobb jövő elkövetkezését, hanem — amint már említettük — a belső ember átalakulásától, megjavulásától, a szív megtisztításától és őszintén Jahvéhoz való csatlakozásától. Jerémiasnál nem találunk ragyogó színekben pompázó ú. n. messianistikus jövendöléseket, vagy a templom felépítéséről, a kultusz helyreállításáról való próféciákat. Jerémias egészen más úton kereste az Istent és ebből kifolyólag másképpen képzelte el a jövőt is.

Dacára azonban ennek a fenségesen egyszerű és mégis hatalmasan erős hitnek: Jerémiasnak is voltak gyenge pillanatai. Voltak idők, amikor elsötétülni látott maga körül mindent, amikor nem látta többé Istenét, akiben pedig erősen hitt, amikor inogni érezte maga alatt a talajt, amelyről azt hitte, hogy erős hittel és lélekkel fog rajtaállni mindvégig. Általános emberi szempontból érthető és természetes, hogy a legvallásosabb léleknek is vannak kritikus pillanatai, amikor elhomályosodik az a ragyogó égbolt, amelyet hitében maga felett lát. Hogy belső küzdelmek vagy behatások idézik ezt elő, az a dolog lényege szempontjából most mellékes. Jerémiasnál meg volt mind a két lehetőség. Voltak önmagával való keserű lelkiharcai is és az emberek részéről is nagyon sok gyűlölettel találkozott. Mind a kettő által előidézett lelki emóciók idézhették elő azokat a hangulatokat, amikor Jerémias ég és föld ellen lázadózott.

Láttuk, hogy már elhivatattásakor aggódva tiltakozott lelke a próféta hivatás következtében reá váró súlyos feladatok ellen. Ő nem volt az az erőteljes, bátor természet, mint Ézsaiás, Ámos vagy Mikeás, akiket az osztályrészükül jutott elhivatattás boldog örömmel tölti el s akik bátran, fellángoló lelkesedéssel felelik Jahve hívó szavára: „Itt vagyok, Utam, küldj el engem!“ (Ézs. VI. 8.) Ezek valóságos diadalmámorral rohannak bele a rájuk váró küzdelmekbe. Jerémias nem. Ő fél, hogy fiatalsága miatt nem fogja tudni teljesíteni a reá várakozó súlyos feladatokat. Neki elsősorban önmagával, saját lelkének veleszületett aggodásával,

félelmével kellett megküzdenie, amely lépten-nyomon tiltakozhatott a hivatásával járó küzdelmek és veszedelmek ellen. Jerémiasnak elsősorban önmagát kellett legyőznie, hogy Jahve prófétája lehessen.

De harcolnia kellett szívének népe iránt való természetes szeretete ellen is. Kötelessége volt hirdetni a pusztulást Juda és Jeruzsálem számára. És ő mindannyiszor, ahányszor csak Jahve értésére adta, hogy pusztulás vár a népre: kimondhatatlanul szenvedett és tiltakozott (IV. 19., VIII. 21—23., IX. 16—21. stb.). Jerémias egész életét a kötelesség és a szeretet közti konfliktus tölti be.

Képzeltető tehát, hogy milyen erősen reagált amúgyis fölötte érzékeny lelke, amikor a belső állandó tiltakozáshoz még külső tények, kedvezőtlen fogadtatás, meg nem értés, sikertelenség, kigunyoltatás, vagy éppen életére való törés járultak. Ilyenkor robbanhattak ki lelkéből azok a keserű panaszok, amelyeket könyve nem egy helyén olvashatunk. Sajnos, pontosan nem tudjuk megállapítani, hogy milyen belső vagy külső behatások nyomán álltak elő ezek a költemények. Erősen szubjektív természetük miatt mintha nem is a nyilvánosság számára lennének szánva. Erbt nagyon találóan „Jerémias vallomásainak“ nevezi őket és mint ilyeneket még Augustinuséinál is értékesebbnek tartja, mert amíg ennek a vallomásai csak visszapillantások, addig Jerémiasnál a belső felindulás azonnali, közvetlen megnyilatkozásai. Jerémias megkínzott szíve szól hozzánk valamennyiből.

Az egyiket (XX. 14—18.) már olvastuk.¹²⁹ Megpróbáltuk keletkezését arra a hangulatra visszavezetni, amely a próféta lelkét a Jonathán-ház sötét, dohos pincebörtönében eltölthette.

Lényegesen hasonlít ehhez a XV. 10—20.-ban olvasható költemény:

„Jaj nekem, Anyám,
Hogy szültél engem,
A perpatvar emberét
Az egész világ számára“.

Igy kezdi panaszát a próféta. Ha bűnösnek érezné magát, akkor nem zúgolódnék, de így már nem bírja tovább:

„Vasból van-e a karom?
Ercből-e a homlokom?“

hogy ennyit kibír hassak — kérdi elkeseredetten. Kifakad Istene ellen. Szemére hányja, hogy miatta még az élet örömeiből sem volt része:

„Sohasem ültem
Vígadozók körében
Sohasem örültem.
Elhagyatva ültem, mert
A Te kezéd nehezedett rám...“

Az a harag, amellyel őt Jahve az emberek gyarlóságai miatt eltöltötte, lehetlenné tette számára az életnek közönséges halandók módjára való élvezését.

De nemcsak életörömeitől rabolta meg Jahve, hanem ráadásul megcsalta. Olyanná lett számára, mint valami csalóka patak, amely messziről nézve hús italt ígér az eltikkadt vándornak, de amikor odaér, látja, hogy ki van száradva. Jahve tehát megcsalta őt. Szolgálatába édesgette őt és akkor hűtlenül elhagyta, nem teljesítette az ígért kötelezettségeket.

Ugyanennek a hangulatnak ad kifejezést a XX. 7—10.-ben is:

„Elcsábítottál Jáhve engem
És én engedtem a csábításnak.
Megragadtál engem és győztél...“

De a próféta számára csak keserűség, kín forrása lett a Jahvének való szolgálás:

„Nevetség tárgyává lettem naphosszat,
Mindenki gúnyol engem.“

¹²⁹ L. Theol. Szemle I. évf. 5—6. szám 436. l.

Jahve megparancsolja neki, hogy beszéljen, de amint ajkát megnyitja, mást nem kiálthat az ellene megnyilatkozó ellenséges indulat miatt, mint: „Gaztett, erőszakoskodás!“, mert beszéde csak „gyalázatot és szégyent“ hoz számára. Ép ezért már arra gondolt, hogy ellöki magától hivatását. Minek szenvedjen és szégyenkezzék ép ő? Ha Jahve nem védi, úgy ő sem akar többé tudni Jahve szaváról. Igen, de akkor olyanná lett benne Jahve szava: „...mint az égő tűz, mint csontjainnak gyulladása“. Ennek dacára is ő már nem akar tovább szolgálni. Nem bírja, elfáradt a teher viselésében. Hallotta a pisszegést, a gúnyt, amely beszéde nyomán támadt, hallotta, amint saját szavaival csúfolják: „Borzalom mindenfelé!“ Keleti embernek szinte elviselhetetlen teher a gúny. S hozzá nem magáért, hanem Jahve ügyéért gúnyolják. Ezért elviselhetetlen neki a teher. De nemcsak gúnyolják, hanem még leselkednek is utána. Törbe akarják csalni, hogy elveszítsék. Még akik barátságot mutatnak körülötte, azok is csak kémek, akik arra lesnek, hogy miben foghatják meg, hogy azután törvényre adják. Érthető, hogy Jerémiasnak annyi volt az ellensége. Hiszen azt hirdette, amit az emberek nem akartak hallani: hogy elvettetésre, büntetésre méltók. Semminek mondta azt ami szent volt a népnek (a templom, Jeruzsálem). Ezt, hogy a nép az ilyesmi miatt gyűlölhesse, nem tudta megérteni. Ő csak azt látja, hogy üldözik őt éspedig Jahve ügye miatt. Ezért bosszúállást kér Jahvetól:

„Bosszúld meg magad üldözőimön,
Ne várj a haraggal... Irtsd ki őket!...“ (XV. 15—16.)

Keresztyén ember számára megbotránkoztatók ezek a szavak. De vegyük figyelembe, hogy az *Ó-Testamentum* még másképp gondolkodik, különösen akkor, ha úgy érzi, hogy az ellenség egyben Jahve ellensége is.¹³⁰ Ha Jahve nem állna bosszút, ha nem védené Jerémiást, hanem megengedné, hogy ellenségei diadalmaskodjanak: ez nemcsak azt jelentené, hogy Jerémias maradt alul, hanem az akkori fogalmak szerint azt is, hogy Jahve maradt alul. Mert Jerémias Jahve ügyét képviseli. Vele az igazság veszne el. Jahvenak tehát nem szabad tétlenül néznie, hogy Jerémias ellenségei miképp bántják a prófétát. A zsoltárokból egész meg szokott a lesz, amit itt Jerémias tesz, hogy t. i. Jahvét önmaga érdekében való beavatkozásra buzdítja.

És még egyet! Jerémias ismeri azt a lelkiállapotot is, amikor nem bosszút, hanem áldást kér Jahvetól ellenségei számára (XV. 11., XVIII. 20.). S ha most elpusztíttatásukat követeli, az is csak azért van, hogy:

„Legyen gyönyörűségemre
És szívem öröme,
Hogy a Te neved említik velem
Jahve, Seregeknek Ura!...“ (XV. 16.)

Jerémias tehát zavartalanul akar örülni Jahve szavának. Ellenségei azonban gyötrelmessé teszik Jahvehoz való viszonyát. Pedig érzi, hogy ez arra való, hogy belőle életébe öröm és gyönyörűség származzék. Ellenségei pusztulását másfelől tehát azért is kívánja, hogy Jahveval még zavartalanabban összeforrhatson.

Ezek a küzdelmek Jerémias lelkében zajlottak le. Meg kell azonban állapítanunk, hogy a belső harc Jerémias jobbik énjének győzelmével végződött. Amikor keserűségének szabad folyást engedett, megszólalt benne a megalázkodásra, töredelemre-hívó Jahve-szó: „Fordulj vissza és akkor megengedem, hogy visszatérj“ (XV. 16.). Jerémias, akit nagy felindulásában már Jahvetól elfordulva kell képzelnünk, most meghallja Jahve hívó szavát: „Fordulj meg! Térj meg!“ Most neki van ugyanazt Jahve, amit eddig ő követelt a néptől. Most neki van ugyanerre szüksége, mert ha nem így tesz, akkor Jahvehoz többé semmi köze sem lesz. Míg így még olyanná lehet, mint Jahve „szája“. T. i. akkor lesz azzá, ha megtér és „nemeset“, tisztát beszél, nem pedig „közönségest“, elvetni valót. Jerémias igazán mély vallásosságáról tesz tanúbizonyságot, hogy még

¹³⁰ Erbt i. m. 167. kk. I.

olyan borzasztó lelki viharok után is, mint amikor születését átkozza meg,¹³¹ amikor ámitónak, csalárdnak mondja Istenét: meg tudta hallani lelkében azt a halk, Jahvehoz visszahívó szózatot. És igazán önmagán aratott óriási győzelem volt, amikor vissza is ment Istenéhez. Kevésbé vallásos lelkű ember ezt már nem tudta volna megtenni.

Ügylátszik, hogy az az elébb idézett mondás: „csalárd a szív és hazug“ (XVII. 9.), szintén Jerémias lelkiharcaiból fakadt. Saját életében tapasztalhatta, hogy mennyire kevésbé ismeri az ember a szívét. Ő sem hitte volna, hogy valaha ilyen lázongó indulatok boríthassák lángba azt a szívet, amelyet prófétává való fellépésekor igazán és teljesen Istenének adott. És most mégis megtörtént. — Önmagán tapasztalja, hogy a szív tényleg megbízhatatlan. Jerémias őszinte érzületéről tanúskodik, hogy saját eltévelyedéseit ilyen nyíltan feltárja.

Figyeljük meg, hogy mit tesz Jerémias, amikor rájön arra, hogy még önmagában sem bízhatik? Még szorosabban hozzásimul Istenéhez. Amikor érzi, hogy lelke marcangoló kinjait senki, még önmaga sem képes meggyógyítani, így könyörög:

„Te, Jáhve, gyógyíts meg engem
És akkor meggyógyulok!
Te segíts rajtam és akkor boldogulok,
Te vagy reménységem!...“ (XVII. 14.)

Akkor, amikor más lélek belátná, hogy a gonosz ellen hiába küzd s a harcot feladná, letenne arról, hogy a többi embernél nemesebb, tisztább életet éljen: Jerémias akkor a saját szíve megbízhatatlanságától a szíveket vizsgáló Istenhez fellebbez. Tőle kér segítséget, mert az és egyedül csak az láthatja, hogy még a leghűbb szív is megtántorodik. Jerémias küzd szívének gyengesége ellen és mindenképpen Istené akar maradni.

Jerémias eme költeményei kísérletek arra nézve, hogy a benső vallásos életet, a lélek Istenhez való állapotát tükrözzék és bemutassák egy Istentől megragadott lélek küzködéseit, harcát. A vallásos lyra legelső termékeinek lehet őket neveznünk, amelyek nagy befolyást gyakoroltak a zoltárcöltészetre. — Jerémiasnak e küzdelmek leírásával még csak az a célja volt, hogy a saját lelkén könnyítsen, elkeseredésén enyhítsen. Nem is sejtette, hogy az utána következő koroknak is milyen áldás: nyujt lelke eme önkénytelenül őszinte és forró megnyilatkozásaival. Mert: valahányszor kellő kifejezést talál lelke fájdalom számára, az utána következő vergődő lelkek épülnek általa. Így azután „...ha van valahol az Ó-Testamentumban egy ember, aki által lelki épülést nyerhetünk: az Jerémias“ (Erbt).¹³² Jerémias dacára annak, hogy voltak ilyen gyenge pillanatai: már eljutott a hitnek, a Jahveval való belső közösségnek arra a magaslatára, hogyha Jahve úgy kívánja, meg is tudna halni érte. Az ilyen válságos órák u. i. igazán mélyé tették a közte és Jahve közt való viszonyt és cselekedték azt, hogy kötelességét még életénél is jobban szerette (XXVI. 12—15.).

Ha Jerémias istenhite ilyen erős volt, akkor hogyan lehetséges, hogy a próféta mégis hazudott? (XXXVIII. 27.). Ennek megértéséhez tudnunk kell azt, hogy az Ó-Testamentum egészen másként gondolkodik a hazugságról, mint mi. Izráelben — mint Duhm¹³³ mondja — csak kétféle bűn létezett: 1. Jahve megsértése, 2. az embereknek való károkozás. Ezenkívül még sok más dolog van, ami nem illik Izráelben, de amit azért nem tekintenek bűnnek. Így magyarázható, hogy még Ábrahám, sőt még maga Jáhve is hazudik az Ó-Testamentumban, ha magasabb érdekek úgy kívánják (I. Móz. XX. és I. Kir. XXII. 22.). Mi saját magunk iránti véteknél tartjuk a hazugságot és nagyon súlyosan bíráljuk el, mert Istenhez való viszonyunk és erkölcsi énünk megkárosítását jelenti. Izráel azonban még mit sem tudott arról az individuális ethikai érzésről, amely a mi vallásunk egyik fő vonását képezi. Izráel nem ismeri még Jerémias korában az

¹³¹ L. pl. az ú. n. „átkozódó,, zoltárokat.

¹³² Erbt i. m. 177. l.

¹³³ Duhm i. m. 308. l.

egyen önállóságát. Akármilyen független jellem legyen is az illető, csak mint a közösség egy tagja szerepelhet. Jerémias korában még nem az egyes ember, hanem a nép egésze a vallás szubjektuma. S amíg ez így van, addig Jerémias sem érezhet egyéni felelősséget azért a hazugságért, amelyet, mint az egész nép tagja, sőt amint a mult közleményben¹³⁴ kifejtettük, épp a közjó érdekében követett el.

Hogyan érintkezett Jerémias lelke Istenével? Nem úgy, mint a „nabik“ (próféták) általában, akik beteges extatikus tünetek közt kapták Jahve szavát s ezért ezt az állapotot nem egyszerűen mesterségesen idézték elő. Jerémiasnál az extatikus állapot, sőt már a vízió is lényesen háttérbe szorult. Annak a szellemi istenfogalomnak megfelelően, amely a próféta lelkében élt: az Istenével való közlekedés is belső, lelkifolyamat volt. Lelke csendjében kapta Jerémias Jahve szavát.

Úgy kell elképzelnünk a dolgot, hogy Jerémias feszült figyelemmel kísérte mindig a saját belső világát. Ott szokott egy-egy sejtése támadni, amelyről azonban még nem tudta világosan, hogy Jahvétől származik-e vagy sem? Mit tett ilyenkor a próféta? Várt. Óvatosan és kritikával megvizsgálta a felmerült sejtéseket és csak amikor valami külső, vagy belső esemény megerősíteni látszott a lelkében már élő sejtést, csak akkor ismerte el és használta fel Jahve igazi szava gyanánt. Így volt ez a Hanameellel való eset alkalmával (XXXII. 6. köv.). — Jerémias nem vaktában, minden megfontolás nélkül „gyártja“ mintegy a Jahve-szavakat, amint azt Jerémias könyvének későbbi átdolgozói hiszik és maguk teszik is. Nem, Jerémiasnál igazi lelkiélménynek kellett előbb lennie minden szónak, amely ajkát elhagyta. Épp ezért biztos, hogy amit Jerémias egyszer Jahve üzenete gyanánt ad elő, azt tényleg Jahvétől kapta és hallotta. Jerémias mindig megbízható, mindig a valóságok embere.

Megtörtént, hogy ez a kinyilatkoztatás nem azonnal jött el hozzá. Sőt abból a módszerből, ahogy a lelkében felmerülő sejtéseket kezelte, egyenesen következik, hogy Jerémias csak pontos vizsgálódások után fogadott el valamit Jahve igazi közlése gyanánt. S ez a vizsgálódás esetleg több ideig tartott. Láttuk ezt pl. Hananjával való konfliktusakor, amikor csendesen eltávozik és nem felel semmit az entusiasmusában valóságban toporzékoló Hananjának. A próféta tudja, hogy az ő Istene akkor van hozzá legközelebb, amikor a világtól legtávolabb van. Ezért hagyja ott szótlanul Hananját. Isten szavát az utca zürzavaros lármájában nem hallaná meg. Csak később, amikor lelke csendjében megbizonyosodik arról, hogy az, amit Hananjának az előbb felelni szeretett volna, tényleg Jahve hozzá való üzenetét is fedi egyúttal, csak akkor hozza nyilvánosságra — éspedig most már mint Jahve-szót — azt, amit az extatikusnak mondani akar.

Cornill¹³⁵ nem érti meg igazán Jerémiast, amikor lehetetlennek tartja, hogy Jerémias a Hananjától kapott megaláztatás után csendesen, szó nélkül eltávozhattott. Szerinte Jerémiasnak azonnal felelnie kellett. Azonban Jerémias lelki összetételének és annak a módnak, ahogy ő más helyekből is megállapíthatólag Istenével érintkezett: sokkal inkább megfelel az, hogy a próféta nem felel azonnal, szangvinikus módon Hananjának, hanem Jahvétől kéri és várja, csendes magányban, a megvilágíttatást, a kinyilatkoztatást.

Egy másik esetben — amikor az Egyiptomba való kivándorlásról van szó — tíz napig imádkozik Jáhvéhoz a válaszáért, amelyet a néppel közölnie kellett. Itt is belső lelkifolyamat hozza meg számára a választ, éppúgy, mint lelki átalakulás volt az elhivattatása is. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy Jerémias Jahve-szavai csak az ő képzelődése, vagy legjobb esetben gondolkodásának, tépelődéseinek leszűrődése, eredménye volt. Nem, saját költeményeiből és Báruk értesítéseiből úgy ismerjük meg a prófétát, hogy „meg volt győződve arról, hogy objektív közléseke kap Jahvétől, hogy voltak pillanatai, amikor egész különös mérték-

¹³⁴ L. Theol. Szemle I. évf. 5—6. sz. 441. l.

¹³⁵ Cornill i. m. 311—312. l.

ben érezte Istentől való ihletettségét, amikor a lelkében felmerülő képeket, gondolatokat egész világosan megtudta különböztetni azoktól, amelyeket közönséges alkalmakkor érzett“ (Duhm).¹³⁶

Mivel a kinyilatkoztatások objektív közlések voltak, Jerémias nem is törődött azzal, hogy próféciája beteljesedik-e vagy sem? A maga részéről bizonyos abban, hogy tényleg Jahve akaratát közölte abban a pillanatban, amikor az ő nevében ezt, vagy amazt a kijelentést tette. Ő nem hazudott. Jahve dolga, hogy a próféciát miért nem teljesítette. Ez az oka annak, hogy Jerémias nem távolította el beszédei közül a be nem teljesedett próféciákat, pl. Jojakim szégyenletes temetésének megjövendölését (XXII. 18—19.). Pedig az akkori idők irodalmi viszonyai nagyon könnyen lehetségessé tették volna az ilyesmi eltávolítását, vagy megmásítását. De a próféta nem jövendőmondó (vates, magus). A többi próféták írásaiban is találunk be nem teljesedett próféciákat, sőt olyanokat is, amelyek be nem teljesedését még az illető próféta maga is megérte. És mégsem távolították vagy másították meg az illető próféciát. Miért? Mert Jahve szavát egy objektív, személyüktől teljesen különálló dolognak tekintették, amelynek esetleges elmaradása őket nem éppen nem érinti. Be nem teljesedett próféciák ép ezért nem is ingatták meg őket prófétai öntudatukban. Jahve dolga és nem az övék, hogy ez vagy amaz a prófécia nem teljesedett. Jerémias próféciái különben meglehetősen pontossággal bekövetkeztek. Eljöttek a skythák és a káldok, akiknek jövetelét megprófétálta. Bekövetkezett Hananja megjövendölt halála is. Jojas és Jojakin sorsa az lett, amit ő megjövendölt. Jeruzsálem tényleg elesett úgy, amint ő tényleg kilátásba helyezte. Judának az a maradvéka, amely Egyiptomba vándorolt, tényleg teljesen elveszett a Jahve vallás és a nép számára úgy, ahogy azt Jerémias előre megmondta nekik. Végül az is beteljesedett, amit a próféta (XXIX. 11-ben) a Jojakinnal deportáltaknak írt: Jahvenak tényleg a békesség gondolatai voltak a Babylonba száműzöttekkel, mert ők lettek a megújult vallásos és nemzeti élet elkezdői. Igaz ugyan, hogy ebben a Jeruzsálemből 586-ban számkivetettek is részt vettek, Jerémias pedig XXIX. 11-et és általában az egész levelet, amelyet a XXIX. fejezetben olvashatunk: az 597-ben száműzötteknek írta. De feltételezhetjük, hogy Jerémias, aki oly biztosan előre látta Jeruzsálem pusztulását és vele a tulajdonképpeni száműzettetést: előre tudta és látta az 586-ban számkivetettek sorsát és Jahvenak velük való céljait is, úgy hogy ez az üzenete már az összes exulansokra vonatkoztatható.

Jerémias élete, küzdelmei mély nyomot hagytak honfitársai lelkében, úgyhogy Jézus idejében hasonlóságot vélnek látni Jerémias és Jézus közt. Máté XVI. 14-ben u. i., amikor a tanítványok Jézusnak kortársaira való hatását akarják kifejezni, azt mondják Jézusnak, hogy némelyek Jerémiasnak tartják őt. Tehát már akkor sok hasonlóságot láttak az emberek Jerémias és Jézus közt. És tényleg van is. Jerémias egész személyisége, népe közti helyzete, szenvedései hasonlítanak a Jézuséhoz. Még a külső viszonyok is megfelelnek egymásnak. Mind a kétszer az idegenek, Babel, ill. Róma Jeruzsálem urai. Mind a kétszer fellázad a nép az idegen uralom ellen és mind a kétszer Jeruzsálem pusztulása a lázadás ára. Jerémias a templom első pusztulását jövendölte meg, Jézus a másodikat. Ott is és itt is a nép képzelt igazságosságára, a törvény, a Thora birtoklására, Jeruzsálem bevehetetlenségére, az Isten által való kiválasztottságára hivatkozik. Pedig a törvény hazugsággá lett régen és a kultusztörvények külső pontos teljesítése dacára mindennapos volt a szegények, özvegyek és árvák megrövidítése. Jézus is épúgy, mint Jerémias bűnbánatra hív és a képmutatás ellen száll síkra. Még a szenvedésben is előfutára volt Jeremiás Jézusnak. Természetes Jézus még sokkal többet szenvedett. Még ellenségeik is ugyanazok: a papok és az írástudók, a Deuteronomium és a Thora emberei s az általuk felbújtott nép. A papok és próféták, azaz az egyház halálos ítélete ellenében a „fejedelmek“, a világi, laikus bírák épúgy felmentik Jeremiást, mint ahogy először Pilátus is felmentette

¹³⁶ Duhm i. m. 227. l.

Jézust Kajafás és Annás halálos ítétele alól. Jerémiast valószínűleg szülővárosában, Anathothban érte az, hogy saját földijeit akarják megölni. Jézust is először saját földijeit akarják eltenni láb alól Názárethben. Jerémias azt mondja magáról, amikor életére törnek, hogy hasonlít a vágóhidra hurcolt bárányhoz. János pedig azt mondja Jézusról, hogy Isten báránya, aki a világ bűneit hordozza.

Természetes azonban, hogy minden külső és belső hasonlóság dacára Jerémias és Jézus vallása, istenfogalma, erkölcsi felfogása és mindenképp a szenvedésben való viselkedése közt óriási különbség van. Jézus lelkén, dacára az összehasonlíthatatlanul fokozottabb szenvedéseknek, sohasem lesz úrrá az elcsüggedés; szíve sohasem lesz a kétségbeesés martaléka, lelke sohasem tör ki olyan egetostromló, Isten ellen lázongó panaszokban, mint Jerémiásé. Jézus sohasem könyörög ellenségei elpusztításáért. Ellenkezőleg áldást kér rájuk (Lukács VI. 27—28., XXIII. 34.). Ennek az óriási, lélekben való eltérésnek az a magyarázata, hogy Jerémias még nem tudta életét sub specie aeternitatis nézni. Ha már Jerémias is tudta volna, hogy földi életünk csak egy arasznyi lépés örökkévaló létezésünkben, akkor nem fakadt volna ki oly keserű panaszokban azért, mert földi életében nem úgy sikerült minden, amint ő szerette volna. Az ő vallása még a földi életre tett fel mindent és ebben kívánta a hűség, istenfélelem, önfeláldozás és a hit megjutalmazását. Mert bár tagadhatatlan, hogy Jerémias egy nagy lépésre, vitte előre a vallást azáltal, hogy a vallás súlypontját a láthatóból a láthatatlanba a külsőségekből a szívbe, a szív érzéseibe helyezte át — mert ezzel tulajdonképpen a vallás örökkévalóságát fedezte fel —, mégis meg kell állapítanunk, hogy a „túlvilág misztériuma még rejtve maradt előtte. Nála még nem lehet szó arról a túlvilági életről, amely az ember énjét az Istennel való örökéletre kapcsolja össze. Jerémias utolsó lehelletéig ragaszkodott Istenéhez, de azután reménység, sőt még csak a reménységre való gondolat nélkül halt meg“ (Duhm).¹³⁷ És, amely lélekben még nem élhetett a túlvilági élet reménysége, attól nem szabad zokonyoznunk, hogy a hite, kötelességteljesítése következtében osztályrészül jutott gyűlölködés, életére törés miatt keserű, lázongó panaszokban keres fájó lelkének megkönnyebbülést. Mert ő még nem ismeri a másokért való szenvedés gondolatát és nem tudja, hogy a halál is csak felmagasztaltatás és hogy a búzából sem lesz új élet, ha előbb a földbe nem kerül és ott meg nem rothad. Annyi azonban bizonyos, hogy a Légnagyobb Szenvedő prófétái előhírnökei közt Jerémias első helyen áll nemcsak beszéde és tanítása, hanem élete és szenvedései által is.

Ha Jerémias jelentősége, vallásának, működésének hatása nem is emelkedhetik a Jézus magaslataira: tagadhatatlan, hogy honfitársaira igen nagy hatással volt. Elsősorban az ő érdeme, hogy Izráel vallása nem pusztult el a néppel együtt. Ha a nép gondolkozása a Hananja és a Deuteronomium által képviselt vonalon haladt tovább, akkor a nemzet megsemmisülésekor, Jeruzsálem és a templom pusztulásakor megsemmisültnek tekintette volna a nép Jahvet, a nemzeti Istent és a benne való hitet is. Mert szerintük Jahve is csak addig létezik, amíg az ország és a templom létezik. Jerémiás érdeme, hogy éppen akkor, amikor a nép a nemzeti megsemmisülés felé haladt: szétörte a vallás nemzeti korlátait és rámutatott arra, hogy Jahve Babelben is csak Jahve marad, hogy nem semmisült meg a templommal, mert erkölcsi, szellemi lénye, létezése nem hideg kövekhez, hanem meleg, érte dobogó, őt szerető emberi szívekhez van kötve. Próféciái a többi próféta írásaival együtt elkerültek Babelbe és ott a nép vezetői megtanulták belőle, hogy Jahve él és segíteni is fog, ha a szívek a prófétizmus vallás-erkölcsi követelményeihez idomultak. Így lehetséges az, hogy Jerémias az exilium utáni vallás kifejlődéséhez sokkal jobban hozzájárult, mint a Deuteronomium vagy a Papi Codex. Mert, amíg ezek inkább azt domborítják ki, hogy a Jahve vallás és Palesztina összetartoznak és így ezeknek a könyveknek a jelentősége, vallásos értéke idegen földön nagyon csekély, addig Jerémias próféciájának nagy és Izráel vallásában teljesen új gondolata — hogy Jahve az idegenben is imád-

¹³⁷ B. Duhm: Israels Propheten Tübingen J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 1916. 283—284. 1.

ható, sőt meg is hallgatja az őt keresőket — lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a nép nem vetette el magától vallását és Istenét. Jerémias próféciái értették meg velük, hogy a pusztulás csak megérdemelt büntetés volt Jahve parancsainak tudatos megszegése miatt. De megtanulták Jerémiástól „Jahve örök útjainak“ keresését is és amikor ráléptek ezekre: ezáltal Izráel vallási és nemzeti megújulásának megalapozói lettek. Ha az exilium utáni vallás nem valósította is meg az egész vonalon Jerémiás prófétaí ideáit és ideáljait, mégis Jerémias próféciája megnyugtató, felemelő hatásának — és annak, hogy a pusztulás dacára jövőben, Jahve által készített jövőben való reménységet tud adni a népnek — kell tulajdonítanunk azt, hogy Juda száműzött népe nem tűnt el Babyloniában, mint ahogy Izráel vallása és népe számára nyomtalanul elveszett az északi ország-rész 722-ben Assyriába deportált lakósága.

Az utána következő profétizmusra is hatással voltak Jerémias gondolatai. Ezékiel és az ú. n. Deuterojesája — Ézsaiás könyve XL—LV. fejezeteinek anonym szerzője — Jerémias gondolatait folytatják, mindenik a maga módja szerint,

Mi pedig csodálkozással látjuk meg Jerémias életében, vallásában Istennek dicsőségét. Mert Ő élt, Ő beszélt, Ő cselekedett ezáltal a gyarló szolgája által is. Ő általa lett azzá, amivé lenni láttuk: gyengesége mellett is erőssé, sikertelensége ellenére is áldássá. Népeinek: a megújulás, a vergődő, belső harcokban emésződő lelkeknek pedig a megnyugvás, az Isten újra keresése és megtalálása felé mutatott utat.

D. Dr. Kállay Kálmán.

DEBRECENI EGYSZEMÉLYI KÖNYVTÁR
Lelt. 7268-1958